

VIKING

Norsk
arkeologisk årbok

Bind LX – 1997

Oslo 1997

UTGITT AV
NORSK ARKEOLOGISK SELSKAP

Redaksjon:
Egil Mikkelsen
Petter B. Molaug

Forsidebilde: Raknehaugen
Foto: Roderick Ewart, Akershus fylkesmuseum

Utgivelsen er støttet av
Norges forskningsråd

Viking LX er satt med 10/12 Times Roman
og trykt på 115 g G-print
Sats, repro og trykk: Preutz Grafisk AS, Larvik 1997

ISSN 0332-608X

Innhold

Dagfinn Skre: Raknehaugen. En empirisk loftsrydding	7
Oddgeir Hoftun: «...kvit aur øses over treet». Det hellige hvite i jernalderen	43
Frans-Arne Stylegar: <i>Mos teutonicus</i> . Omkring Halvdan Svartes død og begravelse	59
Gjermund Kolltveit: Spor etter middelalderens musikkliv: To strengestoler fra Gamlebyen, Oslo	69
Jørgen H. Jensenius: Var det krav om høye stenkirker i middelalderen?	85
Arne J. Larsen: Innskrifter - med tegn og bokstaver – Om den uovervinnelige kjærligheten	95
Arne Espelund: Ole Evenstad og den yngre jernvinna i Norge	109
Egil Mikkelsen: Norsk arkeologisk Selskap 60 år	133
Norsk Arkeologisk Selskap. Årsberetning og regnskap	137

Dagfinn Skre

Raknehaugen. En empirisk loftsrydding*

Storhauger er et klassisk emne i nordisk arkeologi. Disse mest synlige og imponerende blant våre fortidsminner tiltrakk seg tidlig antikvarisk interesse, og mange ble gjenstand for mer eller mindre sakkyndig utgravning allerede i forrige århundre eller før. Det gjelder for eksempel Nordhaugen i Jelling, og enkelte av 'Uppsala högar', som det ble gravet i allerede på 1600-tallet (Krogh 1993, Lindqvist 1936:75). Også i Norge ble flere storhauger gravet ut på et tidlig tidspunkt. Gudbrandshaugen på Hundorp ble undersøkt av presten Hiorthøy i 1780-årene, en av de store haugene i Borre ble gravet ut i 1852, og Svenhaugen i Ringsaker, ble forsøkt gravet ut i 1909, for å nevne noen her på Østlandet.

Fig. 1. Raknehaugen, mot syd. I forkant ligger Ljøgottjern, som er dannet i en dødisgrop fra isavsmeltingen for ca 9.500 år siden. Foto forfatteren.

* Denne artikkelen er en litt utvidet utgave av den forelesningen over selvvalgt emne forfatteren holdt til doktorgraden 6/6 1997.

Faghistorisk sett har arkeologenes interesse for storhaugene gjerne vokst i perioder da forbindelsene har vært gode mellom fagene arkeologi og historie. Denne forbindelsen var selvsagt for de tidlige antikvarer. Etter at arkeologene i en periode var sterkt vendt mot systematisering av sitt eget materiale gjennom periodisering og typologisering, ser vi igjen en sterk tilknytning til historiefaget i den tiltredelsesforelesning A. W. Brøgger holdt i 1915, da han ble professor og bestyrer ved Oldsaksamlingen. Her peker han ut den kursen han vil følge som bestyrer, og det er undersøkelsen av storhaugene som er hovedoppgaven. I det han selv kaller et «program» skriver han (Brøgger 1916:65):

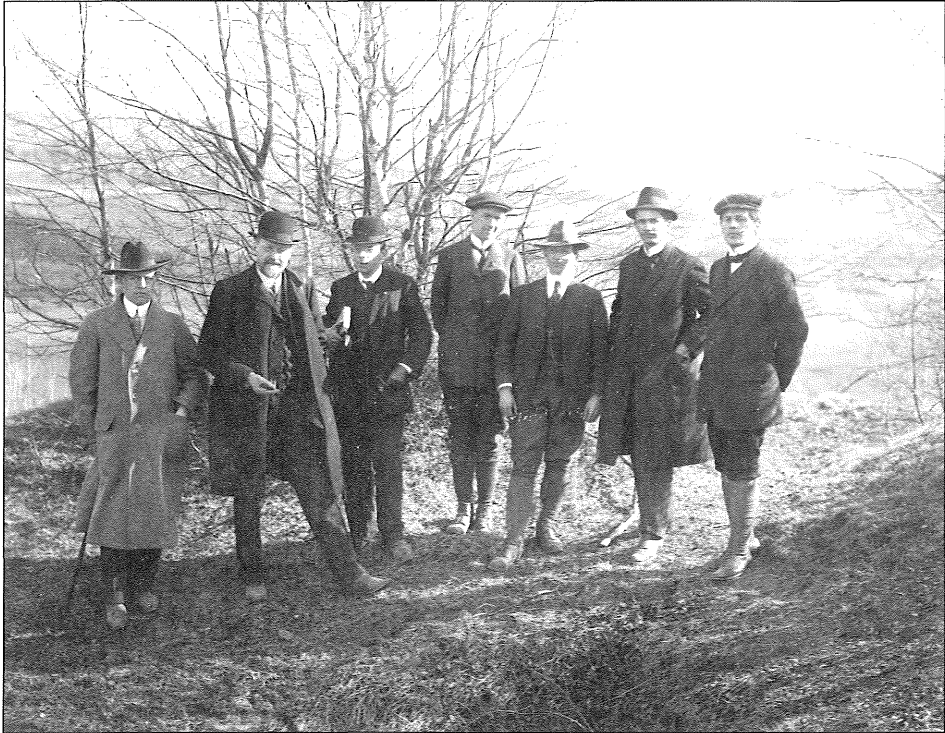
Vi maa (...) faa en ordentlig videnskapelig undersøkelse av de gjenværende fem hauger paa Borre, og vi maa faa undersøkt Halvdanshaugen paa Ringerike, Farmandshaugen ved Tønsberg og flere andre, – ikke mindst Raknehaugen paa Romerike, Nordens største gravhaug.

Farmannshaugen ble undersøkt i 1917-18, med magert resultat (Brøgger 1921), og flere slike undersøkelser ble det ikke før Brøgger (1937) mer enn 20 år senere igjen tok fram storhaugprogrammet, i artikkelen «Gullalder» i første årgang av tidsskriftet VIKING. Her stiller han igjen opp landets politiske historie i yngre jernalder som et sentralt forskningstema. Hans visjon, som må ha modnet gjennom arbeidet med publiseringen av Osebergfunnet, er åpenbart at denne historien skal skrives på grunnlag av både skriftlige og arkeologiske kilder. Brøgger var selv en kompetent norrøn filolog, og han går i flere av sine arbeider et godt stykke inn i en slik tverrfaglig historieskrivning.

I det siste tiåret har arkeologiens gamle forbindelse til historiefaget blitt reetablert, og som en naturlig følge vendes interessen nå igjen mot storhaugene. De siste årene har det kommet flere viktige arbeider. Bjørn Myhre (1992a) har skrevet om Østlandets storhauger, Charlotte Blindheim (1980 og 1986) ved flere anledninger om storhauger i Vestfold, Terje Gansum (1995) har også nylig behandlet Vestfolds storhauger, Einar Østmo (1997) har behandlet de samme faghistorisk, Bjørn Ringstad (1987) har skrevet om Vestlandets, og Lars Stenvig (1996) om Trøndelags storhauger.

Et problem som alle disse forfatterne basker med er at de relativt få undersøkelsene av storhauger oftest ligger langt tilbake i tid, og dokumentasjonen av utgravningene kan være så som så. Dersom det overhodet finnes noen opplysninger om de gamle undersøkelsene, må det foretas en grundig gjennomgang av det tilgjengelige materialet før man overhodet kan benytte dem i forskningssammenheng. Det er en slik empirisk loftsrydding jeg skal foreta her, og det er altså Raknehaugen i Hovin sogn, midt på Romerike, det skal handle om (fig. 1).

Når det gjelder Raknehaugen er det ikke mangelen på opplysninger om tidligere undersøkelser som har vært den største hindringen for å benytte haugen i forskningssammenheng. Det er snarere tolkningen av materialet som har vært problemet. Rakne-

Fig. 2. Et av de mange faglige besøk på Raknehaugen, foretatt i 1912, og ledet av professor Gabriel Gustafson, Osebergskipets utgraver og på dette tidspunkt Oldsaksamlingens bestyrer (nr. 2 fra venstre). Han viser det stolte fortidsminne til en besøkende fra England, den berømte spesialisten på angelsaksisk litteratur professor Chambers, som nettopp hadde gitt ut sin studie av Widsith (nr. 3 fra venstre). Ellers ser vi den 25 årige studenten Jan Petersen, og den 26 årige Helge Gjessing (nr. 4 og 6 fra venstre). Forsamlingen står på toppen av Raknehaugen, på kanten av Loranges brønn (nærmest), jf. fig. 3. Universitetets Oldsaksamlings fotoarkiv.

haugen har blitt undersøkt i 2 omganger, av Anders Lorange i 1869-70, og av Sigurd Grieg i 1939-40. Før Griegs undersøkelse ble Raknehaugen flittig nevnt i den arkeologiske litteraturen. Og når det kom utenlandske kolleger på besøk til Oldsaksamlingen, var Raknehaugen blant de ting man burde se (fig. 2).

De siste 50 årene, etter Griegs undersøkelse, har den faglige interessen for haugen kjølnet, og Raknehaugen har ikke lenger vært et selvsagt reisemål når tilreisende kolleger skulle vises omkring. Det er Griegs konklusjon på undersøkelsen, eller snarere mangel på en konklusjon, som har blitt stående, og som siden har gjort Raknehaugen så vanskelig å benytte i forskningen. I sin artikkel om utgravningen i Viking 1941 konkluderte Grieg (1941:16) med at ut fra funnene lar det seg «ikke med bestemthet fastslå om vi her står overfor en virkelig grav». Han diskuterer alternative tolkninger, som at den er en tinghaug, som ifølge enkelte litterære kilder skal ha forekommet, eller en kenotaf, dvs. en

tom gravhaug - en minnehaug. Grieg lander mer eller mindre på den siste tolkningen.

Denne Griegs usikkerhet er det som har blitt stående fram til i dag. Som vi skal se finnes det imidlertid gode muligheter for å redusere usikkerheten gjennom analyser av dokumentasjonsmateriale fra utgravningene i haugen. Hovedspørsmålet er jo hva slags haug Raknehaugen egentlig er. Men materialet fra utgravningene rommer også opplysninger om en rekke andre forhold, og jeg skal behandle noen av de viktigste. Det dreier seg om selve byggingen av haugen, og om dateringen. Disse emnene blir behandlet i tur og orden, men først om de to undersøkelsene.

Utgravninger i Raknehaugen 1869-70, 1939-40 og så smått i 1993

I 1866 kom den 19-årige jusstudenten Anders Lorange til Ullensaker for første gang. Han hadde da allerede gjort seg bemerket som en flittig utgraver av gravhauger i sine hjemtrakter i Østfold, og han utvidet dette året sitt virkeområde til Romerike. I sin innberetning til Foreningen til norske Fortidsminnesmerkens bevaring skriver han om møtet med Raknehaugen (Lorange 1868:41):

Min første antikvariske Reise i sidst forløbne Sommer gjaldt Nordens største Gravhøj, Raknahaugen i Ullensaker. Jeg saa den for første Gang for aldrig at glemme den, saa imponerende forekom den mig at være.

Det er tydelig at tanken om å grave ut haugen har modnet i ham, og i 1869 setter Lorange i gang. Han angriper haugen slik han vanligvis gjorde - med en grøft inn mot sentrum (fig. 3). Men han støter på problemer (Lorange 1869:472):

Da jeg var kommen omtrent 30 Fod dybt, traf jeg nemlig et Sandlag, som ved Gjennemsjæringen udhulede sig saaledes til Siderne, at Grøftes Vægge, trods Forbygninger, ikke længer vilde staa med den Skraaning, jeg havde givet dem. De begynte at sprække, store Stykker løsnede, styrtede ned og fyldte gjentagende Gange hele Grøftens Bund.

På grunn av disse vanskelighetene avbrøt Lorange arbeidet. Men i løpet av vinteren legger han nye planer, og bak den ganske nøkterne stilen i beretningen hans aner en hvilke farer han utsatte seg selv og sitt gravemannskap for. Han skriver (Lorange 1871:473):

Gjennem en Tunnell vilde jeg denne Gang forsøge at trænge ind til den velbeskyttede grav. Men til Trods for alle Anstrængelser gik det kun lidet bedre med dette Forsøg end med det første. Grunden hertil er Haugens særegne - ja aldeles enestaaende - Bygningsmaade, som omstyrtede alle mine Beregninger og Planer, men som samtidig gjør Raknehaugen til ikke alene at være den største, men visselig ogsaa den mærkeligste Gravhaug i Norden.

Det Lorange hadde oppdaget, var at haugen var bygget opp av vekslende lag av sand og det han kalte myrjord, og endelig av tykke lag av tømmerstokker, tre lag i tallet, slik det framgår av hans oppmåling (fig. 3). Disse tømmerlagene måtte Lorange gjennom med sin tunnel, og det var her han støtte på problemer. Han skriver (Lorange 1871:475):

Ovennævnte Tømmerlag var de uovervindelige hindringer for Anbringelse af Tunnel gennem Haugen; thi ved deres Overhugning frembragtes en saadan Rystning, at de paa dem som Skraaplan beliggende Sandlag strømmede ned og frembragte Udhulinger, der havde tilfølge saa voldsomme Nedstyrtinger af de overliggende Jordmasser, at idetminste jeg ikke kunde faa nogen Tunnelbygning til at staa imod. Jeg fornyede Forsøget tre Gange - men tre Gange styrtede Hvælvingen sammen. Ingenieurer, som af Interesse for Sagen undersøgte Forholdene, fraraadede mig paa det bestemteste at forfølge en Plan, hvis Udførelse var forbundet med saa stor Fare for Liv og Lemmer. Det var altså atter nødtvungen, at jeg maatte opgive ogsaa denne Plan.

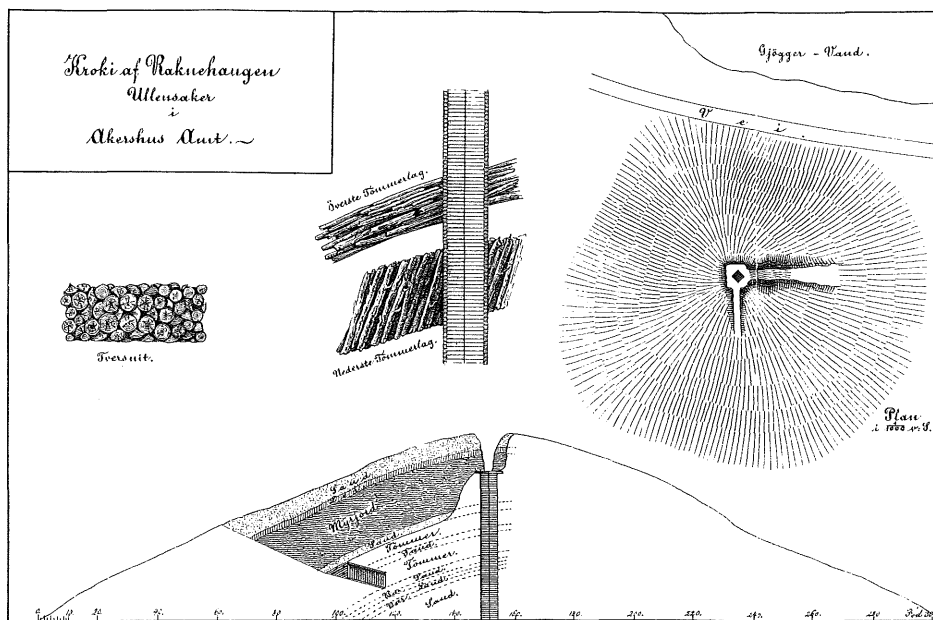

Fig. 3. Lorange's oppmålingstegning fra undersøkelsen i Raknehaugen 1869-70. Først publisert i Lorange 1871.

Man aner Lorange's motvilje mot å gi opp sitt forehavende, og man kan formelig se for deg disse ingeniørene hale ham ut av tunnelen. Lorange ga imidlertid ikke opp (Lorange 1871:475):

Da fik jeg tilfældigvis se de dybe, tømmerklædte Brønde, som de Militære har ladet grave paa Gardermoens Excerplads for at finde Vand, og besluttede – som sidste Udvei – at forsøge at sænke en lignende fra Haugens Top ned mod dens Centrum. Dette lykkedes ogsaa fulstændig. Jorden heisedes op med et Vindespil, og laftede Tømmerrammer tilføiedes under hverandre for hver Fod jord som var bragt op. Brøndens Aabning var en □ Favn. En og sexti Fod trængte jeg ned paa denne Maade – det vil sige indtil i Niveau med det nærliggende lille Gjøggervand – men uden at finde hverken Gravkammer eller Oldsager.

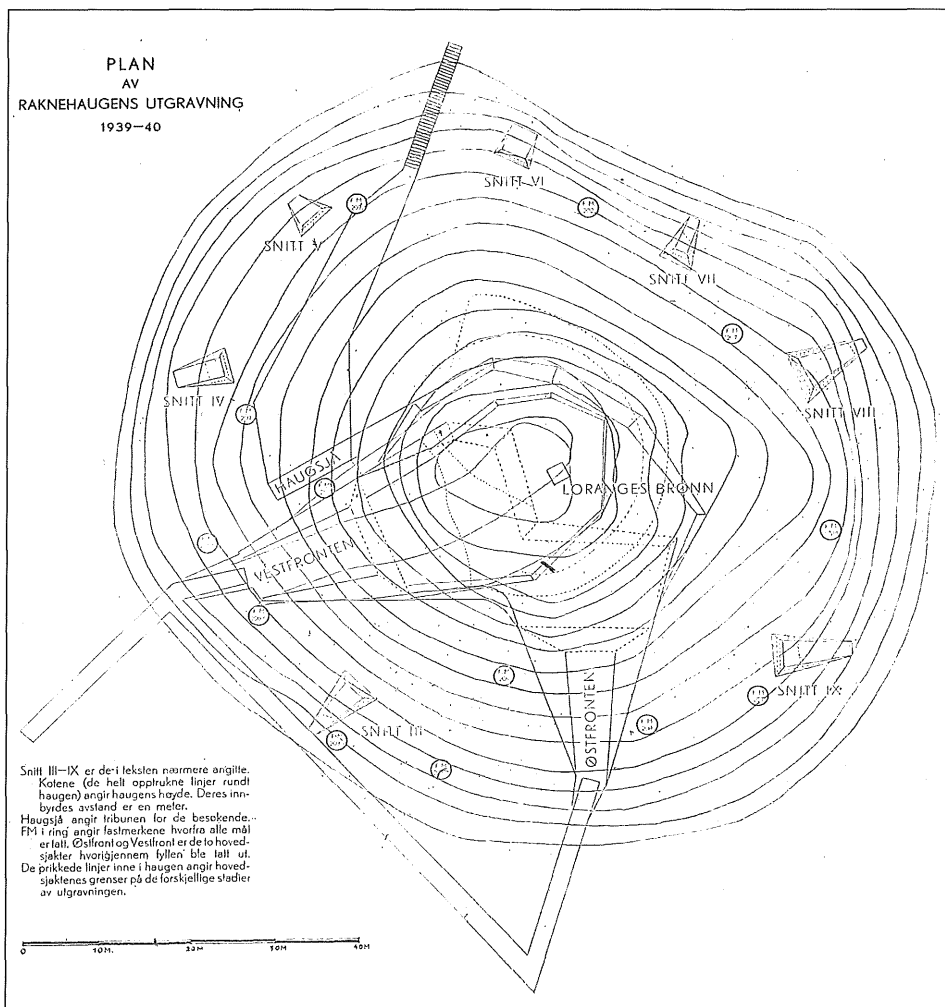

Fig. 4. Griegs hovedplan fra utgravningen, publisert i Viking 1941.

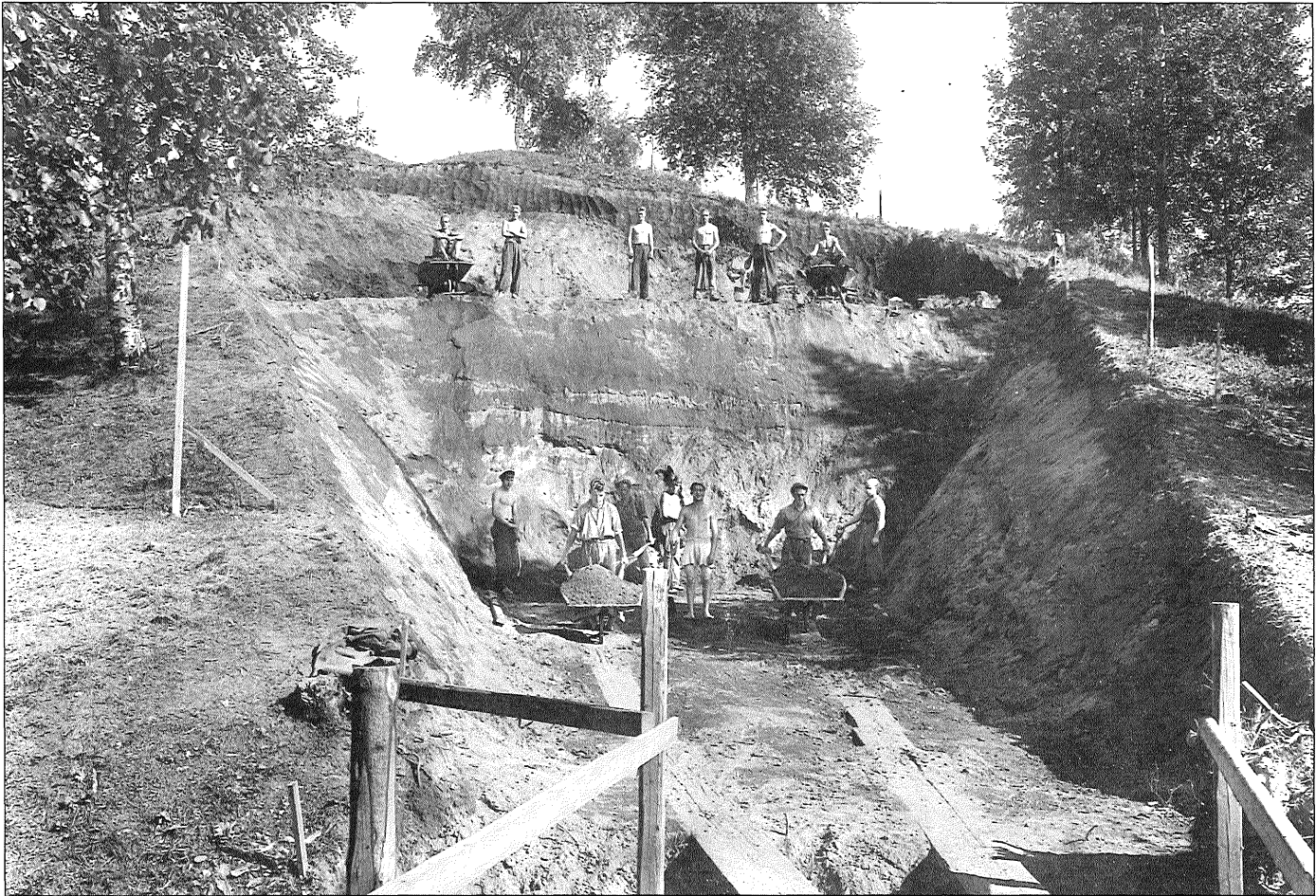

Fig. 5. 'Østfronten', den sydøstlige av Griegs to store sjakter inn i haugen, tidlig i arbeidet 1939. Universitetets Oldsaksamlings fotoarkiv.

Da ga Lorange opp. Han lyktes ikke i å finne den graven han mente måtte være der, men han nådde viktige innsikt i haugens enestående oppbygging.

Det skulle gå 45 år, helt til 1915, før Raknehaugens utgravning igjen kom på den arkeologiske dagsorden. Dette året tiltrådte som nevnt Brøgger som bestyrer ved Oldsaksamlingen. Men som vi så – hans ambisiøse storhaugprogram ble lagt på is, og det var ikke før i 1939, 70 år etter Lorange, at Oldsaksamlingen satte i gang utgravning av Raknehaugen under ledelse av Sigurd Grieg.

Grieg åpnet 2 store sjakter, en fra sydøst og en fra sydvest, inn mot haugens sentrum (fig. 4 og 5). Under inntrykket av krigsutbruddet ble sjaktene døpt 'Østfronten' og 'Vestfronten'. I sentrum løp de sammen i et større felt, slik at den sentrale delen av haugen, et område med diameter 12-16 m, ble gravet ut helt til bunns. Undersøkelsen bekreftet Lorges forståelse av haugens oppbygning, og den ble utdypet og nyansert på flere punkt.

En av de første oppdagelser Grieg gjorde, allerede etter noen få dager, var at haugen var bygget på et naturlig platå flere meter over haugfoten, og at den oppbygde haugen dermed slett ikke var så stor som tidligere antatt. Til tross for at Grieg altså oppdaget dette, var det de gamle og feilaktige målene på haugen han publiserte i 1941, sammen med de øvrige resultatene av utgravningen (Grieg 1941:4).

Ellers gjorde ikke Grieg de rike gjenstandsfunnene som han hadde ventet. Da han mot slutten av undersøkelsen innså at han ikke ville finne noen ubrent kammergrav, slik han hadde håpet, reduserte han forventningen til en branngrav. Men, som han skriver i 1941: «... ikke engang det ble oss forunt» (Grieg 1941:16). Grieg avsluttet utgravningen høsten 1940 som en skuffet mann. Han hadde planlagt en stor publikasjon fra utgravningen. Men det ble likevel slik at han hastet videre til andre arkeologiske og administrative oppgaver, og den artikkelen han publiserte i Viking 1941 er preget av skuffelsen og hasten.

Så langt de to store undersøkelsene. Når jeg i fortsettelsen går over til en mer tematisk angrepsvinkel henter jeg opplysninger fra begge disse, særlig fra Griegs store dokumentasjonsmateriale, som har sovet i Oldsaksamlingens arkiver i snart 60 år. Jeg drar også nytte av ulike analyser som siden er gjort på funn fra Griegs undersøkelse, og litt nytte har jeg også av en liten utgravning jeg selv foretok i 1993, da jeg gjenåpnet Griegs sjakt VIII i haugens nordøstre kant (fig. 4 og 7).

Bygget i en åker på Hovin

Ut fra de opplysninger som finnes i Griegs materiale, supplert med min lille sjakt, kan det opprinnelige terrenget forut for byggingen av haugen rekonstrueres, slik man ser på terrenngmodellen fig. 6. Det viser seg at haugen er bygget på en salformet terrasse. Terrassen måler vel 70 m nord-syd, og faller bratt 3-4 m mot lavere terreng i syd, og like mye mot Ljøggottjern i nord. Mot øst og vest stiger terrassen svakt og jevnt mot noe høyere

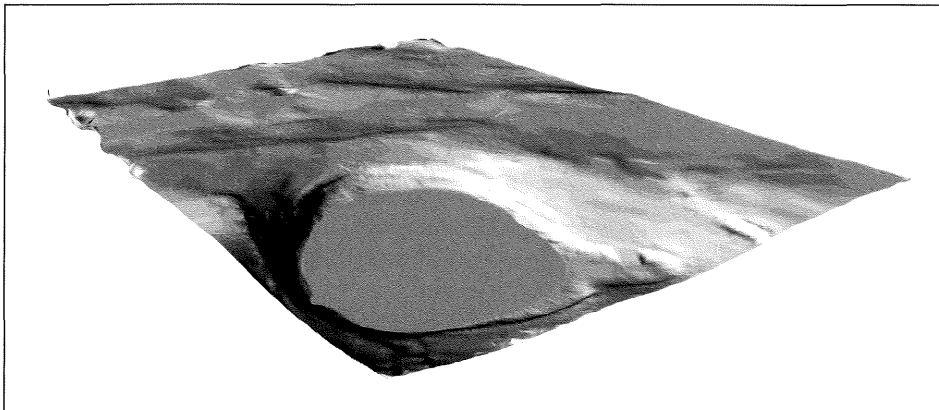

Fig. 6. Denne terrengmodellen viser det opprinnelige terrenget der haugen ble bygget, slik det kan rekonstrueres på grunnlag av Griegs dokumentasjonsmateriale, forfatterens undersøkelse i 1993, og nyere kartmateriale. Sett mot sydvest. Jfr. fig. 13. Modellen er generert i programmet Arc-Info av Jon Holmen ved Dokumentasjonsprosjektet, Universitetet i Oslo.

terreng. Det flate partiet midt på denne terrassen var det man valgte som tomt for den store haugen (fig. 6 og 13A).

Uten at han selv innså det fant Grieg viktig informasjon om den tidligere bruken av dette området. I en dagbokinnførsel 1. juli 1940 finner vi en beskrivelse av det nederste jordlaget under haugen:

I sandbunnen (...) viser det seg et eiendommelig rutenett av svart jord som ligger nede i den gamle aurbunn (altså den lyse sand). Vi diskuterte lenge hvad dette kunde være, Sand [Griegs arbeidsformann] mente det var organiske rester med spor etter pløyning mens jeg antok at det var rester av grener, (flettet ris) som de gamle har lagt paa bakken før de bygde opp haugen. Denne oppfatning ble tiltrådt av ingeniør Alfsen, Sand og Haug.

Ut fra beskrivelsen høres dette unektelig ut som ardspor, altså spor en ard vil lage når den risper gjennom åkerjorden og ned i den underliggende sanden. Denne tolkningen ble bekreftet ved min undersøkelse i 1993. Haugen er bygget på et homogent humuslag, åpenbart åkerjord. I underkant av dette laget fantes det, slik det framgår av fig. 7 og 8, noen 5-10 cm brede forsengkninger – åpenbart ardspor. Hittil har de ardsporene som i tidlig i 1950-årene ble oppdaget under to gravhauger på Hunn i Østfold blitt regnet som det første funnet av forhistoriske ardspor i Norge (Hagen 1954:19-20). Vi vet nå at funnet under Raknehaugen er det første, selv om bare den lokalt rekrutterte arbeidsformann Sand, og ikke utgravningsleder Grieg innså hva det dreide seg om.

I bakken under haugen fant Grieg 4 «kullgroper», som han kaller dem. På en rentegning jeg har laget av Griegs sentrale utgravningsområde, fig. 9, er disse gropene skra-

Fig. 7. Foto av snittet i den sjakten forfatteren grov i kanten av Raknehaugen i 1993. Det lyse laget nederst er den urørte aurbunnen. Over dette laget ligger et ca 10 cm. tykt mørkt lag, skrått avskåret ovenfra vel en meter fra venstre billedkant. Dette er åkerjorden med arsporene i bunnen. Avskjæringen av laget har skjedd ved gravingen av den store grøften som omgir haugen på østsiden, jf. fig. 12 og 13B. Høyere opp i snittet sees fyllmassene i haugen, henholdsvis den mørke, sterkt jernholdige og helt uorganiske 'myrjorden', og den lysere sanden fra grøftene. Foto forfatteren.

vert. Han skriver (1941:16) at de ligner «slike primitive kullgroper som vi kjenner fra hustufter fra jernalderen». Det dreier seg åpenbart om det vi i dag vanligvis kaller kokegroper. Av Griegs snittegninger ser det ut til at disse gropene er eldre enn åkeren (Tegningene merket «Snitt I tømmerlag III» datert 25/6 1940 og «Snitt II av tømmerlag III; 1 m syd for toppen» datert 26/6 1940). For én av kokegropenes vedkommende får vi full sikkerhet for dette. Det traff seg slik at den kom med på ett av de snittene Grieg fotograferte, fig. 10. Denne gropen er åpenbart eldre enn ardingen.

Ellers fantes det i bakken under haugen 2 andre groper av et annet slag, tegnet med kontur på planen fig. 9. Sannsynligvis begge, men i alle fall den ene var gravet ned fra overflaten av åkerjorden, framgår det av en av Griegs snittegninger (merket «Grop i gammel bakke» datert 17/9 1940). Gropen var snaut 1,4 m i diameter, og 45 cm dyp. Det var ingen kokegrop, og den inneholdt et oppsmuldret bein og noen svake trerester (Grieg 1939-40 bd II:65). Det dreier seg neppe om et stolpehull – til det virker den for

Fig. 8. Detalj av åkerjorden med ardsplor i bunnen av haugen. Foto forfatteren.

vid. Fyllmassen var av samme slag som haugen er bygget av, så gropen har muligens en eller annen forbindelse med byggingen av haugen.

Haugen ble altså bygget i en åker. To pollenprøver fra åkerjorden, analysert av Helge Høeg, kan tyde på at åkeren var i bruk helt fram til haugen ble bygget. Det viser seg nemlig at en prøve fra åkerens overflate hadde nær sagt identisk innhold av pollen som en prøve fra lagets bunn. Dersom åkeren hadde gått ut av bruk og grodd til, ville man vente at overflateprøven hadde et annet polleninnhold, men så var altså ikke tilfelle. En ^{14}C -datering av små kullbiter jeg hentet ut fra åkerjorden ga 130-385 e. Kr. (T-12221). Kulletts opphav er høyst usikkert. En pollensøyle fra Ljøgodttjern bare noen titalls meter lenger nord viser jordbruk ved tjernet fra 2000 f. Kr., og sammenhengende og intensiv dyrking fra ca. 700 f. Kr. (Høeg 1992:83). Noe av kullet i åkeren kan skrive seg fra kokegroper som de ovenfor nevnte, eller fra avsviing av vegetasjon – begge deler aktivitet som må ha funnet sted når åkeren har vært ute av bruk kortere eller lengre tid.

I nyere tid, før et makeskifte bragte haugen over i offentlig eie, gikk grensen mellom gårdene Haug og Ljøgot tvers over toppen av haugen (fig. 11). Åkeren under haugen var sammenhengende, uten indikasjoner på noen gårdsgrænse, og grensen må altså være yngre enn haugen. Både Haug, Ljøgot og Sand er små og skrinne gårder. Den klart aristokratiske Raknehaugen har neppe hatt noen tilhørighet til noen av dem. Sannsynligvis

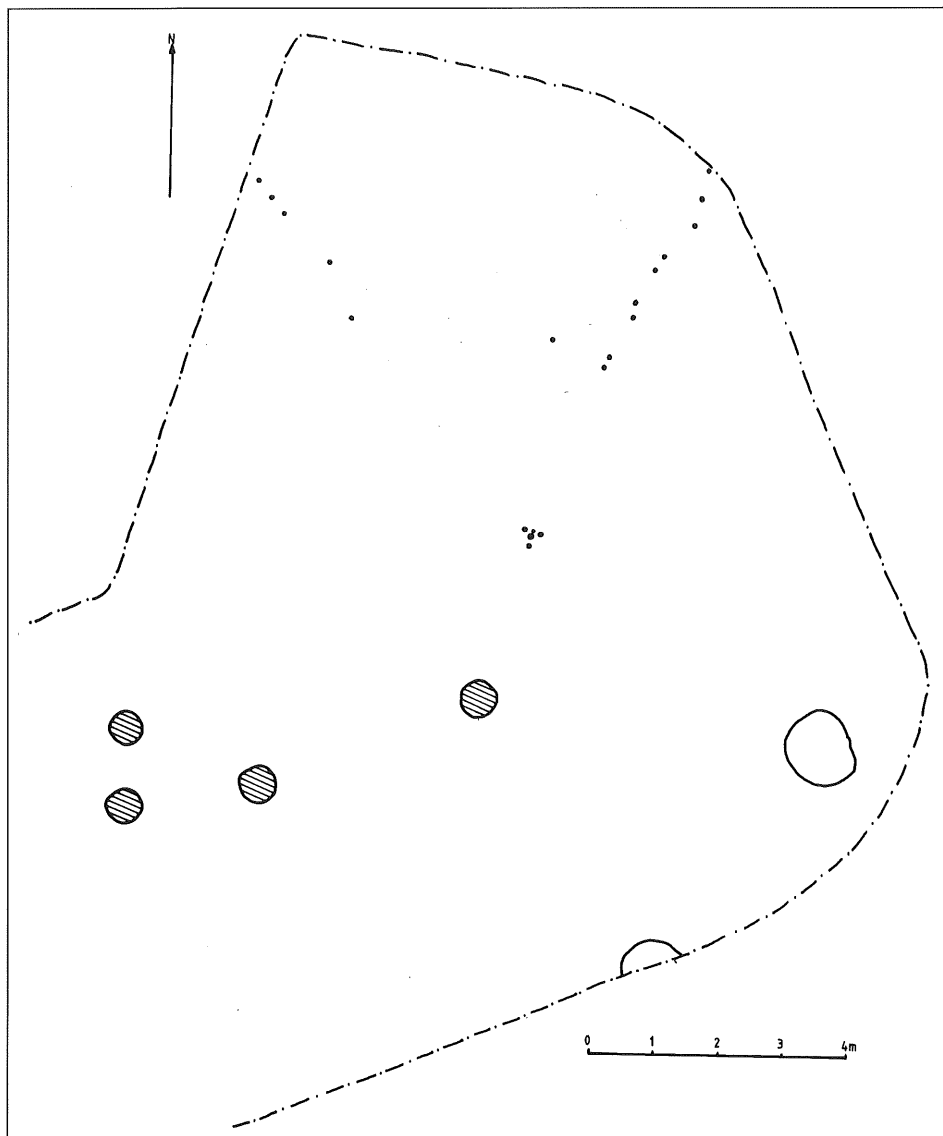

Fig. 9. Spor i bakken under haugen i Griegs sentrale utgravningsområde. De 4 kokegropene, trolig eldre enn åkeren, er skravert. De to andre gropene, som i alle fall for den nordlige del er yngre enn åkeren, er tegnet med kontur. Hullene etter staurene markert med fylte sirkler. Rentegning er foretatt av forfatteren på grunnlag av Griegs dokumentasjonsmateriale.

er de alle skilt ut fra nabogården Hovin, som i middelalderen var blant de største gårdene på Romerike. At vi her befinner oss i et aristokratisk miljø framgår også av at denne

Fi.g. 10. Griegs foto av snitt gjennom tømmerlag 2, sommeren 1940. I snittet, vel 1 m til høyre for den venstre personen, ser man en av kokegropene fra fig. 9. Gropens overkant flukter åpenbart med underkant av åkerlaget, der man aner de karakteristiske ardsporene i bunnen. Universitetets Oldsaksamlings fotoarkiv.

bygda, Jassheim, er den bygda på Romerike som hadde flest store gårder, flere av dem opp mot Hovins størrelse. I middelalderen finner vi rester etter en større jordegodssamling i denne bygda, muligens rester etter det herredømmet som folkevandringstidens og yngre jernalders herrer – blant dem kanskje en viss Rakne – må ha utøvd her (Skre 1996:176-180).

Mest sannsynlig er Raknehaugen altså bygget på gården Hovins grunn. Når den ble bygget så vidt langt fra det sentrale gårdsvaldet, som må ha vært på de mer fruktbare markene rundet middelalderens tunsted (fig. 11), har det trolig sammenheng med at terrenget på dette stedet, som vi skal se, bød på en usedvanlig gunstig tomt for den som ville få en gravhaug til å se størst mulig ut.

Vanligvis tenker vi ikke om folketradisjon som en pålitelig kilde til ting som har skjedd i jernalderen. Når det gjelder sagnet om Raknehaugen, som er kjent gjennom Christiane Korens dagbøker fra tidlig 1800-tall (trykt 1915) og gjennom Lorange's ned-

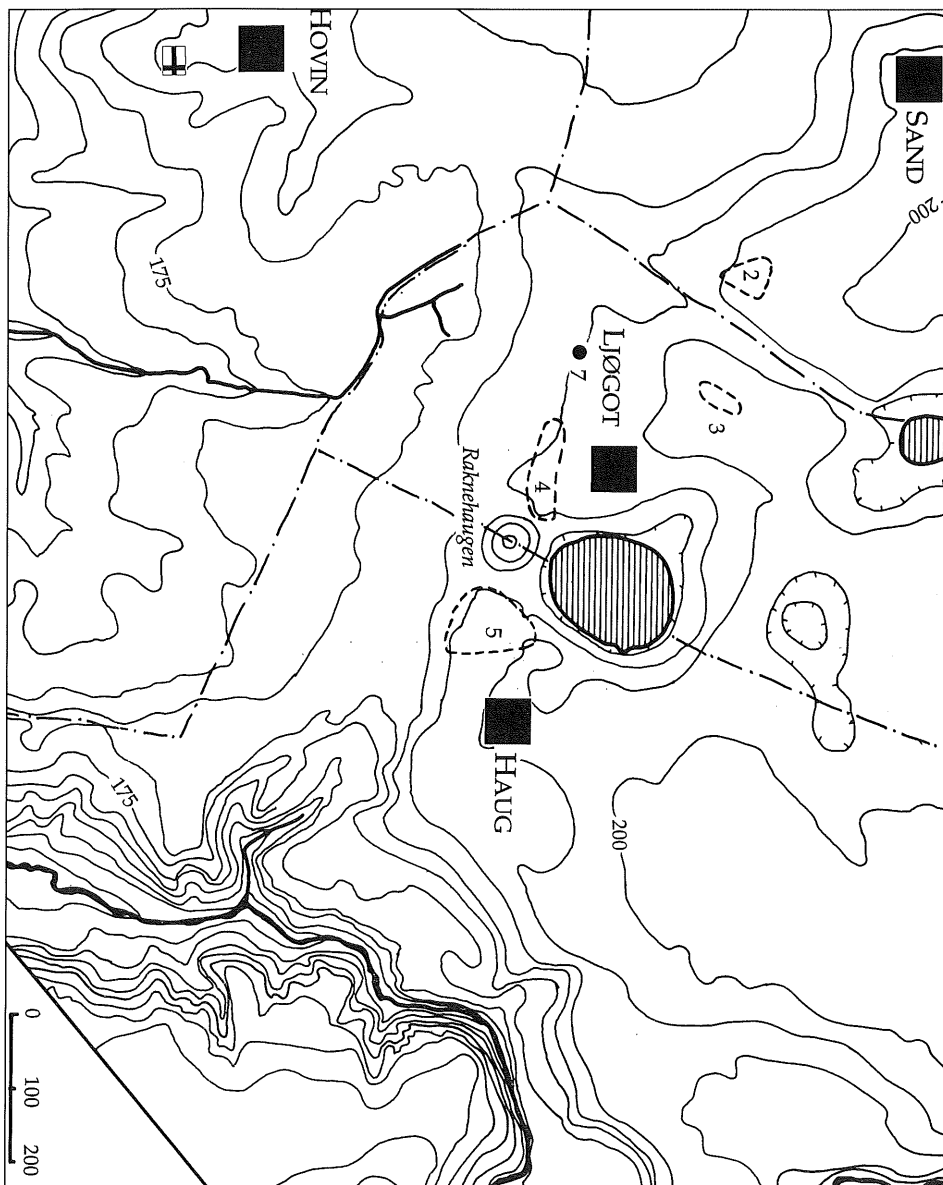

Fig. 11. Oversiktskart over Raknehaugen med omgivende gårder. Gårdsgrensene fra nyere tid er stiplet. Forfatteren har ved hjelp av flyfotografering avdekket gravfelt i åkrene på begge sider av haugen – markeringene 4 og 5 på planen. Det vestre har vært på 9 hauger, det østre på 16 hauger. Markeringen 3 er også et gravfelt avdekket ved flyfotografering. Dette er på 4 hauger. Markeringen 2 er et eksisterende gravfelt på 10 hauger. Funnstedet for en spydspiss fra merovingertid er markert som nr. 7. Alle gravfeltene har gitt dateringer til yngre jernalder, i alt vesentlig vikingtid (Skre 1996:279-289). Ekvidistanse 5 m. Tegning forfatteren.

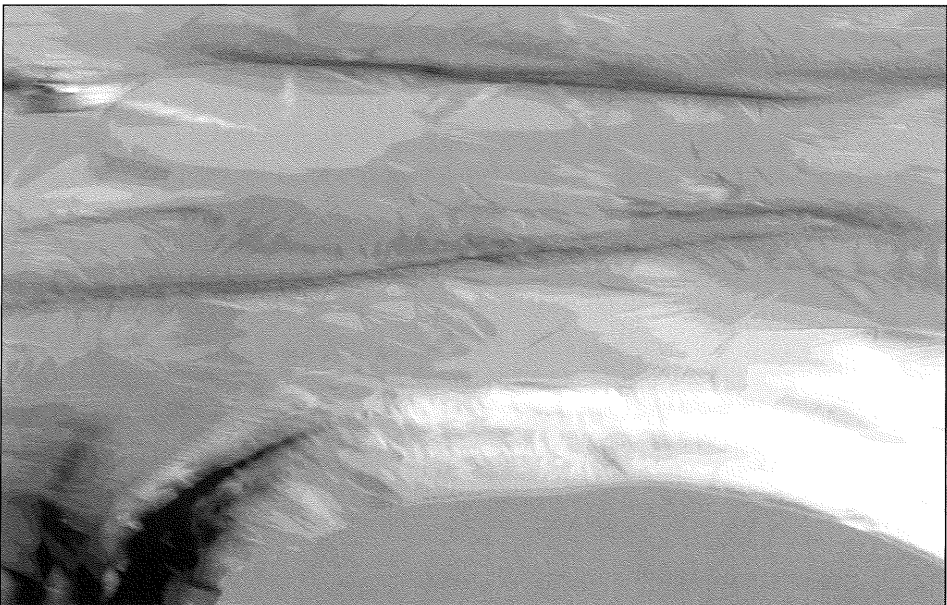
Fig. 12. Personen på dette fotoet står på den bakken som haugen er bygget på, og hele skråningen nedenfor er skapt ved graving av den østre grøften. Foto forfatteren.

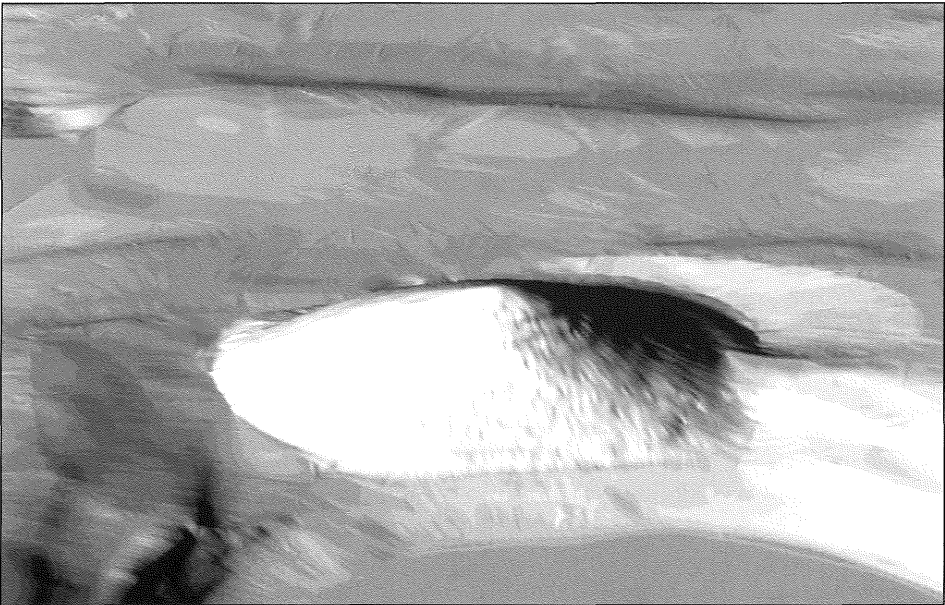
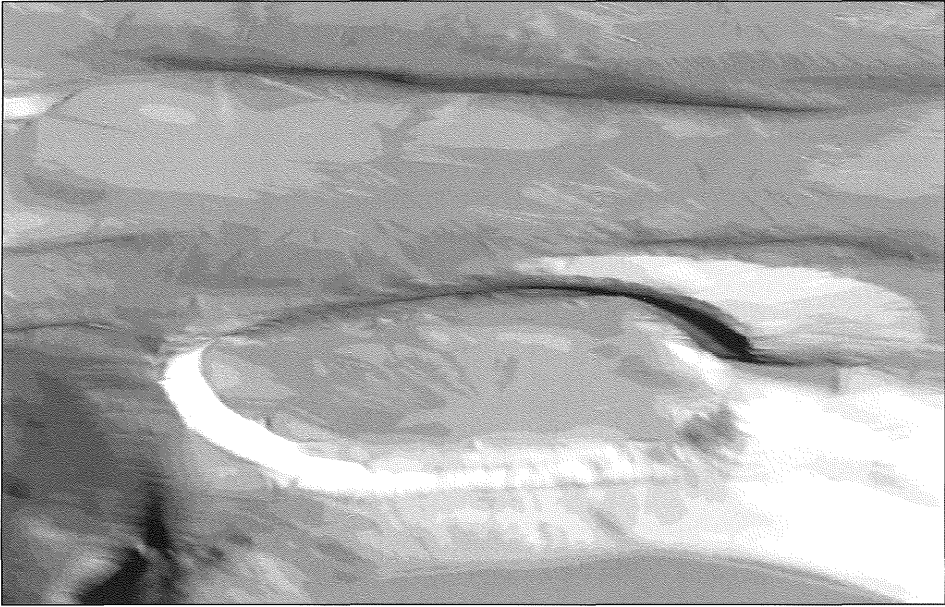
tegnelser, er det likevel vanskelig å komme utenom at det kan være et visst hold i tradisjonen. Det forholder seg nemlig slik at før Lorange (1871:472) satte i gang med sin utgraving noterte han sagnet om at i haugen ligger «en Konge mellem to hvide Heste i et Stenkammer, og over Kammeret er lagt Tømmervelte paa Tømmervelte.» Tradisjonen om tømmerveltene skulle, som vi skal se, vise seg å være sann. Lorange fant ingen spor etter tidligere graving i haugen, og selv om det virker utrolig, kan det se ut til at tradisjonen om haugens enestående byggemåte har holdt seg uforandret i over 1300 år. Dette betyr selvsagt ikke at vi kan feste lit til andre deler av sagnet. Men et visst inntrykk gjør det jo når sagnet i Korens (1915) versjon forteller at 'kong Rakne' skal ha bodd på Hovin.

Haugen bygges

Byggingen av haugen må ha blitt innledet med utstikking av haugtomten. Siden haugtomten er sirkulær, må dette arbeidet ha skjedd med utgangspunkt i et sentrum. Dette sentrumet ble lokalisert ved Griegs undersøkelse, men Grieg selv satte ikke fram noen tolkning av disse sporene. Det ble funnet et system av hull etter staur, som hadde blitt rammet ned i åkeren (fig. 9). En kraftig staur var rammet dypere ned enn de andre, hele 55 cm ned i bakken. Utstikkingen av haugtomten må ha skjedd ved sirkelslag med et rep festet i midten av tomten. Denne kraftige stauren, som var plassert i haugens geometriske sentrum, må ha tjent dette formålet. I tillegg må den ha hjulpet til med å holde

*Fig. 13 A-C. Disse tre terrengmodellene viser tre faser i byggingen av Raknehaugen, sett mot sydvest. **A.** Opprinnelig terreng før byggingen av haugen. **B.** Grøftene omkring haugtomten er gravet, og det runde platiået de skapte, og som haugen ble bygget på, framtrer tydelig. Slik har det naturligvis aldri sett ut, for da grøftene var ferdig gravet, som her, var også haugen bygget. **C.** Haugen er ferdig bygget. Om modellene, se teksten til fig. 6.*

Fig. 14. Griegs foto av det øverste tømmerlaget, mot sydvest, 18/9 1939. Til venstre for toppen av laget ser en restene av Lorange's brønn. Universitetets Oldsaksamlings fotoarkiv.

et konstant sentrum under byggingen av haugen.

Ut fra sentrum strålet 2 rader av staurhull (Grieg 1940:38-39). Dette er trolig sporene etter et grindverk som har blitt satt opp som en hjelp til å få en jevn fordeling av massene. Bare hullene i bakken og ikke selve staurene ble funnet. Forklaringen er sannsynligvis at staurene har blitt trukket stadig høyere oppover i massene, slik at de kunne fortsette å tjene sitt formål også etterhvert som haugen vokste. Lignende konstruksjoner, noen ganger bare med en midtstaur, andre ganger med flere staurer, er funnet i enkelte andre hauger i Norge, bl. a. i den før nevnte Farmannshaugen (Brøgger 1921:117, jf. Gansum 1994:37, Sloman 1959:14-15). Det er også gjort slike funn i en rekke hauger i Sverige og Danmark, bl. a. Vesthaugen i Uppsala og Sydhaugen i Jelling (Lindqvist 1936:147, Andersen 1951:95).

Da haugtomten var stukket ut, begynte byggingen av selve haugen. Massene i haugen er i hovedsak av tre slag. Det dreier seg om en helt uorganisk, sterkt jernholdig masse, som Lorange og Grieg kalte 'myrjord', dernest om store mengder tømmer, og endelig ren sand. Denne sanden er, slik Bjørn Myhre nylig foreslo (1992b:9), tatt ut ved graving av store grøfter på haugens østside og vestsida. Ved graving av disse grøftene vant haugen 3-4 m i høyde (fig. 12 og 13 B).

Sand er en ustabil massetype som er utsatt for vind- og vannerosjon, og den må ha vært vanskelig å gå i når man skulle transportere ny masse inn under byggingen. Dette er rimeligvis bakgrunnen for at man har brakt inn de to andre massetyperne. Det Grieg og Lorange kalte myrjord er en svært stabil masse, som er godt egnet til å holde sanden på plass. Denne sterkt jernholdige massen er hentet fra et sted ca 300 m sydvest for haugen. Her kommer grunnvann fra det store reservoaret under Gardermosletta fram i dagen. Gjennom nesten 10.000 år har jernet i grunnvannet oksydert når det kom fram i luften, og grunnen her er derfor sterkt jernholdig. Stabilisering av sanden fra grøftene må være hensikten med å bruke denne jernholdige massen, og det samme må gjelde tømmeret, som er lagt opp i tre lag oppover i haugen. På fotoet fra undersøkelsen i 1993 (fig. 7), ser en kanten av den østre grøften omkring haugen. Det kan se ut til at den mørke, jernholdige massen er lagt opp som en voll for å hindre den lysere løse sanden i å rase ned i grøften.

Mye av tømmeret i haugen var meget velbevart ved Griegs utgravning (fig. 14), og 175 stokker ble dendrokronologisk undersøkt av botanikerne Asbjørn Ording og John Johnsen uavhengig av hverandre (Ording 1941, Johnsen 1943). Noen absolutt datering var ikke mulig, siden det ikke fantes og heller ikke finnes noen standardkurve for furu som går så langt tilbake. Antagelig vil det heller ikke noen gang bli tilgang på tilstrekkelige mengder av så gammelt furutømmer, slik at man kan få bygget opp en standardkurve for denne perioden.

Men det lyktes Johnsen og Ording å påvise at 94 % av stokkene var hugget samme år, de øvrige ett og to år tidligere, og to stokker 5 år tidligere (Ording 1941:122, Johnsen 1943, tabeller s. 31, 40 og 50). Tømmer fra det siste og store hugståret ble funnet i alle de tre tømmerlagene i haugen.

Ording gjorde en vegetasjonshistorisk undersøkelse av tømmeret, og han fant at trærne, for det aller meste furu, hadde vokst i et åpent beitelandskap. Skog fra et område på ca. 1000 mål, dvs. 1 kvadratkilometer, må ha blitt hugget for å bygge haugen (Ording 1941:127).

Årringene viser at tømmeret fra det store hugståret er hugget om vinteren, mens haugen må være bygget i sommerhalvåret, mens bakken var fri for tele. Tømmeret har trolig blitt kjørt fram på vinterføre og lagret ved haugen. Mest sannsynlig har det blitt lagret på vestsiden av haugen. Som det framgår av fig. 13 B, ble det her satt igjen en 'bro', sikkert for å lette transporten av masse og tømmer opp i haugen.

Det forhold at tømmer fra det siste og store hugståret fantes i alle tre tømmerlag, samt at tømmeret ikke hadde sprekkdannelse eller råte som tydet på at det har vært lagret lenge i friluft (Ording 1941:124), indikerer at byggingen av haugen har blitt avsluttet allerede sommeren etter den store hugsten. Hele byggeprosessen har dermed sannsynligvis tatt i underkant av ett år.

Haugens størrelse

Raknehaugen har lenge blitt ansett for å være Nordens største gravhaug, og Lorange's mål på haugen, diameter 95 m og høyde 19 m, har gått igjen i litteraturen, også etter Griegs undersøkelse. Selv om dette fremdeles er de korrekte mål på selve anlegget med haug, grøfter og det hele, må målene på den oppbygde delen av haugen, i lys av det vi nå vet om haugtomten, reduseres noe. Den riktige diameteren på den oppbygde delen er ikke 95 m, som man kommer fram til gjennom å måle mellom bunnpunktene i grøftene, men 77 m, som er tverrmålet på det sirkulære platået som ble skapt ved gravingen av grøftene, og som haugen ble bygget på.

Høyden er det noe mer komplisert å fastsette. Inntil Lorange grov sin brønn hadde tømmeret ligget beskyttet i haugens indre. Brønnen «punkterte» haugen i den forstand at den drenerte ut fuktighet og slapp luft inn. Resultatene av dette kunne Grieg konstatere i sentrale deler av haugen i form av råttent tømmer og store sprekkdannelser i jordmassene som følge av setninger. Denne prosessen har åpenbart redusert høyden på haugen en hel del. Når Grieg oppgir haugens høyde til 15 m er det på den ene siden for lavt, på grunn av setningene. Men på den andre siden er det for høyt, fordi Grieg målte fra haugfoten og ikke fra det platået haugen var bygget på.

Vi kan komme forbi begge disse feilkildene ved å ta utgangspunkt i Lorange's brønn, som han selv oppgir den totale dybden på. Brønnen ble tømt og bunnen nivellert av Grieg, og på bakgrunn av dette kan vi regne oss tilbake til den høyden haugen hadde da Lorange startet sin utgravning. Det viser seg at haugens opprinnelige høyde, målt fra bakkenivået i sentrum, skal være 15 m. På tross av denne reduksjonen både av høyde og diameter i forhold til Lorange's mål, troner Raknehaugen fremdeles som Nordens største gravhaug.

I diskusjonen om haugens høyde nevner Anders Hagen (1997:28-30, 183-184) det mausoleet som Sorenskriver Johan Koren fikk bygget på toppen av Raknehaugen i 1808. Byggverket og omstendighetene er skildret i Christiane Korens dagbok (1915). Noe må det ha blitt gravet for å få fundamentert dette byggverket, som visstnok for en del var bygget i stein. Men noen omfattende avflating av toppen har neppe funnet sted, i alle fall dersom en dømmer etter den profil Lorange gir haugen på oppmålingen fra 1870 (fig. 3).

Jeg kan ellers ikke se at det er noen grunn til å regne med de omfattende setningene som Hagen (1997:184) antar har skjedd i tiden mellom byggingen av haugen og Lorange's utgravning. De massene som er benyttet er ytterst lite kompressible. Tømmeret var kuttet opp i relativt korte stokker som var lagt flatt i haugskråningen, og kløvninger var kilt mellom de runde stokkene, slik at det heller ikke her kan ha blitt merkbare setninger. De store setningene og den oppråtningen av tømmeret som Grieg fant spor etter, var konsentrert til området omkring Lorange's brønn, og de har dermed høyst sannsynlig funnet sted i tiden etter 1870.

Hagen (1997:346) finner ikke noen grunn til å feste lit til Bjørn Myhres idé om at dype grøfter omkring haugtomten har fått monumentet til å se langt større ut enn den oppbygde delen av haugen faktisk er, og Hagen henviser til Lorange's og især Grieg's dokumentasjonsmateriale som bevis. En grundig gjennomgang av Grieg's innberetninger, dagbøker, tegninger og fotografier gir imidlertid overbevisende dokumentasjon for at det virkelig er gravet dype grøfter omkring haugtomten (f. eks. Grieg 1940:55-56). Endatil Lorange (1871:476), med de begrensede inngrep han foretok, konkluderte med at «jeg har Grund til at tro, at de nederste atten Fod (*vel 5,5 m*) Sand er en tilformet naturlig Forhøining».

Gjennom tiden har det vært gjort flere beregninger av Raknehaugens volum, den første av Anders Lorange (1871:474-475), som beregnet det til 10.000 kubikkfavnar, ca. 67.000 m³. I 1938 anslår Hult de Geer (1938:30), på basis av Lorange's mål, volumet til ca. 80.000 m³. I 1938 gjør ingeniør Harald Alfson en oppmåling på oppdrag fra Grieg. Han finner at volumet er 60.000 m³ (Grieg 1941:4). På grunnlag av de målene vi har kommet fram til på haugen kan volumet på den oppbygde delen av haugen beregnes til ca. 26.200 m³, og arbeidsmengden ved byggingen kan beregnes til 70.000 til 90.000 dagsverk, dvs. 450-600 mann på fulltid i det sommerhalvåret byggingen varte (Skre 1996:455-459).

Ved gjenoppbyggingen av Raknehaugen etter Grieg's undersøkelse klarte man ikke regne seg tilbake til den opprinnelige høyden. Resultatet er at Raknehaugen, slik den ligger i dag, er 3 m for lav.

Haugens alder

Lorange (1871:480) antok uten videre at Raknehaugen skrev seg fra vikingtiden. Brøgger foretok i sin artikkel fra 1917 en sammenligning med undersøkte storhauger ellers i Norden, og kom fram til at Raknehaugen var bygget en gang i folkevandringstiden. Disse andre storhaugene hadde i flere tilfeller gitt relativt funnfattige branngraver, og han avgir følgende profeti om graven i Raknehaugen (Brøgger 1917:13):

en undersøkelse av det stolte gravminde (...) vil neppe skjænke os et kvantitativt rikt utbytte, men saa meget mer et kvalitativt, – hvis jeg har ret! Vi skal ha en brandgrav fra 6-7 aarh. i den store haug.

I sin prøveforelesning til den filosofiske doktorgrad i 1919 argumenterte Jan Petersen for en noe senere datering enn Brøgger. Han hevdet at 600- og 700-tallet passet bedre med det øvrige funnbildet på Romerike (Petersen 1924:57-58). I en artikkel fra 1927 kom han til en enda yngre datering – vikingtid. Han viser til at det gamle sagnet som Lorange (1869:110) skrev ned nevner hester i graven. Petersen (1927:68) tenker seg at siden sagnets beretning om tømmerveltene var sann, kunne det også holde stikk med hestene. Det ville i så fall peke mot en datering til vikingtiden, siden hester først i denne perioden forekommer i graver på Østlandet. Dette noe luftige resonnement har en viss støtte i det forhold at Lorange fant skjelettet av en hest relativt høyt oppe i haugfyllen. Men det var ingenting som tydet på at hesten hadde noen forbindelse med en grav.

I 1932 tidfestet Bjørn Hougen (1932:69-70) Raknehaugen, ut fra nyere dateringer av flere storhauger i Sverige, til merovingertid, 600- og 700-tallet.

Det neste utspill i dateringsdiskusjonen kom i 1938 fra den svenske dendrokronologen Ebba Hult De Geer. Ut fra analyser av tømmer som angivelig stammet fra Lorange's undersøkelse daterte hun haugen til året 931. I 1938 var dendrokronologi ennå en ung vitenskap, og De Geers resultater skulle siden vise seg å være fullstendig upålitelige. Bl. a. vet vi nå at en av de stokkene hun benyttet til datering var hugget i forrige århundre. Det dreier seg om et stykke av epletre, som i 1957 ble ¹⁴C-datert til 100±60 BP (T 85). De Geers stokker, som ble sagt å stamme fra Lorange's utgravning, hadde blitt oppbevart privat fram til 1930-årene hos grafiker og billedhogger Kristoffer Eriksen, styremedlem i Romerike Ættehistorielag.

Grieg gjorde ingen daterende funn ved sin utgravning. I artikkelen fra 1941 søkte han et dateringsgrunnlag gjennom sammenligninger med lignende hauger i Norden. Han trakk også inn Beowulf, og konkluderte slik (Grieg 1941:23):

Alle ting tyder på at haugen er reist en gang i 500-årene, men jeg innrømmer villig at det ikke kan bevises.

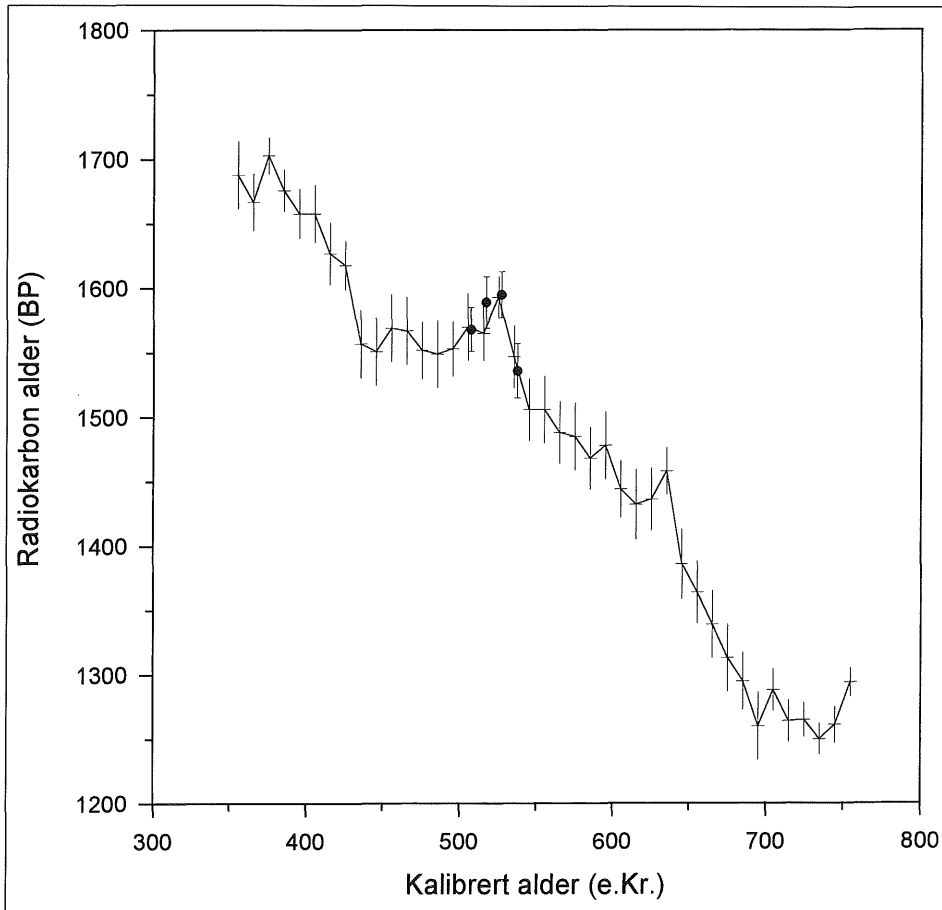

Fig. 15. Kurven viser hvordan de fire dateringene med kjent intervall på 10 år; de runde markeringene, passer inn på kalibreringskurven for denne perioden.

Senere har Anders Hagen (1953:28) sluttet seg til en tidlig datering, idet han hevder at 500-600-tallet er den mest sannsynlige tidfestingen.

En ny mulighet for å datere haugen åpnet seg i og med utviklingen av ^{14}C -metoden fra slutten av 1940-årene av. Da det ble mulig å utføre dateringer i Norge, var tømmer fra Raknehaugen blant det første som ble datert. Laboratoriet for Radiologisk datering i Trondheim daterte sin første prøve i desember 1956, og i oktober 1957 ble 3 prøver fra Raknehaugen tidfestet til 530-550 e. Kr., med et standardavvik på mellom 75 og 90 år [530±80 (T-82), 550±75 (T-83), 530±90 (T-86)]. Det vil si at haugen nå var datert til perioden 440-625 e. Kr. Raknehaugens datering hadde dermed endelig fått et grunnlag i materiale fra haugen.

Imidlertid har ^{14}C -metoden stadig blitt raffinert. Innholdet av ^{14}C -isotopet i

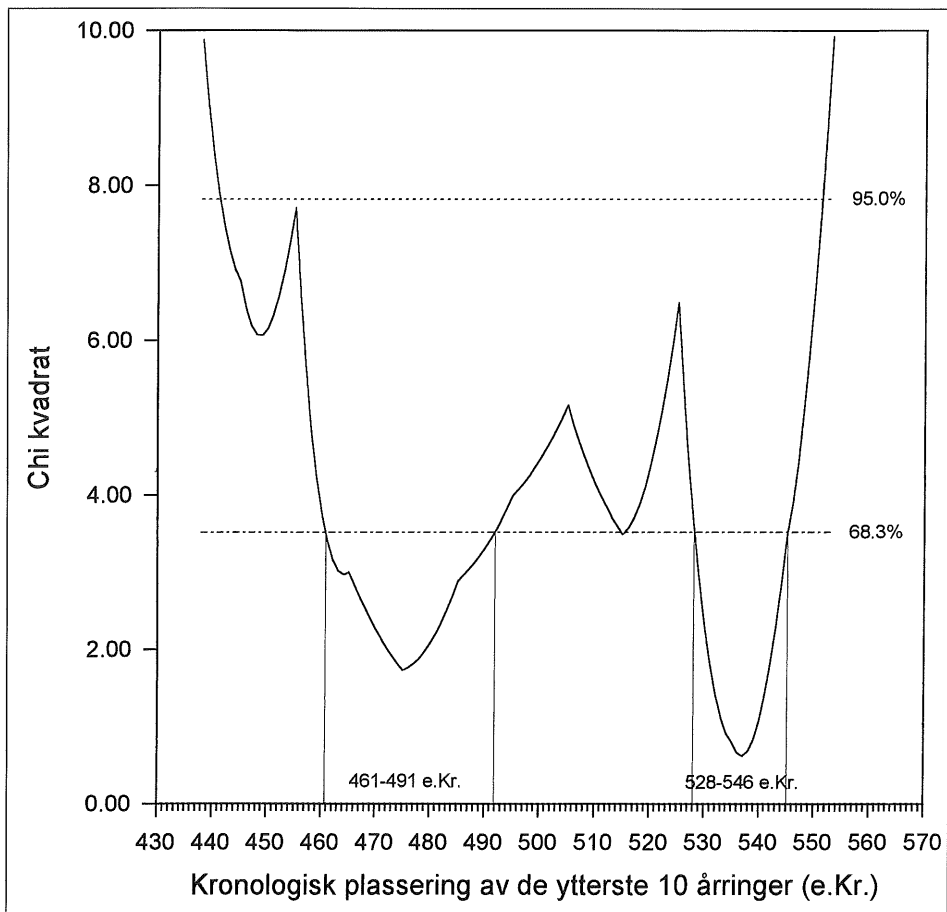

Fig. 16. Kurven viser sannsynlighetsfordelingen for datering av middelverdien for de 10 ytterste årringene på stammeskiven fra Raknehaugen. Den største sannsynligheten ligger i de periodene der kurven beveger seg under streken merket 68,3% (1 standardavvik). Av disse to periodene er den siste den mest sannsynlige fordi kurven her beveger seg en god del lengre ned under streken. Siden dette er gjennomsnittsverdier for de ytterste 10 årringene, må en legge til 5 år for å finne fram til trevirkets fellingsår:

Kalibreringen av dateringene har skjedd i henhold til Stuiver and Pearson 1986, og ikke i henhold til Stuiver and Pearson 1993. Grunnen er at flere tester har gitt tydelige indikasjoner på at kurven fra 1986 er den beste. Testresultatene er summert i van der Plicht 1995. Kalibreringer og beregninger er utført av Steinar Gulliksen ved Laboratoriet for Radiologisk datering, og jeg vil gjerne takke ham for meget godt samarbeide

atmosfæren viser seg å ha variert gjennom historien, og stadig mer avanserte kalibreringskurver som korrigerer for dette forholdet har blitt utviklet. På denne bakgrunn fikk Bjørn Myhre i 1990 utført nykalibreringer av to av de tre dateringene fra Raknehaugen.

Resultatet ble at middelpunktet ble flyttet ca. 70 år oppover i tid til omkring 610 e. Kr., med standardavvik mellom 60 og 65 år. Haugen ble nå altså datert til perioden ca. 540-675 e. Kr. [542-672 (T-82), 554-674 (T-83), (Myhre 1992:163). Myhre oppgir også en kalibrering av en prøve T-84 fra Raknehaugen, og han skriver at dateringen for denne prøven skulle være BP 1430±80, kalibrert til 542-672. Dateringen T-84 er imidlertid ikke gjort på materiale fra Raknehaugen. Det er derimot T-86, men for denne prøven skal den opprinnelige dateringen være 1430±90 før nåtid.]

Imidlertid hefter det flere mangler ved den måten disse gamle dateringene ble utført på, og dette er problemer som ikke på en tilstrekkelig presis måte kan korrigeres ved kalibrering. Dette er bakgrunnen for at Laboratoriet for Radiologisk datering i 1996 besluttet å innvilge min søknad om nye dateringer av tømmer fra Raknehaugen. Dateringen ble utført på en stammeskive der det ble tatt ut materiale til 4 dateringer, fra henholdsvis årringene 1-10, 10-20, 20-30 og 30-40. For å oppnå størst mulig presisjon ble hver av de 4 prøvene kjørt i to forskjellige tellere, og hver av de 8 tellingene ble kjørt 15-20 ganger så lenge som ved vanlige dateringer. Denne prosessen resulterte i 4 dateringer med kjent intervall på 10 år mellom hver (T-12217, T-12218, T-12219, T-12220). Det kronologiske mønsteret som disse dateringene danner innbyrdes, de runde markeringene på fig. 15, kunne nå sammenlignes med kalibreringskurvens mønster – såkalt 'wiggles matching'. Overensstemmelsen mellom disse to mønstrene ble beregnet statistisk, og resultatet vises i kurven fig. 16. Den sannsynlige dateringen ligger i de partiene der kurven beveger seg nedenfor streken merket 68,3%, som markerer 1 standardavvik. Det framgår at dateringen for de 10 ytterste årringene faller i 2 perioder, enten 461-491 e. Kr., eller, med større sannsynlighet, perioden 528-546 e. Kr. Den større sannsynligheten kommer til uttrykk ved at denne senere delen av kurven strekker seg en god del lenger ned under streken enn den andre. Siden dateringen gjelder et middeltall for de 10 ytterste årringene, må vi legge til 5 år for å komme fram til fellingsåret for tømmeret. Vi ender da opp med at det er en viss sannsynlighet for at tømmeret i Raknehaugen er hugget i årene 466-496 e. Kr., men en større sannsynlighet for at det er hugget en gang i 18-årperioden 533-551 e. Kr., dvs. i aller siste del av folkevandringsstiden.

Dette er en helt annen presisjon enn den vi vanligvis forbinder med ^{14}C -dateringer, men så ligger det da også ca. 150 ganger mer talletid til grunn for denne dateringen enn for en normal ^{14}C -datering.

Gravhaug, kenotaf eller tinghaug?

Hva slags haug er så Raknehaugen? Vi har sett at Grieg konkluderte med at den trolig er en kenotaf, en æreshaug bygget over en avdødd. Andre har ment at den mest sannsynlig er en tinghaug – bl. a. heller Anders Hagen (1953:29) mot en slik tolkning.

Nå er det imidlertid slik at Grieg gjorde et funn under utgravningen som umiddelbart

minner om en branngrav. Det dreier seg om et brannlag med brente bein nær bunnen av haugen. Brannlaget inneholdt ingen oldsaker, og av Griegs innberetning synes det som om han helt fra det ble oppdaget tvilte på at dette kunne være noen grav. Han samlet imidlertid opp de brente beina, til sammen ca. 200 fragmenter, 35 gram, og fikk dem undersøkt av professor i fysisk antropologi K. E. Schreiner. Schreiner skriver i sitt svarbrev til Grieg (1941:16):

Jeg sender tilbake knokkelflisene fra Raknehaugen. Dessverre har det ikke vært mulig for meg sikkert å identifisere noen av dem som menneskeknokler. Enkelte av kranierestene og noen stykker av jekselrøtter *kan* imidlertid være fra menneske.

Slik sto saken inntil 1992, da fysisk antropolog Berit Sellevold, på initiativ av professor Bjørn Myhre, foretok en ny undersøkelse av de brente beina. Som Schreiner var det tenner og kranierester hun festet seg ved, men til forskjell fra professor Schreiner kunne Sellevold fastslå med sikkerhet at det var menneskebein blant dem. Hun identifiserte 6 fragmenter av sikre mennesketenner og 15 fragmenter som sannsynligvis stammet fra et menneskekranium. Hun fant videre sikre fragmenter av dyreknokler, sannsynlig-

Fig. 17. Gravningssituasjonen i slutten av august 1940, mot nord. Det sentrale feltet er, som man ser, under utvidelse mot nord. I de følgende ukene graves det til bunns i dette området, og brannlaget med de brente beina finnes her. Universitetets Oldsaksamlings fotoarkiv.

Prøve av
 bronsestrågen
 av trebukk
 f. nær ildstedets
 sydøstre kant
 Se Dagbok IV
 s. 608
 11/19-1940

Den kuleformede Griegs
Orde
 Gend. rekonstrueres skatteløper fra Raknehaugen.
 I den store julestamping findes
 hvern hull av fjæri. I den store rekken
 er der også hvern hull av fjæri.
 Hilsen
 E. Mork

Fig 18. Lappen som følger de eneste kullbitene som ble brakt inn til museet fra Griegs utgraving i Raknehaugen. Den store og tydelige håndskriften er Griegs, mens den mindre påførselen er gjort av E. Mork, som gjorde vedartsbestemmelsen. Foto Universitetets Oldsaksamling.

vis fra pattedyr og muligens også fra fugl (Sellevold 1992:11). Den døde kjønn kunne ikke bestemmes, men alderen fastsatte Sellevold (1992:11) til «et ungt voksent menneske i 20-års alderen». Senere er Sellevolds resultat modifisert på enkelte punkter av professor Haugen og tannlege Kvaal (1993:41), som skriver at den døde nådde «relativt ung voksen alder, antydningvis 20-35/40 år».

Denne oppdagelsen kunne tyde på at det virkelig var en branngrav Grieg fant, og at Raknehaugen dermed er en gravhaug. Men fortsatt hersker en viss usikkerhet. På bakken under haugen var det, som vi har sett, flere kulturspor, og den muligheten foreligger at disse beina skriver seg fra en eldre, kanskje rasert gravhaug på stedet, som i sin tur har blitt overleiret av Raknehaugen. Anders Hagen (1997:187, 208) har en slik vurdering av funnet. Det som gjenstår er å undersøke om brannlaget med de brente beina kan knyttes til Raknehaugen.

Bjørn Myhre har gått et stykke inn i en slik undersøkelse, og han har velvilligst stilt sitt foreløpige resultat, en ^{14}C -datering, til min disposisjon. Det Myhre har gjort er å få datert en av de kullbitene som Grieg bragte inn til Oldsaksamlingen fra Raknehaugen. Myhre mente at Griegs funnopplysninger kunne tyde på at kullet stammet fra brannlaget med de brente beina. Dersom denne dateringen stemte overens med dateringen av tømmeret fra haugen, ville det peke i retning av at brannlaget ikke var eldre enn haugen. Kullbiten ble imidlertid datert til perioden 70-235 e. Kr. (Beta-65841), altså minst 300 år før haugen ble bygget, og dette tydet på at det ikke var noen sammenheng mellom de brente beina og Raknehaugen.

Imidlertid gjenstår det å undersøke kullprøvens funnkontekst, og jeg skal i det følgende gå ganske detaljert inn i Griegs dokumentasjonsmateriale.

I slutten av august 1940 begynte Grieg fjerningen av det ca. 1,2 m tykke bunnlaget under tømmerlag III i sentrum av haugen. Han utvidet også utgravningsfeltet noe mot nord, slik det framgår av fotografiet fig. 17. I uken etter torsdag 5. september ble oppmerksomheten særlig konsentrert omkring den nordvestre del av feltet. Her hadde det en uke tidligere blitt funnet et steinsatt ildsted en snau meter over haugbunnen, og flere av de følgende observasjonene relateres til dette ildstedet. Noen meter sydøst for ildstedet støtte man onsdag 4. september på brannlaget med de brente beina.

I tillegg til brannlaget var en del trekull innleiret i massene i denne delen av sjakten. Jeg skal i første omgang la brannlaget ligge, og konsentrere oppmerksomheten omkring disse andre forekomstene av trekull. Den 11. september skrev Grieg (1940:37): «Nær ildstedets sydvestre kant ble det funnet en liten konsentrasjon av trekull som ble tilvarettatt». Den 12. september «ble det innerst i sjaktens nordvestre del funnet adskillige store trekullklumper, som ble tilvarettatt» (1940:38).

I Oldsaksamlingens magasin finnes det bare én pose med trekullbiter fra Raknehaugen (C 27077 o). Sammen med kullbitene ligger en lapp med Griegs karakteristiske håndskrift, og med en senere påskrift av resultatene av treartsbestemmelsen (fig. 18). Denne påskriften lyder:

Herr Konservator Grieg
Oslo

Herved returneres trekullpr. fra Raknehaugen. I den store jordklump fantes kun kull av furu. I den store esken er der også kun kull av furu.

Hilsen E. Mork

Det som i dag framstår som én kullprøve har altså ved Morks undersøkelse bestått av to adskilte prøver. Den ene beskrives som en stor jordklump, og det er nærliggende å kople denne sammen med det andre av de tilvarettatte funnene av kull, som ble gjort den 12/9, og som omtales i dagboken som «trekullklumper». Kullbitene som lå i en eske da Mork fikk dem må være fra konsentrasjonen som ble funnet den 11/9 like ved ildstedet.

Griegs påskrift på lappen er trolig gjort i felt, og forut for oversendelsen til treartsbestemmelse. Den lyder:

Prøve av konsentrasjon av trekull f. nær ildstedets sydøstre kant. Se Dagbok IV s. 608.

11/9-1940

Nettopp den 11/9 ble det første av de 'tilvarettatte' funnene av trekull gjort. Vi må altså konstatere at kullprøven i museets magasin stammer fra de to konsentrasjonene av trekull som ble funnet i fyllmassene i haugen den 11. og 12. september. Den eneste opplysningen som ikke stemmer er at Grieg i innberetningen skriver at funnet av konsentrasjonen av trekull ble gjort sydvest for ildstedet, mens det på lappen står at trekullet er funnet sydøst for ildstedet. Dette må vi regne som en av de feil som det er en hel del av i det dokumentasjonsmaterialet Grieg har etterlatt seg. F. eks. forveksler han flere steder betegnelsene på tømmerlagene, bl.a. i overskriften til de snittegningene som er gjengitt i artikkelen om utgravningen (Grieg 1941:13).

Det er ingenting i beskrivelsen som tyder på at disse kullbitene stammer fra et bål på stedet, og det virker sannsynlig at de har fulgt med fyllmassene inn i haugen. Den datering som Myhre fikk utført av en av disse kullbitene, og som viste at den var minst 300 år eldre enn byggingen av haugen, forteller dermed ikke noe som helst om muligheten for en sammenheng mellom haugen og brannlaget med de brente beina.

Vi vender nå tilbake til dette brannlaget, som det altså ikke ble tatt inn noen kullprøve fra. Laget omtales i dagboksinnførsler den 6. og 7. september, altså i uken før de to kullprøvene ble tatt. Brannlaget blir trolig fjernet den 7., for i innførslene for de neste dagene nevnes det ikke, selv om arbeidet og lagene beskrives detaljert. Laget ble aldri målt inn av Grieg, men det lå i området på fig. 9 der de to radene med staurhull er nærmest hverandre.

Opplysningene om brannlaget er sparsomme, men tilstrekkelig til å danne seg et inntrykk av dets karakter. Fredag den 6. september beskriver Grieg (1940:61) det slik:

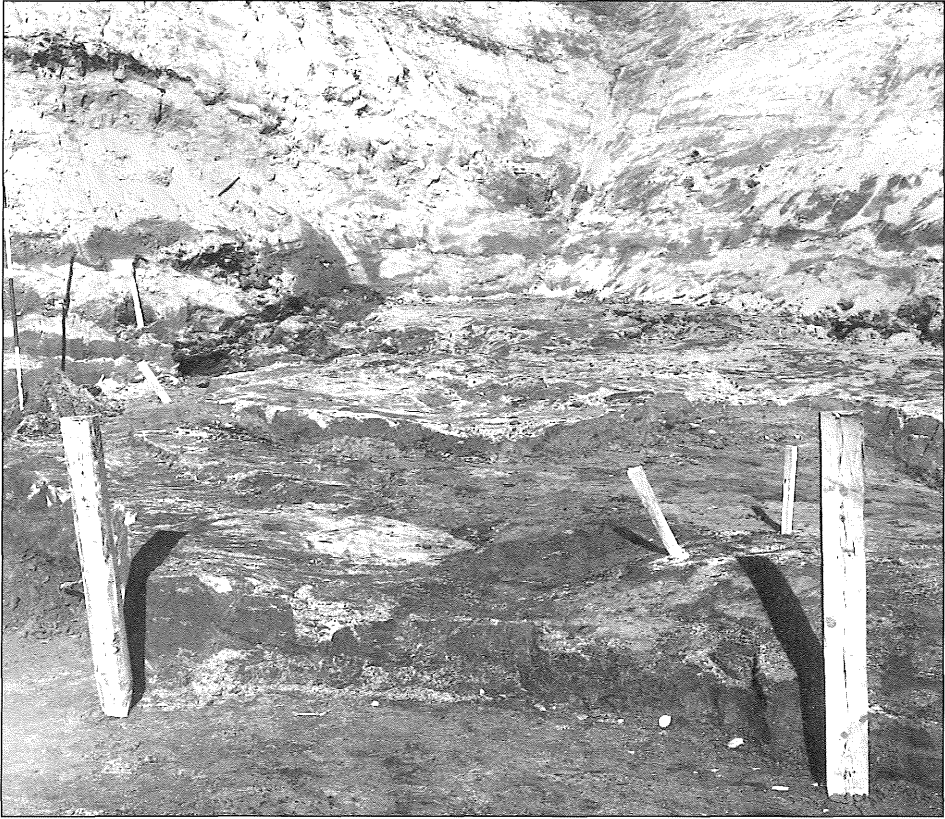

Fig 19. Griegs foto av brannlaget med de brente beina. Griegs tekst til fotoet er denne (Oldsaksamlingens fotoarkiv, foto R 303): ««Brannlaget» i sjaktens nordvestre del hvor det blev funnet Kull og brendte ben innleiret i sand og myrjord. Ildstedet sees såvidt til venstre. Fot. fra Syd 6 sept. 1940.» I forkant ser man åkerjorden i bunnen av haugen, og i bakgrunnen feltveggene. Ildstedet kan anes helt inne ved feltveggen ca 2 m til høyre for stikkstangen.

De to stolpene i forkant må være satt opp for å markere brannlagets avgrensning. Den normale framgangsmåten for Grieg var å grave i skråsnitt, og i dagboken forteller han at idet man støtte på brannlaget i skråsnittet gikk man over til å grave i flaten. Rester av skråsnittet, som har skåret seg litt inn i brannlaget, sees nærmest, og brannlaget ligger på den flaten som er avdekket innenfor skråsnittet. Overgangen mellom skråsnitt og flate sees der hvor skyggene fra stolpene knekker. Mellom de to stolpene sees en tydelig forsenkning i flaten. Dette må være den gropen Grieg omtaler som sentrum i brannlaget, der sanden var mest brent. Det som må være brannlaget sees som en mørkfarging av sanden og jorden med lengderetning øst-vest, mest tydelig i gropens østside opp mot de to små pelene. Universitetets Oldsaksamlings fotoarkiv.

Lagene i haugfyllen skrånar «nedover slik at det ble en bred grop der sanden var mest brent». Det var et tydelig skille mellom «lys sand utenfor og brent sand, aske og myrjord innenfor en nærmest oval ring eller firkant omkring en grop. Innenfor dette områ-

de er det funnet smuler av brente bein» (Grieg 1940:37). Laget «hadde en utstrekning av et par meter» (Grieg 1941:16).

Det eneste fotografiet av brannlaget har aldri blitt offentliggjort, rimeligvis fordi det ikke er så liketil å tyde (fig. 19).

Ut fra fotoet fig. 19 og beskrivelsene av laget er det klart at vi her har med noe annet å gjøre enn de konsentrasjonene av trekull som vi tidligere har omtalt. Brannlaget er klart avgrenset, det består av kull og aske med brente bein. Laget må ha blitt til ved at et bål har brent på stedet, og de brente beina viser at et menneske og ett eller flere dyr, eller deler av menneske og dyr, har blitt brent på bålet.

Bedømt ut fra fotoet lå laget 25-30 cm over haugbunnen. Forbindelsen mellom brannlaget og haugen er sikker, siden bålet ikke har brent på den markoverflaten som haugen er bygget på, men litt oppe i den haugfyllen som er så karakteristisk for Raknehaugen. I dagbokinnførslene de følgende dagene beskriver Grieg (1940:37f, 61) stratigrafien under brannlaget, og det framgår at massene her er av samme slag som ellers i haugen, sand, myrjord, litt torv, og 2-3 lag av grener med friske blad.

Med samme sikkerhet som vi arkeologer vanligvis har når vi henfører et brannlag med brente menneskebein til haugen det er funnet i, må vi kunne si at fotografiet på fig. 19 virkelig viser graven til den som Raknehaugen ble bygget over. En kan undre seg over at det ikke fantes noe gravgods i bålrestene. Men fattigdom på gravgods er et generelt trekk i Romerikes og det øvrige indre Østlands folkevandringstid. Også mange andre nordiske storhauger fra denne perioden har lite gravgods. Det er jo ellers lite annet enn en nåtidig fordom at en fyrstegrav må være fyrstelig utstyrt med gravgods. Selve Raknehaugen skulle være fyrstelig utstyr mer enn godt nok.

I dag kan vi altså konstatere at Brøggers profeti fra 1917 om at Raknehaugen inneholdt en fattig branngrav fra 500/600-tallet, var så sann som en arkeologisk profeti kan være.

Raknehaugen – en gravhaug fra sen folkevandringstid

På bakgrunn av det vi nå vet kan vi rekonstruere følgende sannsynlige hendelsesforløp. En gang i slutten av folkevandringstid, kanskje helst i de par tiårene før 550 e. Kr., dør en fyrste med hjemstavn på Romerike. Det legges en plan for bygging av en haug etter den døde, og den påfølgende vinteren hugges og kjøres det fram tømmer fra ca. 1 kvadratkilometer skog. Dette arbeidet kan beregnes til mellom 3000 og 6000 dagsverk, som tilsvarer 30-60 mann i 4 måneder (Skre 1996:458).

Etter at telen har gått begynner arbeidet med å reise haugen. Når haugtomten er stukket ut og haugbyggingen såvidt påbegynt, brennes den dødes levninger på et bål like ved haugens sentrum. Levningene må ha blitt oppbevart over vinteren, og en må tenke seg at bløtdelene kan ha blitt skåret fra beina, muligens etter koking. Det er påfallende at det bare fantes 35 gram brente bein, deriblant en hel del dyrebein, mens vekten av

brente bein fra et voksent menneske normalt ville være 3-4 kg (Holck 1986:119-121) – omkring 100 ganger så mye. Det er unektelig tankevekkende at bare knokler fra kraniet er sikkert identifisert som menneskeknokler. Kranierester fantes det til gjengjeld adskillige av. Kanskje det bare var den døde hode som ble brent her. I branngraver fra jernalderen er det ellers helt normalt å finne langt mindre brente bein enn det som ville ha kommet fra hele legemet, også i de tilfellene der selve bålplassen er bevart (Holck 1986:119-21). Det ser ut til å ha vært normalt bare å brenne deler av liket. I en del tilfeller kan den døde ha mistet livet så vidt langt fra hjemstedet at det var vanskelig eller umulig å få hele legemet hjem. Men en kan også tenke seg andre og mer rituelle betingede grunner for en oppdeling av liket. Tradisjon om slik oppdeling ligger trolig til grunn for Snorres beretning om Halvdan Svartes begravelse (Heimskringla, Halvdan Svartes saga kap. 9). Men Snorres forklaring på tradisjonen – at alle bygder ville ha en del av ham – er vel helst en etterrasjonalisering foretatt innenfor en kristen forståelsehorisont mer enn 200 år etter at hedensk gravskikk gikk ut av bruk.

Tankevekkende er det også at den døde levninger brennes sammen med pattedyr og muligens fugl. Nettopp fugler og ulike slags pattedyr, som hester, er det som står sentralt i tidens aristokratiske dyreornamentikk. Ornamentikken og dyrene var også nært knyttet til aristokratiets guddommelige selvforståelse (Hedeager 1996 og i trykk), som rimeligvis har kommet til uttrykk i begravelsesritene.

Etter brenningen fortsatte byggingen av haugen med graving og transport av masse. Arbeidet må ha fortsatt utover sommeren, kanskje helt til frosten kom. I tillegg til de mellom 450 og 600 mann som arbeidet med byggingen av haugen dette sommerhalvåret, må mange titalls, kanskje hundretalls mennesker ha arbeidet med å skaffe og stelle mat, oppføre og holde i orden losji, produsere og reparere redskap, stelle syke og skadede, osv.

En skal ikke undervurdere den organiseringen en slik operasjon har krevd. Hele byggingen må ha vært planlagt før den startet. Planlegging og gjennomføring av arbeidet med en så stor mannskapsstyrke har krevd høy organisatorisk kompetanse og god erfaring med lignende arbeider. En kan undre på hvor denne kompetansen og erfaringen er bygget opp. Når det gjelder det ingeniørmessige, kjenner vi fra denne perioden bare bygdeborgene som kan sammenlignes. Selv om de ble bygget med langt mindre mengder masse, kan kombinasjonen av jordverk og tømmerverk ligne (Skre 1996:388-393). Når det gjelder den organisatoriske kompetansen er det liten tvil om at den er bygget opp på den militære arena, der planlegging, logistikk, disiplin og organisasjon er nøklene til suksess. Krig og hærtokt er trolig også den arena der den som ble lagt i Raknehaugen skaffet seg sin framstående stilling, og kanskje var det også på slagmarken han møtte sin bane.

Summary

Raknehaugen. An empirical spring cleaning.

Raknehaugen, situated 50 km. north of Oslo in the region of Romerike, is the largest mound in Scandinavia. In spite of the mound having been excavated twice, by Anders Lorange in 1869-70 (fig. 3) and by Sigurd Grieg in 1939-40 (fig. 4 and 5), the true nature of the mound remained obscure. Grieg concluded that the mound was probably a cenotaph from the 6th century.

These excavations revealed the unique construction of the mound. It consists of varying types of soil and sand, and in between these levels, three substantial layers of timber. This timber was obtained from 1 km² of forest (fig. 14).

The author re-examines the evidence from the two excavations, supplemented by his own small excavation of the mound in 1993 (fig. 7). He concludes that the mound was a gravemound on the basis of an examination of the nature and context of the burnt layer with bones, which was found by Grieg. New ¹⁴C-dates are presented. By means of 'wigggle-matching' the building can be dated to the period 466-496 AD, or more likely to the period 533-551 AD (figs. 15 and 16).

The mound was built in a ploughed field. Ploughmarks could be observed under the mound (fig. 8). The sand for the building was obtained by digging three large trenches, one on the eastern and two on the western side of the mound (fig. 13B). The digging of these trenches makes the mound appear to be 3-4 m higher than it really is. The diameter of the mound is therefore not 95 m, as is stated by Lorange and Grieg, but 77m, which is the diameter of the circular plateau created by the digging of the trenches. The height is 15 m. Nevertheless, Raknehaugen is still the largest gravemound in Scandinavia.

An examination of the timber in the mound showed that the timber was cut during one winter. The building of the mound was probably completed by the end of the following summer. Several hundred men, probably between 450 and 600, must have worked full time in order to achieve this in one summer.

The person buried in the mound was a young adult, between 20 and 35/40 in age. The person must have been dead when the planning of the building started, at the latest in early winter of the year preceding the building. Early in the summer, shortly after the building had started, the remains were burnt. The only human remains identified among the 35 g of burnt bones were 15 skull and 6 dental fragments. Therefore, perhaps only the skull was burnt. In the burnt layer were also fragments of mammal and bird bones. Birds and some mammals, for instance horses, were central motifs in the aristocratic art which flourished in Scandinavia at that time. The mythology involving these animals was closely connected to the divine identity of the aristocracy, and this identity is likely to have been focused at the funeral.

Litteratur

- Blindheim, Charlotte 1980: Forhistorien. Jernalder og vikingtid. I: Møller, Vilhelm (red): *Bygd og by i Norge. Vestfold*. Gyldendal forlag, Oslo.
- Blindheim, Charlotte 1986: Fra Borre til Mølen. *Det Norske Videnskapsakademi. Årbok 1983*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Brøgger, A. W. 1916: Borrefundet og Vestfoldkongernes graver. *Videnskapselskapets Skrifter. II. Hist.-Filos. Klasse. 1916. No. 1*. Kristiania.
- Brøgger, A. W. 1917: Raknehaugen – Ravenna. *Oldtiden*. Kristiania.
- Brøgger, A. W. 1921: Farmannshaugen og kong Bjørn, Harald Haarfagres søn. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1921*, 105-128, København.
- Gansum, Terje 1994: Dateringen av Farmannshaugen. *Vestfoldminne 1994*. Tønsberg.
- Gansum, Terje 1995: *Jernaldergravskikk i Slagendalen: Oseberghaugen og storhaugene i Vestfold – lokale eller regionale symboler?* Magistergradsavhandling. Universitetet i Oslo. Mangfoldiggjort.
- De Geer, Ebba Hult 1938: Raknehaugen. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1937*. Oslo.
- Grieg, Sigurd 1939-40: *Dagbok*, bd. I-III. Dagbøker fra undersøkelsen i Raknehaugen 1939-40. Håndskrevet. I Topark, Universitetets Oldsaksamling. Oslo. Dagboken er ført i 3 bind, og pagineringen går fortløpende fra det ene bindet til det neste. Bind IV av dagboken er tapt, men de viktige deler av innholdet er kjent gjennom lange sitater i Grieg 1940.
- Grieg, Sigurd 1939: *Innberetning angående undersøkelse av Raknehaugen i Hovin s., Ullensaker pgd., Akershus, 1. juni – 20 oktober 1939*. Maskinskrevet. I Topark, Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Grieg, Sigurd 1940: *Innberetning angående Raknehaugundersøkelsen 1. juni – 7 oktober 1940*. Maskinskrevet. I Topark, Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Grieg, Sigurd 1941: Raknehaugen. *Viking*, bd. V. Oslo.
- Hagen, Anders 1953: Raknehaugen. *Årbok for Romerike Historielag 1953*.
- Hagen, Anders 1954: Fra utgravningene på Hunn i Borge. Åkerspor og boplassrester. *Østfoldarv* bd. II, 1951-53. Sarpsborg
- Hagen, Anders 1997: *Gåten om kong Raknes grav. Hovedtrekk i norsk arkeologi*. J. W. Cappelens Forlag, Oslo.
- Haugen, Ludvig K. og Sigrid Kvaal 1993: Knokkelflisene fra Raknehaugen, *Nicolay*, nr. 62/2-93. Oslo.
- Hedeager, Lotte 1996: Myter og materiell kultur: Den nordiske oprindelsesmyte i det tidlige kristne Europa. *Tor*, vol. 28, 217-234.
- Hedeager, Lotte i trykk: Myth and art: a passport to political authority in Scandinavia during the Migration Period. I: Carver, M og T. Dickinson (red.): *The Making of Early Medieval Kingdoms*. Boydell & Brewer, Suffolk.
- Holck, Per 1986: *Cremated Bones. A Medical-Anthropological Study of an Archaeolo-*

- gical Material on Cremation Burials*. Antropologiske Skrifter nr. 1. Anatomical Institute, University of Oslo.
- Hougen, Bjørn 1932: Romerike i forhistorisk tid. I: Aall, Hans (utg): *Norske bygder*, bd. 3:1 *Romerike*. Bergen.
- Høeg, Helge Irgens 1992: Pollenanalyse. I: *Fortid og flyplass. Ny hovedflyplass på Gardermoen og virkningene på kulturminnene på Romerike*. Utgitt av Akershus Fylkeskommune, Kulturminneprosjekt Gardermoen. Oslo.
- Johnsen, John 1943: *Åringsanalyser på trevirke fra Raknehaugen*. Hovedoppgave i botanikk, Universitetet i Oslo. Upublisert.
- Koren, Christiane 1915: «*Moer Korens*» *dagbøker*. Utgitt ved Sofie Aubert Lindbæk. Aschehoug, Kristiania.
- Krogh, Knud 1993: *Gåden om Kong Gorms Grav. Historien om Nordhøjen i Jelling*. Vikingekongernes monumenter i Jelling, bd. I. København.
- Lindqvist, S. 1936: Uppsala Höggar och Ottarshögen. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*. Stockholm.
- Lorange, Anders 1868: Student A. Lorange's Udsigt over hans Antikvariske Virksomhed i 1868. *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers bevaring. Årsberetning 1868*. Christiania.
- Lorange, Anders 1869: Student A. Lorange's Udsigt over hans Antikvariske Virksomhed i 1869. *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers bevaring. Årsberetning 1869*. Christiania.
- Lorange, Anders 1871: Fra Raknehaugen. Entiqvarisk Meddelelse af A. Lorange. Foredraget i Mødet den 11te November 1870. I: *Det Norske videnskaps-akademi. Forhandlinger i Videnskabs-selskabet i Christiania 1870*. Christiania.
- Myhre, Bjørn 1992a: Borre – et merovingertidssentrum i Øst-Norge. I: *Økonomiske og politiske sentra i Norden ca. 400-1000 e. Kr.* Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke, nr. 13. Oslo.
- Myhre, Bjørn 1992b: Raknehaugen – likevel en gravhaug? *Nicolay*, nr. 60/4-92. Oslo.
- Ording, Asbjørn 1941: Skoghistoriske analyser fra Raknehaugen. *Meddelelser fra Det Norske Skogforsøksvesen*, nr. 27, bd. VII, hefte 1. Oslo.
- Petersen, Jan 1924: Bosætningsforholdene paa Romerike i jernalderen. (Norsk) *Historisk Tidsskrift*, nr. 5, Rekke V. Oslo.
- Petersen, Jan 1927: Ullensaker i hedensk tid. I: Nesten, E. (red.): *Ullensaker. En bygdebok*. Oslo.
- van der Plicht, J. 1995: A note on calibration curves. *Radiocarbon*, vol 37, No. 3, 1995.
- Ringstad, Bjørn 1987: *Vestlandets største gravminner. Et forsøk på lokalisering av forhistoriske maktsentra*. Magistergradsavhandling. Universitetet i Bergen. Mangfoldiggjort.
- Sand, Hjalmar 1954: *Raknehaugen i Ullensaker*. Bygdetunneimnda i Ullensaker.
- Sellevoid, Berit 1992: Knokkelflisene fra Raknehaugen. *Nicolay*, nr. 60/4-92. Oslo.
- Skre, Dagfinn 1996: *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e.*

- Kr.* Avhandling til doktorgraden. Mangfoldiggjort. Oslo.
- Slomann, Wencke 1959: Sætrangfunnet. *Norske Oldfunn* bd IX. Oslo.
- Stenvig, Lars F. 1996: Gravminner og maktsentra. *Før og etter Stiklestad 1030. Religionskifte, kulturforhold, politisk makt.* Stiklestad.
- Stuiver, M. og G. W. Pearson 1986: High-precision calibration of the radiocarbon time scale, AD 1950-500 BC. *Radiocarbon*, vol 28, No. 2B.
- Stuiver, M. og G. W. Pearson 1993: High-precision bidecadal calibration of the radiocarbon time scale, AD 1950-500 BC and 2500-6000 BC. *Radiocarbon*, vol 35, No. 1.
- Østmo, Einar 1997: Storhauger i Vestfold – Riss av en forskningshistorie. I: Tore Frost (red.): *Gokstadhøvdingen og hans tid*, s. 43-60. Sandefjordmuseene, Sandefjord.

«...kvit aur øses over treet». Det hellige hvite i jernalderen

Volven som fører ordet i eddadiktet *Voluspá* skildrer i strofe 19 asken *Yggdrasil* og den hvite auren som øses over treet; derfra kommer dogg som i daler faller; står evig grønn over Urds kjelde. Snorre Sturlason forteller om *Yggdrasil* i mer nøktern stil i *Gylvagin-ning* at «dessutan er det fortalt at dei normene som bur ved *Urdarbrunnen*, kvar dag tek vatn or brunnen, og dermed den sanden som ligg kringom, og auser det opp over asken, så greinene ikkje skal tørkast opp eller morkne. Dette vatnet er så heilag at alt som kjem ned i brunnen, blir så kvitt som den hinna dei kallar skjall, ho som ligg innanfor eggeskalet ...»

Den store betydningen som lå i handlingen å helle ut eller overøse med livgivende væsker for å opprettholde kosmos, viser seg også i det etymologiske ved at det er sannsynlig at det innenfor det germanske språkområdet ble valgt et ord som betød «utgytt», «uthelt», for å betegne det guddommelige. I indoeuropeiske språk, bl.a. i de germanske og i norrønt, synes betydningsdimensjonen «uthelt» å ha vært knyttet til ordet for gud (Braarvig 1995:7). Det norrøne ordet for gud var for øvrig et intetkjønnsord brukt som en flertallsbetegnelse om guddommer av begge kjønn, både æser og vaner, og først med kristendommen antar det hankjønnsfunksjon.

Referansen til egget og dets hvite hinne i samband med det hvite vannet som overøses og styrker *Yggdrasil* kan muligens bero på at egget var et av symbolene for det livgivende og fruktbare i den førkristene religionen, slik egget står for fruktbarhet og fødsel i mange forskjellige kulturer. Sammenligningen med hinnen innenfor eggeskallet, grensene for eggets eget fruktbare univers, kan også gi assosiasjoner til skapelsesmyter som finnes i mange kulturer om at et ur-egg var opphavet til verden og livet. Men den norrøne religionen, i den utstrekningen vi kjenner den, nevner ikke et slikt ur-egg.

I det store og hele synes essensen i skildringen av hvitfargen på vannet som øses over *Yggdrasil* fra Urds brønn å være at de fruktbare og livgivende kreftene, eller det fruktbare som kosmisk prinsipp, var knyttet til den hellige fargen hvitt i den norrøne troen. Den norrøne og den klassiske litteraturen har flere steder antydninger om at hvitt var en hellig farge i de germanske samfunnene i flere sammenhenger, og at fargen i særlig grad knyttet seg til det kosmiske og guddommelige. Snorre Sturlason omtaler i *Gylvagin-ning* guden *Heimdall* som *Kviteås*, stor og hellig, og i strofe 15 i eddadiktet *Rigstula* er *Heimdall* karakterisert som den hviteste av æser, hvilket kanskje er slik å forstå at det ble regnet med grader av hvithet og hellighet.

Hvitfargens religiøse betydning blant germanerne trer også fram i de opplysningene grekeren Strabo (ca. 58 f.Kr. - 21-25 e.Kr.) har gitt om at det hos kimbrenne var «*praes-tinder, grå af alderdom, i hvide klæder*» som tok i mot krigsfangene og ofret dem ved å skjære over strupen på dem over et stort bronsekar, samt tok spådom av innvollene etter å ha skåret opp magene på fangene (gjengitt etter Glob 1965:153). Den samme tilknytningen mellom det hvite og det guddommelige framgår av avsnittet i romeren Tacitus' bok *Germania* fra ca. år hundre etter Kr.f. om at germanerne alte opp helt hvite hester på samfunnets bekostning i de hellige lundene og skogene, og disse hestene ble oppfattet som gudenes fortrolige som kunne formidle spesielt pålitelige varsler ved måten de knegget og prustet på (*Germania*:10).

Fruktbarheten og den kultiske aktiviteten for å styrke de fruktbare kreftene har stått særdeles sentralt i fortidens religion. Hvitfargen kan ha vært hellig fordi melk, sæd og eggets hinner så å si er de fruktbare kreftenes egentlige substans. Melken fra ur-kua Audhumbla var således en forutsetning for verdens eksistens, i og med at jotnen Yme ble fødd opp på denne melken og universet ble formet av hans forskjellige kroppsdelar, slik det er skildret i Snorres *Gylvaginng* og strofene 40 og 41 i eddadiktet *Grimnesmål*. Ur-kua Audhumbla var formet av smeltet rim og næret seg av å slikke salte rimsteiner, og symboliserer dermed at kulde og snø kan gi opphav til livet, slik naturens liv om våren og sommeren våkner opp etter vinterens snø og is og kan oppfattes som å ha sitt opphav i det hvite og kalde. Det livgivende og fruktbarhetsfremmende hvite vannet i Urds kilde er den kosmiske melken, slik også skyer og regn fortøner seg som hvite og har livgivende kraft, og vinterens snø smelter og blir til livgivende vann under vårsolas varme. Livet ligger således latent i det hvite, og utløses av sola. Kua Audhumblas forvandling av is til livgivende melk i den mytiske ur-tid gjentar seg følgelig hvert år ved at snøen som falt fra himmelen og la seg over en allerede høstdød natur under ei mer og mer kraftløs sol, smelter under ei stadig mektigere vårsol og omskapes til livgivende vann.

Guden Heimdall, den hviteste blant æser, representerer en slik overgangsfase mellom liv og død ved at han er gudenes vokter av Gjallarbrua, brua mellom de levendes verden og dødens rike over elva Gjoll. Han bor i ifølge Snorres *Gylvaginng* og eddadiktet *Grimnesmål* i Himmelfjell og «drikker i velbygd hus glad sin gode mjød», som kanskje kan tolkes slik at han koser seg med mjøden i en bolig i form av en alltid snøkledd fjelltopp, og dermed at Heimdall er blitt assosiert med snø og himmel og det livet som utløses ved vårsolas fruktbarhet. I opphavstider rant hellig vatn fra Himmelfjell, står det skrevet i strofe 1 i Det første kvadet om Helge Hundingsbane.

Heimdall har også en sterk tilknytning til jorden. Ifølge Snorres beskrivelse sammenholdt med Det korte *Voluspå* er han født av ni urtidige jotnemøer, «og voksterauke jordkrafti gav/og kaldsjøen gav/ og galteblodet» (strofe 38 i Det stutte *Voluspå* i Mortensson-Egnunds oversettelse).

Ved å fremheve Heimdalls glede over den god mjøden, livs- og kunnskapsdrikken med en sentral religiøs betydning i norrøn tro og kult, poengterer eddadiktet *Grimnesmål* at han er blant de maktene som har en betydningsfull fruktbarhetsfunksjon. Første strofe

av Voluspå poengterer hans store betydning som stamfar, i og med at volven henvender seg til tilhørerne med ordene: «Hør meg i taushet hellige ætter, høye og lave Heimdalls sønner...» Også prosainnledningen til eddadiktet Rigstula ser ut til å bekrefte dette ved at han her identifiseres med Rig, stamfar til de tre stendene i samfunnet, hvorav for øvrig den øvre bondestandens kvinne og stammor utmerker seg, ifølge strofe 29, med «bryn bjartere, bryst lysere, nakke kvitere enn nyfallen snø.»

Denne «kviteste blant æser», som dessuten bar binavn som betyr «vær (sauebukk)» (Ström 1985:134), og hvis «rätta väsen, hans funktion i gudavärlden och hans ställning i fornnordisk världsuppfattning inte är lätt att analysera fram» (ibid.), kan muligens i egenkap av gud for overgangen mellom liv og død ha dannet et utgangspunkt i den hedenske religionen for forståelsen av Kristi funksjon, hellighet og makt under innføringen av kristendommen i et samfunn som nødvendigvis hadde den gamle troen som referanseramme for forklaring og erkjennelse. Betegnelsen Kvite-Krist som vanligvis ble benyttet om Kristus, kan med fargesymbolisk forankring såvel i den nye som i den gamle tro peke i retning av Heimdall som opphav, slik den hyppig brukte kristne benevnelsen helvete også har sitt opphav i den norrøne religionen i det samme mytiske landskapet som Heimdall var plassert i som gudenes bruvokter. Heimdall har jordisk tilknytning gjennom sine mødre, og dersom det er riktig at kombinasjonen av (eller samleiet mellom) ham og sola assosieres med den fruktbarheten som utløses under vårsolas virkning på vinterens snø, slik jeg antydte foran, kan han og sola ha dannet et bilde på de tre sektorene liv-død-liv, himmel - jord og mor-far/sønn som etter overgangen til kristendommen må ha kjennetegnet den fruktbarheten som ble knyttet til paret Kristus - Maria. Kristus representerer også forbindelsen mellom liv, død, nytt liv, jord og himmel, og har sammen med sin jordiske mor Maria, Guds mor, blitt sett på som en fruktbarhetsfremmende kraft i middelalderens kristendom, slik det framgår av påbudet i Gulatingsloven om at alle skulle brygge øl og signe det til både Kristus og Sankta Maria for godt (vekst-)år og fred etter mønster av et gammelt hedensk rituale. Den hellige tre-enighet av Faderen, Sønnen og Den hellige ånd innebærer at Kristus kan ha blitt regnet som sin egen far, så korsfestelsen av Kristus var Guds offer av seg selv til seg selv på samme måte som det i Håvamål strofe 138 er fortalt at Odin ofret seg selv til seg selv ved å henge seg i Yggdrasil «...ni hele netter, med odd såret, til Odin gitt, sjøl gitt meg sjøl...»

Sola var en guddom i det norrøne verdensbildet, omtalt i eddadiktene Grimnesmål, strofene 38-39, og Sigerdrivamål strofe 15. Men da sola er hunkjønnsord i norrønt og benevnt som «søsteren Sunna» i stridsgalderen Merseburgformel nr. 1 fra 900-tallet (gjengitt i Ringgren & Ström 1984:352), dreier det seg altså i hedensk tid om en kvinnelig himmelsk guddom som i samvirke med Heimdall fremmer liv-død-liv-syklusen i natur og menneskeliv. Den fokuseringen på mannlig fundert skaperkraft som kjennetegner kristendommen ser ut til å ha vært på kollisjonskurs med det hedenske verdensbildet. Skillet mellom det kosmiske kvinnelige og det kosmiske mannlige fruktbare, og nødvendigheten av samvirket mellom den kosmiske kvinnelig og mannlige fruktbarheten for at disse kreftene skal kunne bære frukter, synes å ha vært det bærende prinsippet i den

hedenske religionen, uttrykt bl.a. ved at de første menneskene Ask og Embla var selvstendig som henholdsvis mann og kvinne i form av trestammer allerede før de ble gitt menneskelige egenskaper (Voluspå, strofe 17).

Det er god grunn til å regne med at man i forbindelse med Heimdall og Hel befinner seg i en av de sektorene hvor brytningene mellom gammelt og nytt religiøst syn har vært sterke og markerte, og at dette ikke bare har preget det av mytematerialet som levde lenge nok inn i kristen tid til at middelalderens kristne skribenter kunne få det ned på pergamentet, men også innvirket på skribentenes utvalg, fortolkning og gjengivelse, samt at deres kristne selvsensur kan ha gjort seg gjeldende i særlig grad. De hedenske forestillingene inneholdt på ingen måte en ubetinget oppfatning av døden som livets diamentrale motpol som måtte beseires i form av individuell frelse, slik kristendommens forkynnelse gikk ut på. Derfor må det ha kostet kirken stor innsats for å få gjennomslag for sitt syn på døden, og en aktiv og propagandistisk omtolkning av elementer i den hedenske religionens mytologiske grunnlag kan ha vært et viktig redskap i arbeidet. Snorres skilddring av Hels bolig «med allegoriska uttryck, som förråder medeltida, icke-hednisk opprinnelse» (Ström 1985:217), kan etter min oppfatning sees som et resultat av dette. Følgelig er det ikke annet å vente enn at de skriftlige kildene gir et spinkelt utgangspunkt for korrekte rekonstruksjoner av den hedenske religionens begreper om overgangene liv-død-liv og dødsforestillingene ellers, inklusive livet i Hels angivelig så dystre bolig. Der må selv en hvit gud som Balder tilbringe tilværelsen etter døden, om man skal tro eddadiktet Balders drømmer (Vegtamskvadet).

Da det grunnleggende og altoverskyggende i den norrøne religiøse aktiviteten var å fremme fruktbarhet og livskraft, må dødsforestillingene forstås og rekonstrueres på denne bakgrunnen. Kulten som foregikk på gravplasser og ellers i tilknytning til død og de døde hadde som et overordnet mål å sikre fruktbarhet, og dermed beskyttelse og framgang, for slekten og det samfunnet slekten inngikk i. Døden er ikke blitt sett på som en avslutning på livet, men som en overgang til en annen livstilstand. Den døde er fortsatt blitt betraktet som slektsmedlem, men med spesielle muligheter for å fremme den fruktbarheten som slekten var fullstendig avhengig av at kom til utfoldelse blant gårdens mennesker, i jordbruket og dyreholdet, samt i den naturen gården benyttet seg av. Ved kultisk aktivitet satte slekten den døde i stand til både å inngå i sin nye livstilstand og slektsmessige sammenheng på riktig måte, og å opprettholde den dodes nye tilværelse på en måte som ble slekten til gagns.

Det hellige hvites materielle uttrykk

Blant de materielle tegn som viser at det hellige hvite hadde sammenheng med fruktbarheten i liv og død, er ikke minst opplysningene i eddadiktningen m.m. om bruken av tøy av lin i forbindelse med både bryllup og død, og funnene i jernalderens graver av redskaper som har med lintøyproduksjon å gjøre. Lintøy har i trossmessig sammenheng den vik-

tige egenskapen at tøyet blekner i sola og blir hvitt. Helt opp til vår egen tid har det vært en betydningsfull oppgave for kvinnene å legge ut lintøyet på blekeklassene for å få det hvitest mulig, og dette har neppe vært mindre viktig i forhistorisk tid. Solas egne krefter sørget følgelig for å innvie og helliggjøre lintekstiler ved å gi dem den hellige hvitfargen, og tekstilene inntar en særstilling blant klede til kultisk og seremonielt bruk ved at de har hvitfarge av kosmisk opprinnelse. Av strofe 15 m.fl. i Trymskvadet, strofe 40 i eddadiktet Rígstula og strofene 49 og 51 i Det korte Sigurdkvadet, går det fram at lin i hodeduk og klær spilte en viktig rolle både ved bryllup og begravelse. Bryllupet har ikke først og fremst vært en seremoni for paret selv og deres egen fruktbarhet og velstand, men et rituale som skulle sikre slektens livskraft og framtid ved at den latente fruktbarheten i brudeparet skulle slå ut i full blomst til slektens beste. Bruk av lin både ved bryllup og begravelse poengterer at det fruktbare var knyttet til døden og den døde på en måte som viser at døden innebar å gå inn i en ny form for tilværelse viet til fremme av fruktbarheten for slekten, slik bryllupet er det.

De såkalte «kjøttknivene», små skrapere av bein med tverrstilt blad på et skaft klinket fast til bladet eller skåret ut i ett med det, som er funnet i kvinnegraver fra både eldre og yngre jernalder, er redskap som viser linets kultmessige betydning fra gammelt av. Slike redskaper har ifølge Hilmar Stigum vært benyttet som skakekniver til renskraping av linfibre, som har vist til at lignende kniver er brukt i nyere tid i Mecklenburg til å skrape lin med (1938:324). I alle fall de av jernalderens «kjøttkniver» som er satt sammen av to deler har neppe vært solide nok til å tåle den store kraften som i alminnelighet skal til for å skrape skinn, så Stigum har etter all sannsynlighet rett. På bladet på den ene av to slike skrapere i et gravfunn fra eldre jernalder fra Fløksand i Lindås i Nordhordland, og på en lignende skraper fra et gravfunn fra Gjersvik på Tysnes i Sunnhordland, er det risset inn innskrifter med eldre runer som Magnus Olsen (1909 og 1914-15) tolket som bl.a. plantebetegnelse «lin» og «løk», og mente kunne dreie seg om et fast rituelte formular hvor fremme av fruktbarhet og livskraft har vært det vesentlige formålet, da ikke bare lin, men også løk er planter som i alminnelighet har vært forbundet med fruktbarhet og fruktbarhetsfremmende krefter. Etter mitt syn er det grunn til å se runeinnskriftene som bekræftelse på at skraperne er redskaper brukt til å bearbeide lin, eventuelt også løk, muligens anvendt i en kultisk form for linframstilling i liten skala for veving av seremonielle tekstiler. Beinskraperens hvite farge harmonerer for øvrig godt med den fargesymbolikken som det solblekede linet inngår i.

Et ytterligere tegn på sammenhengen mellom død og fruktbarhet er de såkalte hellige hvite steinene som er funnet i tilknytning til eldre jernalders graver. Dette er steiner som er tilhøgd i mer eller mindre utvetydige fasong av et erigert mannlig lem, og framstilt av lyse eller hvite steinsorter som f.eks. marmor. Den hvite steinsorten må utvilsomt ha vært valgt fordi den knytter fallosfiguren til gudesfæren og understreker at det her dreier seg om en markering av den mannlige fruktbarhetens kosmiske prinsipp. Ifølge Adam av Bremens beretning fra 1070-årene om Hamburg stift etc. utmerket Frøys statue i Uppsalametlet seg ved å være utstyrt med en enorm erigert penis, og det ble ofret til ham når

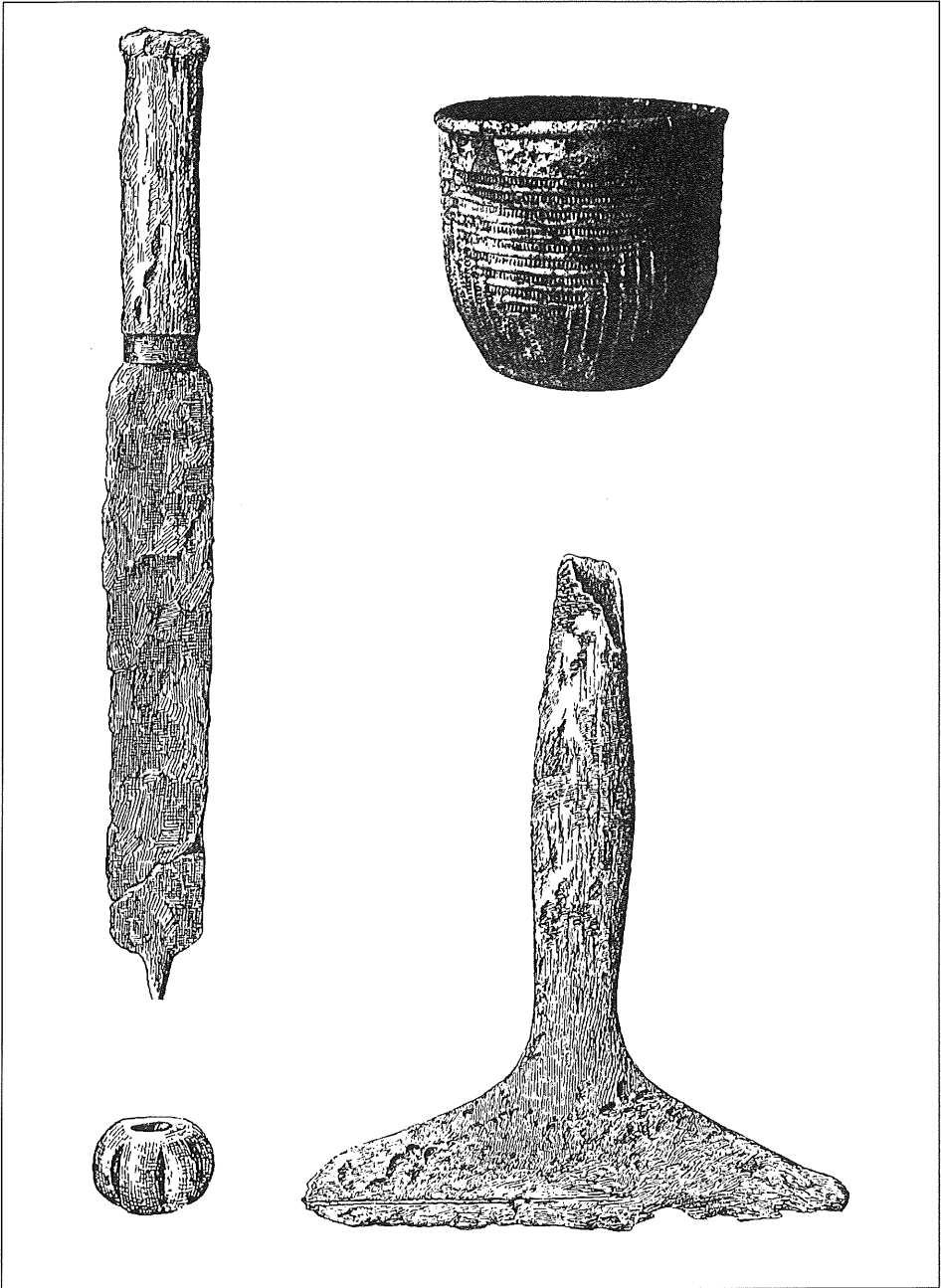

Fig.1. «Kjøttkniv» av bein, vevsverd av jern, en glassperle og et spannformet leirkar fra en ubrent kvinnegrav fra folkevandringstid, som var den underste av tre gravleggelse i en og samme hellekiste i den store Byrkjehaugen på Voss i Hordaland. Etter Schetelig 1912.

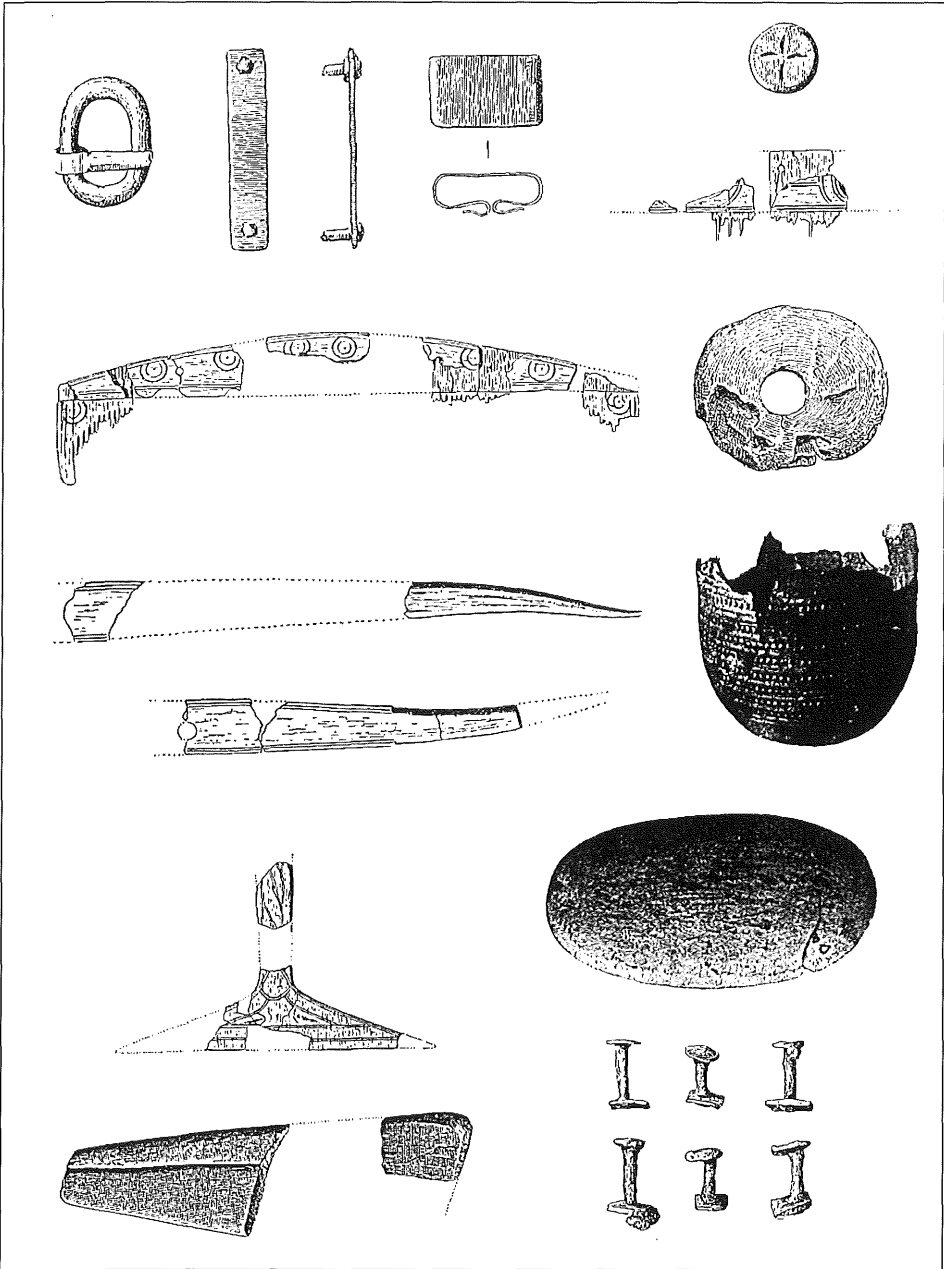

Fig. 2. Rester av en «kjøttkniv» av bein og et par beinnåler og beinkammer, en ildslagningsstein og et bryne var blant de gjenstandene som var blitt bevart i den andre av de tre gravene i hellekisten som er nevnt under fig. 1. Denne gravleggingen, som lå som et lag oppå den første, var en branngrav. Oppå denne igjen fantes det en ubrent mannsgrav. Etter Schetelig 1912.

bryllup skulle feires (fjerde bok, kap. 26 og 27). Gudrund i eddadiktet Det tredje Gudrunkvadet sverger ved en hellig hvit stein på at hun talte sant når hun benektet utroskap (strofe 3), og refererer med det til Frøys funksjon som seksualmoralens gud. Ty i strofe 37 i det satiriske eddadiktet Loketretten framholder Frøy som en av dem som ikke voldtok jomfruer eller hadde omgang med andre menns hustruer, forbrytelser som Adam av Bremen opplyser at det var dødsstraff for i det førkristene Sverige (kap. 21), åpenbart fordi slekten ble grovt krenket ved slike handlinger.

Andre mer eller mindre naturlig formede hvite steiner som er funnet i eller i tilknytning til graver (jfr. f.eks. Schetelig 1912:131 og 149 om gravhauger på Døsen i Os syd for Bergen) har antagelig også blitt plassert der i den hensikt å gi graven og den døde en kosmisk tilknytning, til vern og styrking av både den døde og den slekten som vedkommende skulle fungere som fortsatt medlem av etter sin død.

Likeledes må de mange lyse eller mer eller mindre hvite kvarts- og kvartsittbrynene trolig ha spilt en tilsvarende rolle som en livsfremmende og vernende gjenstand med kosmisk tilknytning i kraft av sin hvithet. Denne egenskapen ved steinen gjorde seg gjeldende ikke bare i forhold til eieren, men også ved at steinen som sliperedskap tilførte stålet nytt liv og bitende kraft når eggen ble skjerpert, enten det gjaldt våpen eller sigd. Våpen, ikke minst sverd, ble i mange henseender sett på som levende vesener med personlighet og individuelle egenskaper og gitt egennavn, slik den norrøne litteraturen gir flere eksempler på, og i folketroen har f.eks. knivens stål vært tillagt iboende egenskaper som

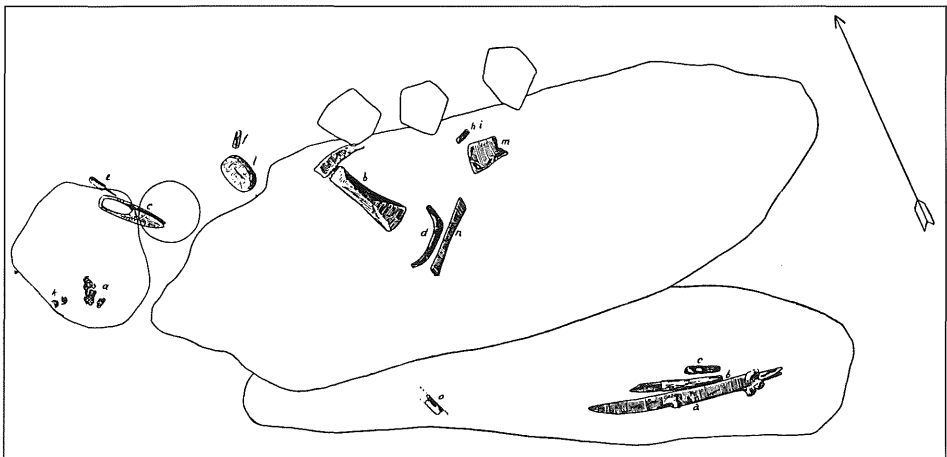
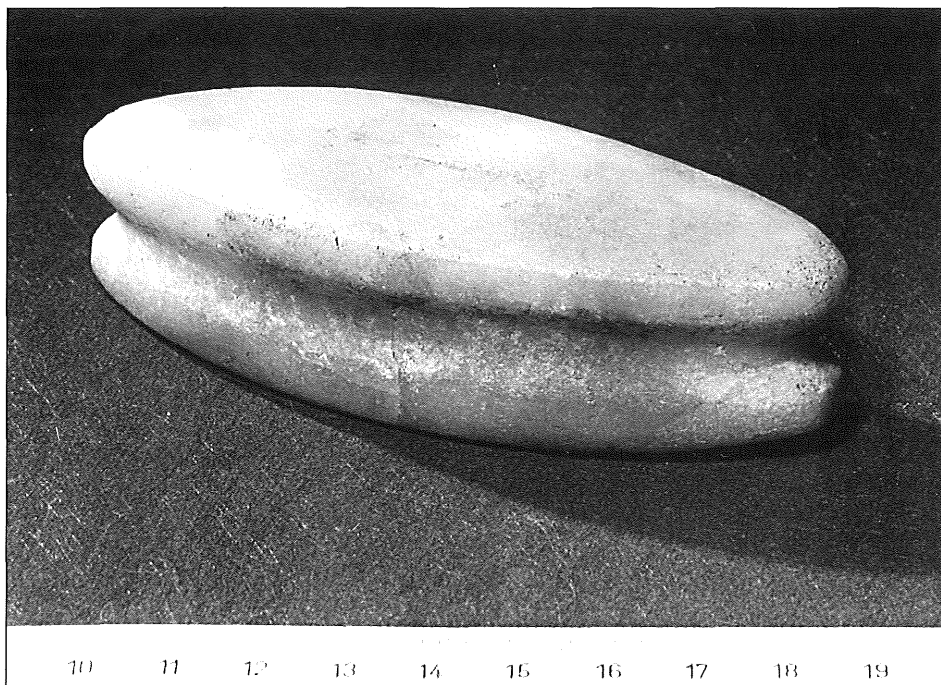

Fig. 3. Plan over grav III og IV i den ene av gravhaugene på Døsen i Os syd for Bergen, gjengitt etter Schetelig 1912, fig. 300. Langs nordsiden av den største av dekkhellene over gravene ligger tre kritthvite, nevestore kvartssteiner på rekke, og lengre fram mot enden av hellen ligger det en rund, hvit rullestein. Oppå hellene hadde det tidligere stått en 50 cm høy og 30 – 38 cm tykk, kritthvit kvartsblokk. Den var fjernet fra stedet, men fortsatt i behold da gravhaugene ble utgravd. Lignende hvite kvartsblokker oppå gravene var også funnet i andre tilfeller, bl.a. med hvite kvarststykker spredt omkring (Schetelig 1912:131, 149).

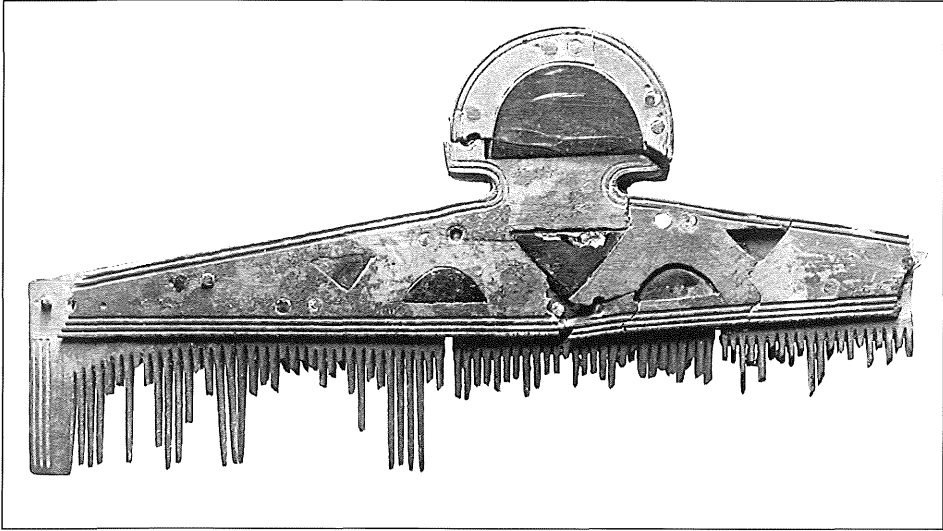

Fig. 4. Beltestein fra eldre jernalder fra Hårikstad i Lyngdal, Vest-Agder. Foto: Universitetets Oldsaksamling.

vernet mot mange skadelige krefter. I flere tilfeller er jernalderens våpen blitt «drept» ved å brekkes eller bøyes før de ble lagt i graven, og krigsbytteofrene som er gravd fram av danske myrer viser også en stor grad av ødeleggelse av utstyret før det ble ofret. Drapet på våpnene før gravleggelsen kan betraktes som parallell til drapet på de offerdyrene som skulle følge den døde i graven. Det er derfor ikke urimelig å tenke seg at den hvite steinsorten i brynet har blitt oppfattet som et middel som helliget og styrket stålet under skjerpingen på en måte som kan sammenlignes med å tilføre det livskraft.

Steiner til å slå ild med, som i eldre jernalder bl.a. kunne være tildannet som beltesteiner festet til beltet ved hjelp av en metallinnfatning, og ellers være mer eller mindre naturlig runde, er også av de gjenstandene i gravene som forutsetter at hvit stein og stål kombineres under bruken. Den i alminnelighet hvite fargen på steinen må også i denne sammenhengen hatt en trossmessig relevans ved å knytte det hellige hvite til den handlingen som innebærer i å gi liv til ilden, samtidig som beltesteinene sikkert har hatt en slik ondtaavergende virkning i seg selv som gjorde det hensiktsmessig for en travel kriger å ha dem klinket fast i beltet.

Men den hvite gjenstanden det har vært viktigst å ha hatt med seg i liv og død er beinkammen, skal man dømme etter funnmengden. Beinkammer er funnet i stor antall i både

Fig. 5. Beinkam fra eldre jernalder fra Snartemo I, Høgebostad, Vest-Agder. Foto: Universitetets Oldsaksamling.

kvinne- og mansgraver over hele det germanske området, og har også vært blant krigerens viktigste utstyr i felten, slik bl.a. de mange beinkammene som er kommet for dagen under de nyere utgravningene av jernalderens krigsoffermyrer i Danmark har bekreftet.

Beinkammen har vært knyttet til ideene om fruktbarhet og det hellige både ved sin hvite farge og ved sin form. Ved sin form utgjør kammen et symbol på skyer som regnet faller fra. Den representerer de elementene av fruktbarheten som har med evnen til tanke og tale å gjøre, og tilførte livskraft gjennom håret under bruk (Hoftun 1995, 1996). Ifølge strofe 41 i eddadiktet Grimnesmål ble skyene skapt av Ymes hjerne.

Kammens store betydning i den førkristne forestillingsverden viser seg ved at den beholdt sine førkristne trosmessige egenskaper inn i kristen tid i form av å ha vært et viktig liturgisk redskap i middelalderen. Ved kristendommens innføring i Norden var kjemning av håret et alminnelig ledd i den forberedelsen presten skulle foreta som del av det religiøse ritualet under messen. Presten skulle etter franske opplysninger kjemme håret umiddelbart før han påbegynte gudstjenesten, og etter å ha iført seg sin skrud (Dic. d'Arc., 13, 2. halvbind:2934), og det samme ble fastsatt av abbed Corby i England før år 986 (Stuart 1867:V). Den religiøse begrunnelsen framgår av et islandsk håndskrift fra 1400-tallet, og viser klart den gamle sammenhengen mellom kam og tenkeevne: «Det at han kammer seg, betyder, at han skal rede sine tanker til Gud. Hovedet betyder hjerte, men tanker hår.» Fordi deler av avsnittet som dette utdraget er hentet fra også finnes i Stockholms-hómflubók, antas det å være oversatt etter et nå ukjent forelegg på 1100-tallet (Lárusson 1963). Men da Bibelen ikke inneholder omtale av kammer, er det ingen bibelsk begrunnelse for å gi dette redskapet en slik status i kristen religiøs praksis. Det

må derfor ha vært så sterke og vidt utbredte førkristne forestillinger knyttet til kammen at det var naturlig eller nødvendig å la dem komme til uttrykk i en kristen sammenheng etter religionsskiftet.

At *hovedet betyder hjerte* kan forøvrig være interessant i forhold til Heimdall. Snorre forteller at «Heimdalls hode» er en benevnelse på sverd; selv har han blitt gjennomboret av en manns hode, og derfor kalles et hode for «Heimdalls skjebne». «Heimdalls sverd» er ellers blitt bruk av en skald som betegnelse på hode (Ström 1985:133).

Branngraver og brent, hvitt bein

Ilden har i høy grad hatt med død og liv å gjøre, ikke minst ved at så mange av jernalderens døde er blitt brent før de ble gravlagt. Ved brent begravelse blir de restene som er igjen av den døde skjelett særdeles hvite og holdbare som følge av den kjemiske omformingen av beinsubstansen som ildspåvirkningen har ført til. Det er mulig at det var for å oppnå denne spesielle hvitheten og holdbarheten i beinrestene at den døde ble brent. Hvitfargen kan ha blitt oppfattet slik at den døde ble helliggjort i en særlig grad i forhold til dem som ble gravlagt ubrent. I så fall var muligens branngravskikken forbeholdt personer som av forskjellige årsaker stod i et særegent forhold til gudeverden, f.eks. i egenkap av kultledere etc., eller var hellige av andre årsaker.

Under en seremoni hvor en død «ansett mann» av antakeligvis skandinavisk herkomst ble brent i sitt skip og hauglagt ved Volga i år 922 e.Kr, skal araberen Ahmad ibn Fadlan ifølge hans bok *Risâla* ha fått høre en uttalelse om at arabere var dumme fordi «dere går hen til den som dere elsker og ærer mest av menneskene og kaster ham i jorden, og jorden og krypdyrene og markene fortærer ham. Vi derimot brenner ham opp på et øyeblikk, så han går til paradiset på samme tid og stund.» Men det synes å være visse usikkerheter forbundet med den skriftlige overleveringen av den refererte uttalelsen, dersom jeg oppfatter riktig de opplysningene McKeithen har i kommentarene til dette stedet i teksten (1979:149-150). Uttalelsen kan derfor ikke tolkes bokstavelig som et uttrykk for hvilke forestillinger og oppfatninger som var rådende i datidens Skandinavia om jorden eller paradiset som det rette sted for den døde. «Paradiset» må således være et begrep som er kommet inn som følge av muslimsk fortolkning, enten den skyldes ibn Fadlan selv eller er et resultat av senere omskriving.

Men noen sentrale forestillinger knyttet til ilden og dens virkninger må ha vært fremherskende, for arabiske skribenter brukte betegnelsen «ildtilbedere» om vikinger som de kom i kontakt med i Vest-Europa, basert på realiteter som etter deres egne oppfatninger kjennetegnet vikingenes religiøse praksis (Melvinger 1955:43 flg.). Da det ikke er lett å finne forankring i den norrøne mytologien for at det har eksistert en utstrakt ildtilbedelse, mener jeg at karakteristikken kan skyldes at vikingene benyttet seg av ilden bl.a. i de tilfellene da en særlig helliggjørelse av den døde var på sin plass før begravelsen. Etter denne helliggjørelsen er den døde blitt gravlagt eller hauglagt på vanlig måte, slik både utal-

lige branngraver og ibn Fadlans egen beskrivelse vitner om, og således blitt overlatt jorden og krypdyrene og markene.

Utover den spesielle helliggjørelsen i form av ildens omforming behøver derfor ikke branngraven å representere noe annet i religiøs henseende enn den ubrente begravelsen. Branngravskikken forteller følgelig neppe noe mer om jernalderens oppfatning av forholdet mellom ånd og materie enn de ubrente begravelsene. De grunnleggende ideene må ha vært de samme i begge tilfellene, og begge begravelsestypene kunne derfor eksistere side om side for både befolkningens store og litt mindre store. Brente og ubrente begravelser kan faktisk finnes i den samme gravhaugen, og endog i samme steinkiste, slik to ubrente og en brent begravelse fra eldre jernalder var plassert i Byrkjehaugen på Voss i Hordaland (Schetelig 1912:95). I både eldre og yngre jernalder er et stort antall betydningsfulle personer blitt gravlagt ubrent, bl.a. dronningen(e) i den viden berømte graven med Osebergskipet.

Det synes alt i alt mest nærliggende å tenke seg at den døde stormann ved Volgas bredd var elsket og æret fordi han stod i et slikt særegent forhold til gudeverden at han måtte helliges med ild før begravelsen ved å omformes til hvit aske og, ikke minst viktig, ved å omforme skjelettet hans til hvite beinrester som ikke råtner.

Hellig sandblandet hvitt vann

Snorres opplysning i Gylvagingning om at nornene ved Urdarbrunnen tar med seg av «den sanden som ligg kringom» når de øser det hellige hvite vannet fra brønnen over Yggdrasil, tyder på at hvit sand hadde religiøs relevans i det norrøne verdensbildet. Også strofe 3 i Voluspå gir et tilsvarende inntrykk, da sand er uttrykkelig nevnt blant det som ikke fantes i opphavs tider. Det dreier seg åpenbart om sanden på stranda, da sanden er omtalt i sammenheng med sjø og svale bølger som også manglet i opphavs tider, og viser med dette at det er tale om den samme sandstranden som ligger rundt Urds brønn, som er det livgivende himmelske ur-havet av ferskvann der regnet kommer fra. Det må ha vært på denne stranden de tre gudene fant det første menneskeparet, Ask og Embla, som to livløse trestammer og tilførte dem de forskjellige egenskapene som det levende i mennesket er sammensatt av, slik det er skildret i strofene 17 og 18 i Voluspå, og av Snorre i en litt annen versjon i Gylvagingning. Menneskets jordisk tilknytning er poengtert i Voluspå strofe 10 ved at «de gjorde mange menneskebilder, av jord, disse dverger, slik Durin sa.»

Ibn Fadlân forteller om skandinavene ved Volga at «fra negleranden til halsen på hver av dem er det en samling trær, figurer og annet slikt». Det slektskapet med treet som Ask og Embla står for, er muligens blitt markert på denne måten. Slektskapet mellom mennesket og treet må også ha vært bakgrunnen for fortidens hellige lunder, og for at trær på gravhauger har fått stå i fred og i stor grad vært respektert helt opp mot vårt eget århundre.

Noe av den hellige hvite sanden fra Urdabrønnens bredd kan ofte synes å finnes i mas-

sene i eller under gravhaugene i form av lys sand eller sandsjikt. Vanligvis betraktes sanden som naturlige fenomen som forklares ved f.eks. podsol-prosesser (Waterbolk 1964). Men flekker av lys sand under flere hauger på Vereide i Nordfjord er blitt tolket som tilført av mennesker som ledd i de ritualene haugene ble bygd for (Dommasnes 1995:38).

Hvorvidt det kan konstateres om den hvite sanden er resultatet av naturlige prosesser eller ikke, behøver i og for seg ikke å være avgjørende for fortolkningen av om dette hvite har vært tillagt betydning i forhistorisk tid. Den hvite sanden kan ha hatt atskillig større religiøs relevans om den var et naturfenomen enn om den var tilført. Med sekundærbegravelser i mange hauger med års og århundres mellomrom må fortidens befolkning ha vært klar over at slike forandringer kunne skje i gravhaugene, og det som var resultatet av naturlige prosesser vil kunne ha blitt betraktet som gudeskapt. Men uten at det kan påvises at mennesker har hatt en finger med i spillet om den hvite sandens tilstedeværelse, er det selvfølgelig vanskelig å kunne trekke noenlunde sikre konklusjoner om sanden hadde betydning.

Summary

White as a sacred colour in the Iron Age

The Elder Edda and Snorre's Prose Edda mention that the World Tree, Yggdrasil, was watered with a sandy mixture of sacred white water so that it would remain eternally green. The colour white is thus connected with cosmic fertility in the Old Norse religion. White is also associated with the gods, as a number of examples illustrate; the god Heimdall is described as being the whitest of the Æsir, in classical literature we hear that female priestesses wore white clothing, and that white horses were the close confidants of the gods, who placed great trust in their prophecies.

The main purpose of Old Norse religion was to promote fertility, and cult practices performed in connection with death and places of burial must be assumed to have had fertility and the protection of kin and community as their primary goals. The use of sun-bleached linen for special clothing worn at weddings and funerals points to a connection between fertility and death. The colour white, as symbol of The Sacred and promoter of fertility, also manifests itself in the phallus-shaped stone sculptures of white or light stone, as well as in the white or light stones found in, or in connection with, graves. Other grave gifts, such as belt-stones and other fire-striking stones, bone combs and various other white bone objects, represent a further connection between death and aspects of fertility.

Cremation, which was practiced simultaneously with inhumation in the Early and Late Iron Age, may have been a way of «making sacred» those who held religious positions in the community, and as such was burial practice reserved for a chosen few.

The primary purpose of cremation was to transform the body of the dead into extra white and durable bone, the result of chemical processes undergone when bones are exposed to fire. This special whiteness was an expression of sacred fertility.

Kildeskrifter

Adam av Bremen. *Beretningen om Hamburg stift, erkebiskopenes bedrifter og øyrikene i Norden*. Oversatt av Bjørg Trosterud Danielsen og Anne Katrine Frihagen. Oslo 1993.

Ibn Fadlân. *Risâla*. I utdrag i Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder. Oversettelse til norsk av de arabiske kildene med innledning, forfatterbiografier, bibliografi og merknader av Harris Birkeland. Oslo 1954.

Edda-dikt, oversatt av Ludvig Holm-Olsen. Oslo 1985.

Edda-kvede, omsett av Ivar Mortensson-Egnund. Oslo 1993.

Gulatingsslovi, oversatt av Knut Robberstad. Oslo 1969.

Snorre Sturlason: *Den yngre Edda*. Omsett av Erik Eggen. Oslo 1978.

Cornelius Tacitus: *Germania*. Til norsk ved Trygve Width: Agricola og Germania. Oslo 1968.

Litteratur

Braarvig, Jens. 1995. Religionshistoriske implikasjoner av etymologien til ordet «gud». *Chaos. Dansk-norsk tidsskrift for religionshistoriske studier* 23. København.

Dic. d' Arc. 1924 - 1953. Cabrol, Fernand & Henri Leclercq (ed.) *Dictionnaire d'Archéologie cretienne et de la Liturgie*. Paris .

Dommasnes, Liv Helga. 1995. Arkeologifaget ved Arkeologisk institutt/Bergen Museum. En flerfaglig disiplin? *Årbok for Bergen museum*. Bergen. S. 28-39.

Glob, P.V. 1965. *Mosefolket. Jernalderens Mennesker bevaret i 2000 år*. København.

Hoftun, Oddgeir. 1995. Jernaldersamfunnets kvinnelighet. *K.A.N. Kvinner i arkeologi i Norge*, 19-20. Bergen. S. 99-114.

Hoftun, Oddgeir. 1996. Harald Hårfagres løfte om ikke å kjempe eller skjære håret før Norge var erobret. *Historie, poulærhistorisk magasin*. Bergen. S. 4-8.

Lárusson, Magnús Már. 1963. Kam, liturg. Hødnebo, Finn (ed.): *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, VIII:185. Oslo.

McKeithen, James. 1979. *The Risala of Ibn Fadlann: An annotated Translation with Introduction*. Stensilert doktorgradsavhandling, Department of Near East Languages and Literatures, Indiana University, USA.

Melvinger, Arne. 1955. *Les premières incursions des Vikings en Occident d'après les sources arabes*. Uppsala.

- Olsen, Magnus. 1914-15. En indskrift med ældre runer fra Gjersvik (Tysværøen) i Søndhordland. *Bergens Museums Årbok, Hist.-Ant. rekke 1914-15 nr. 4*. Bergen.
- Olsen, Magnus og Haakon Schetelig. 1909. En indskrift med ældre runer fra Fløksand i Nordhordland. *Bergens Museums Årbok 1909 nr. 7*. Bergen.
- Ringgren, Helmer & Åke V. Ström. 1984. *Religionerna i historia och nutid*. Arlöv.
- Schetelig, Haakon. 1912. *Vestlandske graver fra jernalderen*. Bergen Museums Skrifter. Ny Række. BD II. NO. 1. Bergen.
- Stigum, Hilmar. 1938. Gården. Bugge, A. & S. Steen (red.). *Norsk kulturhistorie. Billeder av folkets dagligliv gjennom årtusener*, I. Oslo.
- Ström, Folke. 1985. *Nordisk hedendom. Tro och sed i förkristen tid*. Stockholm.
- Stuart, John. 1867. *Sculptured Stones of Scotland*, 2. Edinburgh.
- Waterbolk, H.T. 1964. Podsolierungserscheinungen bei Grabhügeln. *Palaeohistoria X*. Groningen. S. 87-102.

Frans-Arne Stylegar

Mos teutonicus.

Omkring Halvdan Svartes død og begravelse.

Snorre Sturlusons beskrivelse av Halvdan Svartes død og begravelse har gått inn i den arkeologiske og historiske faglitteratur som et skoleeksempel på de førkristne skandinavers spektakulære omgang med døden og de døde. Gjengivelsen i Heimskringla av hvordan den døde kongens kropp ble partert og likdelene gravlagt i fire ulike landsdeler, har gitt næring til tanker om fedrekult, sakralt kongedømme og apoteosering av ynglingeættens herskere (Brøgger 1916; Helgason & Nordal 1953; Ström 1960; Fuglestad 1979). I denne artikkelen vil vi – i tråd med, og i forlengelsen av, nyere revurderinger av Heimskringlas verdi som kilde til vår tidlige historie – forsøke å vise at tradisjonen om Halvdan Svartes partering har røtter ikke i 800-tallets historiske virkelighet, men i høymiddelalderen, sent i det 12. og tidlig i det 13. århundre (Krag 1991). Likeledes vil vi sannsynliggjøre at forbildene for denne i sagalitteraturen enestående behandling av lik, må søkes i den europeiske, *kristne* middelalderkulturen.

Fig. 1. Halvdanshaugen, Gran på Hadeland. Foto: Hadeland folkemuseum.

La oss først se på Snorres gjennomgang av begivenhetene rundt Halvdan Svartes død. Vi siterer fra Halvdan Svartes saga:

«Halvdan Svarte kjørte fra veitsle på Hadeland, og vegen hans falt slik at han kjørte over Randsfjorden; det var om våren; det var varmt av sola og det tinte godt. Og så kjørte de over Røykenvik, der hadde de brukt å vanne budskapet om vinteren, og der det hadde kommet møkk på isen, hadde det gravd seg hull av solvarmen. Da nå kongen kjørte over der, brast isen under ham, og der druknet kong Halvdan og en mengde mennesker. Da var han førti år gammel.

Han hadde vært så årsæl en konge. Folk sørget så over ham, at da det ble kjent at han var død, og at liket var ført til Ringerike og skulle gravlegges der, kom det stormenn fra Romerike og Vestfold og Hedmark, og alle krevde de å få liket med seg og hauglegge det i sitt fylke; de trodde alle at de skulle få godt år om de fikk det. De ble forlikt på den måten at de delte liket i fire deler; hodet ble lagt i haug på Stein på Ringerike, og hver av de andre tok sin del med seg hjem og haugla den der, og alle disse haugene heter Halvdanshauger.»

Magnus Olsen trakk store vekslers på Snorres tekst da han i 1928 skrev om de germaniske jernalderfyrestene som garantister for fruktbarhet og gode avlinger (Olsen 1928). For historikeren Finn Fuglestad er denne passusen fra Snorre et vitnesbyrd om at det

Fig. 2. Halvdanshaugen, Stein på Ringerike. Foto: Egil Mikkelsen.

eksisterte et såkalt sakralt kongedømme i deler av Norge i yngre jernalder og vikingtid (Fuglestad 1979). Lignende idéer har også blitt fremmet av den russiske middelalderhistorikeren A. J. Gurevitsj i flere arbeider (dog særlig Gurevitsj 1979). Mange år tidligere uttrykte likeledes A. W. Brøgger stor tiltro til Ynglingesaga og Halvdan Svartes saga som historiske kilder (Brøgger 1916).

Snorre og Vestfoldtilknytningen

I 1991 forelå Claus Krag's avhandling, *Ynglingatal og Ynglingesaga* (Krag 1991). Et sentralt anliggende for historikeren Krag er å *historisere* historikeren Snorre. Han setter Snorres historikergjerning i sin rette 1200-tallskontekst og etterlater et bilde av en forsker som med nødvendighet var preget av sin samtids moralske normer, religiøse anføtelser og maktpolitiske vurderinger. Ettersom Halvdan Svartes saga, som Snorre skrev og innbefattet i Heimskringla, er vår viktigste kilde til kunnskap om begivenhetene rundt Halvdans begravelse, skal vi kort gjengi de argumenter mot Snorres fremstilling som Krag fører til torgs.

«Snorre utformet et fast og konsekvent synspunkt om Vestfolds stilling som utgangspunkt for rikssamlingen». Slik oppsummerer Krag selv sitt syn (1991:160). Han tar til orde for at en rekke hensyn, motivert blant annet av maktpolitiske forhold med basis i det mellom Danmark og Norge omdiskuterte overherredømmet i Viken, bidro til at det i en periode sent i det 12. og tidlig i det 13. århundre oppstod et idelogisk klima der det ble interessant å kunne knytte Viken – og i særdeleshet Vestfold – til den norske middelalderstaten, helst som dennes arne og utgangspunkt. Denne Vestfoldtilknytningen når sitt høydepunkt i Snorres Heimskringla.

Krag trekker frem andre, av og til eldre, skriftlige kilder der Hårfagreættens Vestfoldtilknytning enten er fraværende eller langt mindre fremtredende. I følge *Historia Norvegiæ*, for eksempel, overtok Halvdan Svarte riket etter sin far *iten in montanis*. Til tross for de knappe opplysningene, mener Krag at bildet er tydelig: De eldste kildene knytter utvetydig «kongerekken» fra Halvdan Kvitbein til Halvdan Svarte til et indre østlandskongedømme, *in montanis*. Yngre tekster forutsetter imidlertid en geografisk forflytning med Vestfold som endepunkt. Den konge som klarest skal plasseres på Oslofjordens vestside, er Halvdan Svarte, slik at sønnen Harald Hårfagres rikskongedømme kan få Vestfold som sitt utgangspunkt. Plasseringen av Harald Hårfagre i Borre trekker følgelig hans forfedre med seg, og dette kunstgrepet var ikke uten problematiske konsekvenser. For i Vestfold måtte faren, Halvdan Svarte, dermed kjempe om pllassen med en annen sagakonge, Olav Geirstadalv, som av Snorre blir tildelt rollen som Halvdans halvbror. Det inntrykk tekstene under ett gir av Halvdan Svarte, er broget og heller lite oversiktlig, men Krag fastholder at det kan spores en tydelig utvikling av den

politiske figuren Harald Hårfagre i litteraturen fra 1100- og 1200-tallet. Halvdan Svartes territorielle tilhørighet er et sentralt tema for sagaforfatterne fordi den antyder noe om utgangspunktet for sønnens rikssamling.

Ettersom vårt anliggende her er å diskutere omstendighetene rundt Halvdan Svartes begravelse, fester vi oppmerksomheten ved det faktum at Vestfoldtilknytningen til de opphavelige «opplendingekongene» i følge Claus Krag er yngre enn Are Frode (1067-1148) og hans Íslendingabók, og at andre opplysninger som har sammenheng med denne flyttingen fra det indre Østland til Vestfold, følgelig også er det (Krag 1991:200).

Det viser seg at det finnes en kronologisk utvikling i de skriftlige kildene også hva angår Halvdan Svartes begravelse, såvel hva angår likbehandling som gravstedets lokalisering. La oss nå gå denne utviklingen nærmere etter i sømmene.

Kilder til gravleggelsen av Halvdan Svarte

Samtlige kilder enes om hvordan kong Halvdan døde: Han gikk gjennom isen på Randsfjorden og druknet. Men når det gjelder likbehandlingen og begravelsen, spriker de skriftlige overleveringene. I den antatt eldste redaksjon av *Fagrskinna* (B-teksten) heter det:

«Med Halvdans død gikk det slik til: Han var i gjestebud på Hadeland, men da han for derfra i slede, druknet han i Randsfjorden i Røykenvik, kort fra det sted hvor det var en nautbrønn. Siden ble han ført til Stein på Ringerike og hauglagt der.»

Noregs konunga tal nevner bare at Halvdan ble lagt i haug på Ringerike. I *Fagrskinnas* yngre A-tekst – og i Snorres *Heimskringla* – er denne eldre tradisjonen åpenbart omarbeidet og utsatt for tilføyelser. Denne reviderte versjonen skal, om vi skal tro Krag, «både gi oss et inntrykk av Halvdan som erobrer på store deler av Østlandet, og ikke minst knytte ham til Vestfold» (Krag 1991:158). *Fagrskinnas* A-tekst sier at da man hadde funnet kongens lik, ble det delt i tre; innvollene ble gravlagt på Tengilsstad på Hadeland, bolen på Stein på Ringerike og hodet i Skiringssal i Vestfold. Snorre har, som vi ovenfor så, maktet å tone ned bruddet med den eldre tradisjonen. Han skriver at man først hadde *til hensikt* å hauglegge Halvdan på Stein, men at stormenn fra Hedmark, Vestfold og Romerike siden krevet hver sin andel i den døde kongens kropp. Snorre er mindre presis enn *Fagrskinna* (A-teksten) med hensyn til å stedefeste de ulike gravstedene. Han nevner bare at alle haugene blir kalt Halvdanshauger.

Vi kan trygt konstatere at av de ulike versjonene, så er det Snorres fremstilling i Halvdan Svartes saga (og delvis *Fagrskinnas* A-tekst) som senere forskere har konsentrert oppmerksomheten om og festet sin lit til. Brøgger, som i sitt store arbeid om den norske

gren av ynglingeætten går sagaforfatterne en høy gang hva angår kongenes Vestfoldtilknytning, skriver endatil at Halvdan Svarte ble lagt i haug på Borre. Og det selv om Fagrskinnas A-tekst, som han støtter seg til, oppgir Skiringssal lenger sør i fylket som Halvdans *legstadr* (Brøgger 1916:158ff; se dessuten Holmsen 1977).

Dersom vi aksepterer at vi i Snorres beretning om parteringen av Halvdan Svartes lik, har å gjøre med en tilføyelse til en eldre, enklere tradisjon om at kongen ble hauglagt på Ringerike, må vi søke forbildene til gjengivelsen i Halvdan Svartes saga, ikke nødvendigvis på 800-tallet, men like så gjerne i Snorres samtidige, kristne middelalderkultur. Og mens delingen av Halvdans lik – så vidt meg bekjent – er uten direkte paralleller i det førkristne Skandinavia, det være seg i skriftlige eller arkeologiske kilder, så er det fra Kontinentet i en epoke som ligger tett opp til sagaforfatterne i tid, kjent en praksis for likbehandling som kan oppvise klare likhetstrekk med den som ble Halvdan Svartes døde legeme til del. Vi skal straks se nærmere på den såkalte *mos teutonicus*.

Likkonservering i middelalderens Europa. Mos teutonicus

Konservering av lik var et sentralt anliggende for Europas fyrstehus gjennom hele middelalderen. I motsetning til hva som var tilfelle for den jevne mann og kvinne, for prelater og for munk, var ritualene som fulgte i kjølvannet av en konges død, like så komplekse og skiftende som selve kongsidealet var det. I løpet av middelalderen var det praktiske og teoretiske grunnlag for kongedømmets makt blitt såvidt utviklet at en absolutistisk aura (men foreløpig ikke et reelt enevelde) omgav konger og fyrster. Følgelig ble ritualene som var knyttet til fyrsten fra fødsel til død, i økende grad assosiert med makt- og underkastelsessymbolikk. I senmiddelalderen var en kongelig begravelse ikke lenger bare en sørgehøytidelighet, men også en anledning for storstilt seremoniell triumf, fyrstens siste offentlige opptreden på denne jord (Finucane 1981:45). Fra karolingisk tid og fremover utviklet denne seremonielle ekstravagansen seg side om side med kongedømmets sakrale karakter og økende politiske makt, inntil, i det 14. og 15. århundre, den største pomp og prakt omgir en konges død og begravelse. I en slik kontekst ble det viktig å kunne konservere liket til seremoniene var overstått og jordfestelsen hadde funnet sted. Det er da også kjent at balsamering var temmelig utbredt i de vesteuropeiske fyrstehus allerede på et tidlig tidspunkt. Når den første balsamering fant sted i det post-imperiale Europa, vet vi ikke, men Francesco Petrarca skriver i et brev til sin venn Giovanni Colonna i 1333 at Karl den store i Aachen skulle ha latt balsamere en kvinne han elsket, og dynket liket med krydder og oljer og ikledd det dyrbare stoffer. Noe senere – i 877 – ble Karl den skallede forsøkt balsamert, visstnok uten de helt store resultater. Knut den mektige, som døde i 1035, ble likeledes balsamert. Hans mumie ble påtruffet i temmelig god stand i katedralen i Winchester en gang på 1700-tallet (Lövegren 1962:82).

Hva så med *mos teutonicus* – det tyske viset? Jo, ved siden av balsameringen forekom det i europeisk middelalder en beslektet skikk, nemlig praksisen med å koke lik. Denne fremgangsmåten må anses som en nokså grov erstatning for balsameringen. Dersom døden inntraff under et felttog – i en situasjon med knapphet på såvel tid som ressurser, eller i utlendighet, var det ikke alltid mulig å gjennomføre den tidkrevende balsameringen. Hadde avdøde i sin levetid uttrykt ønske om å bli begravet enten i sitt hjemland eller i Det hellige land, var likkoking ofte den eneste utveien. Både den tyske keiser Fredrik Barbarossa (d. 1190), Frankrikes helgenkonge Ludvig den hellige (d. 1270) og den engelske herskeren Henrik I (d. 1135) ble således kokt etter sin død.

Man gikk frem på følgende måte: Kroppen ble først *partert* og deretter kokt i vann, gjerne tilsatt noe vin, inntil kjøttet løsnet fra bena. Det var slik behandling for eksempel Ludvig den helliges legeme ble utsatt for. Han døde i Nord-Afrika, og liket hans ble delt opp og kokt der. Hjertet og de øvrige innvoller ble bisatt i Monreale ved Palermo på veien mot nord, tilbake til Frankrike. På et senere tidspunkt ble den døde helgenkonges skjelettdeler stedt til hvile i St. Denis ved Paris, formodentlig med den seremonielle stas som oftest ble fyrstelige begravelser til del. Av og til ble det parterte, avkokte skjelettet dynket med parfyme før det ble ført hjem eller, slik tilfellet var med korsfarere, til Jerusalem. Det siste skjedde med de engelske kongene Henrik II og Rikard I Løvehjerte; i sistnevntes tilfelle var hensikten at den dødes levninger skulle få hvile i den jord det ikke ble ham forunt å kjenne under føttene i levende live.

Den tyske forskeren D. Schäfer gir en rekke eksempler på den middelalderske praksis med å partere og koke lik (Schäfer 1920). Ofte skjedde slik koking etter ønske fra den døde selv, og skikken var svært utbredt blant fyrster og høye geistlige ved dødsfall langt hjemmefra. Likkoking kom selvsagt også til anvendelse når det gjaldt å fremskaffe det størst mulige antall relikvier av en hellig eller helgenforklart person, slik at så mange kirkelige institusjoner som overhode mulig skulle få nytte godt av den helliges tjenester.

Kirkens offisielle stillingstagen til ulike begravelsesskikker hadde gjennom store deler av middelalderen vært preget av usikkerhet og vakling. Allerede Augustin var klar over de mange farer som truet et dødt legeme før Dommens dag, men kirkefaderen trakk den konklusjon at skjelettets integritet og bevaring *ikke* var noen forutsetning for den legemlige oppstandelse (Morton 1992:75). Den 27. september 1299 lar imidlertid pave Bonifacius VIII utstede en bulle *de sepulturis*, som ble fornyet et halvt år senere. Bullen var rettet både mot balsamatorer og anatomer. Samtidig ble likkokingen forbudt. Den som døde i et kristent land, skulle ikke lenger parteres og kokes, men enten transporteres til den plass der han hadde uttrykt ønske om å hvile, eller, hvis dette ikke lot seg gjøre, begraves i vigslet jord og hvile der til skjeletteringsprosessen var fullført, og da først føres til det valgte gravstedet. Men det var, i følge Lövegren, «förvånande hur ofta man – därtill tvingad av yttre omständigheter – nödgades bryta mot förordningen.

Även flera påvar blev trots bullan behandlade antingen med balsamering eller skelette-ring» (op. cit: 85).

Halvdan Svarte fra Ringerike til Vestfold

Mos teutonicus ser ut til å ha vært prøvet så tidlig som i det 10. århundre i tyske områder (Finucane 1981:46). Og dersom vi godtar det faktum at de islandske sagaskriverne på 1100- og 1200-tallet var deltakere i en felleseuropeisk dialog og tilhørte en kristen, lærd og vest-europeisk middelalderkultur, så kan vi med stor sannsynlighet anta at *mos teutonicus* – den kontinentale skikken med å partere og koke kongelige lik – var kjent for Snorre Sturluson og hans samtidige. Det er dessuten hevet over tvil at beskrivelsene av Halvdan Svartes begravelse i Fagrskinns A-tekst og i Heimskringla nærmest punkt for punkt gjengir prosedyren for «det tyske viset». Selve likkokingen er ikke med, men forøvrig er særlig A-tekstens gjengivelse av hvordan kongens lik parteres og innvollene gravlegges på Hadeland, bolen på Ringerike og hodet i Vestfold, en beskrivelse helt i tråd med den vi ovenfor skisserte i tilfellet Ludvig den hellige. Det er nærliggende å tenke seg at det er slike beskrivelser av kontinentale fyrstebegravelser *mos teutonicus* og i utlendighet som har gitt inspirasjonen til Snorre og til den yngre redaksjon av Fagrskinna.

Sagaforfatterne setter riktignok i Halvdan Svartes tilfelle likparteringen inn i en ganske annen sammenheng enn den kontinentale, likkonserverende. Hos Snorre er det stormennesenes ønske om å få en andel i den døde kongens kropp som gir bakgrunnen for likdelingen. Her får vi tro at Snorre knytter an til eldre, magiske oppfatninger av den intime sammenhengen mellom mennesker og ting, og mellom en manns lykke og de gjenstander han besitter – herunder også hans fysiske legeme. Essensen blir dog den samme: Den versjon av kongens begravelse som vi finner i de to nevnte tekster, tjener til å moderere og omforme en eldre tradisjon om Halvdan som opplandskonge, og bekrefter inntrykket av en erobrer som dør langt fra sitt hjemstavsområde. Som Claus Krag har vist, må beretningen om delingen av Halvdan Svartes lik betraktes som en sen tilføyelse til en enklere og eldre tradisjon. Vi finner det rimelig at det er den kontinentale likkokingsskikken, som jo ble benyttet nettopp når fyrster omkom langt fra sitt hjemland, som har gitt sagaforfatterne idéen til hvordan de *både* kunne være den eksisterende skriftlige tradisjonen om Halvdans død og begravelse på Ringerike tro, *og samtidig* fremheve Halvdan som Vestfoldkonge. Dette blir da vår sluttsats.

Summary

Mos teutonicus. Concerning the death and burial of Halvdan the Black

Snorri Sturluson's description of the Norwegian king Halvdan the Black's death and burial has long been regarded in the archaeological and historical literature as a classic example of the spectacular nature of pre-Christian Scandinavian attitudes to death and the dead. Accounts in the *Heimskringla* of how the body of the dead king was quartered, each piece being interpreted in the four respective parts of his realm, have been used as evidence of a society that practiced a cult of the forefathers, held the king as sacred, and apotheosized the line of Ynglinge rulers.

In tune with, and as an extension of, recent reevaluations of the *Heimskringla* as a reliable written source for this period of early Norwegian history, the author shows that the tradition of quartering royal corpses does not stem from the historical reality of the 800's, but has its roots in the High Middle Ages. It is further argued that the probable model for this burial practice, mentioned only once in the Sagas, must be sought in a Christian European cultural context. The custom of quartering and boiling the bodies of royals and other high-standing members of society was widespread in Europe in the High Middle Ages.

Litteratur

- Brøgger, A. W. 1916. *Borrefundet og Vestfoldkongernes graver. Skrifter udg. af Videnskabselskabet i Christiania. II Hist.-filos. kl. 1916 no 1*. Kristiania.
- Finucane, R. C. 1981. Sacred corpses, profane carrion: Social ideals and death rituals in the later Middle Ages. I: J. Whaley (red.), *Mirrors of mortality. Studies in the social history of death*. London.
- Fuglestad, F. 1979. «Earth-priests», «Priest-Chiefs» and sacred kings in ancient Norway, Iceland and West Africa. *Scandinavian Journal of History*.
- Gurevitsj, A. J. 1979. *Feodalismens oppkomst i Västeuropa*. Stockholm.
- Helgason, J. & S. Nordal. 1953. Litteraturhistorie. Norge og Island. *Nordisk kultur VIII:B*.
- Holmsen, A. 1977. *Norges historie. Fra de eldste tider til 1660*. Oslo.
- Krag, C. 1991. *Ynglingatal og Ynglingesaga. En studie i historiske kilder*. Oslo.
- Lövegren, Y. 1962. Balsameringsbruket genom tiderna. *Svenska Humanistiska Förbundet 71*. Stockholm.
- Morton, A. 1992. Burial in middle Saxon Southampton. I: S. Bassett (red.), *Death in towns. Urban responses to the dying and the dead, 100-1600*. London.

- Olsen, M. 1928. *Farms and fanes of ancient Norway. The place-names of a country discussed in their bearings on social and religious history.* Oslo.
- Schäfer, D. 1920. *Mittelalterlicher Brauch bei der Überführung von Leichen. Sitzungsber. d. Preussischen Akademie d. Wissenschaften.* Berlin.
- Ström, F. 1960. Förfaderskult. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder V.* Oslo.

Spør etter middelalderens musikkliv: To strengestoler fra Gamlebyen, Oslo

Musikkinstrumenter og lydredskaper er en arkeologisk gjenstandskategori som synes være relativt dårlig kjent, til tross for at det i årenes løp er gravd opp av jorda ikke rent få slike gjenstander. Dette kan skyldes at mange av gjenstandene ikke entydig tolkes som musikkinstrumenter/lydredskaper eller at de har hatt tilleggsfunksjoner som for eksempel kroppsprydnader, skremmeinstrumenter eller redskaper for religionsutøvelse. En annen ting er at vi ofte har en tendens til å legge vår tids og kulturs musikk syn til grunn for tolkninger om fortidas musikkutøvelse, noe som kan føre til oppfatninger om at det ikke fantes musikk i vår fjerne fortid.

Noen ganger dukker det imidlertid opp funn av gjenstander som kan gis sikre tolkninger som spesialkonstruerte musikkinstrumenter eller deler av musikkinstrumenter. Slike funn kjenner vi fra utgravningene i Gamlebyen i Oslo, der det har kommet for dagen to *strengestoler* til strengeinstrumenter. Stolene er lagd av tre, og er relativt godt bevarte. De dateres begge til 1200-tallet. Det er sannsynlig at stolene har tilhørt henholdsvis ei knipselyre og et strykeinstrument.

Strengestolen – en sentral løsdel

Stolen har en rekke lokale navn. Strengestol, spelstol, strengheest, stall og spelmerr er noen av benevningene vi kjenner fra Norge. På engelsk kalles stolen *bridge*, og dette er kanskje et bedre navn – den både ligner på ei bru og har en slags brufunksjon for strengene på deres veg fra strengefestet til stemmeskruene. Den holder strengene oppe fra instrumentlokket slik at det er mulig spille på dem, i tillegg til at den overfører vibrasjonene fra strengene ned i selve instrumentet. Stolen er en løsdel som kun blir holdt på plass av strengenes trykk mot lokket. Men samtidig er den en betydningsfull del av strengeinstrumentet. Både utforming og plassering av stolen er viktig for å få det til fungere og låte godt. Gjennom en stol kan vi skaffe oss kunnskap både om instrumentet den har tilhørt og om musikken som en gang har lydd fra instrumentet.

Den største strengestolen fra Gamlebyen (C 33448, G 4740) ble funnet i 1971 på Mindets tomt (Clemensgate 2), og dateres til midten eller tredje firedel av 1200-tallet.*) Den er 101 mm lang, 33 mm høy og 16 mm tykk (fig. 1A). Stolen er lagd av furu, og er bortsett fra noen småskader i god stand. Det er mest sannsynlig at den har sittet på et instru-

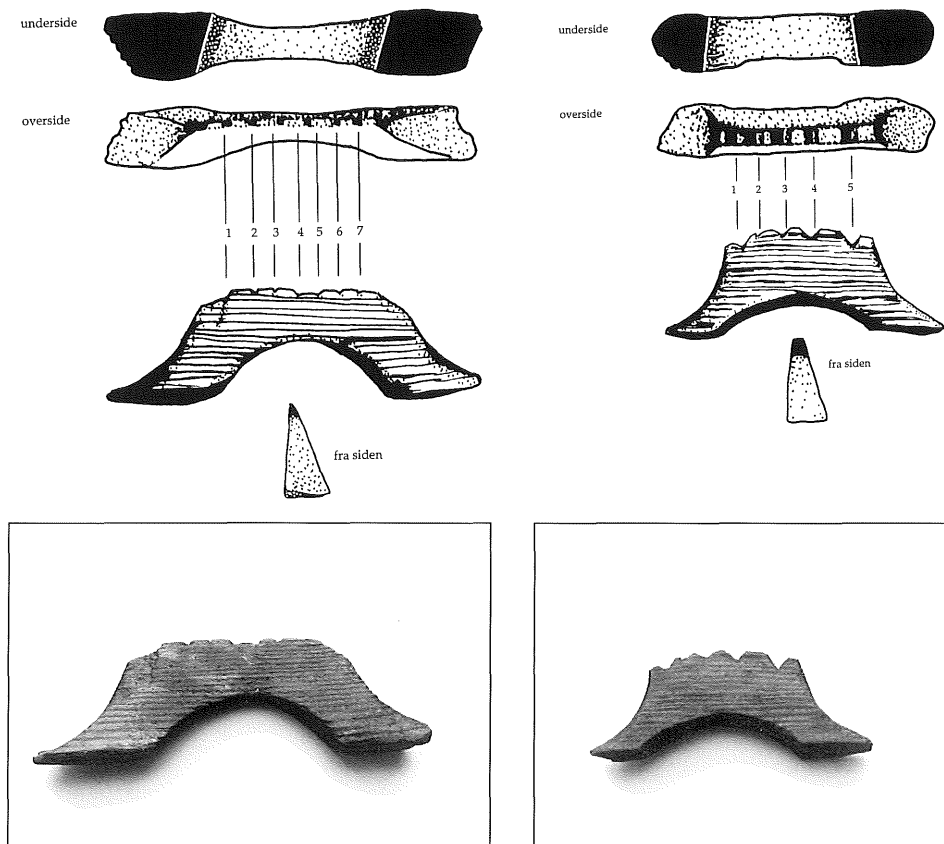

Fig. 1. Strengestolene fra Gamlebyen. A (til venstre) lyrestol med plass for sju strenger; B (til høyre) stol til strykeinstrument med plass for fem strenger (foto: Gjermund Kolltveit, tegninger: Ann-Turi Ford) 1:2

ment med sju strenger. Den har seks tydelige spor eller hakk for strenger, men på den ene sida er den litt ødelagt, slik at sporet for den sjuende strengen har blitt borte. Så lenge stolen er såvidt flat på toppen, synes det klart at strengene har ligget på linje, i ett plan. På undersida er stolen flat, noe som betyr at den har stått på et flatt instrumentflokk.

Den andre strengestolen (C 37175, G 72283) ble funnet i Oslogate 6 under utgravningene i 1988. Stolen dateres til andre firedel av 1200-tallet. Denne strengestolen er litt mindre enn den første stolen, og er 74 mm lang, 29 mm høy og 14 mm tykk (fig.1B). Den er tilvirket av furu, og også her er kontaktflatene mot instrumentet plane. Sporene til strengene er tydelige og grove, men fasongen på sporene er ikke lik for alle strengene. En må kunne slå fast at det har vært fem strenger som har løpt over stolen. Et viktig trekk ved denne stolen er at den tydelig er avrundet på toppen. Dette kommer jeg tilbake til senere.

Den germanske rundlyre

Den største stolen har stått på et knipset instrument fordi alle sju strengene har løpt over stolen i ett plan. Det har ikke vært mulig å stryke på strengene uten å komme borti alle på en gang. Stolen må ha tilhørt ei lyre. Både form og strengantall peker i retning av dette. Lyra ble brukt i Skandinavia i alle fall fra 800- til 1300-tallet. Sannsynligvis var den kjent også tidligere. På en 500-talls billedstein fra Gotland er det avbildet noe som ligner på ei lyre (Lund 1987:23). Den germanske lyre blir ofte kalt rundlyre, etter den avrundede formen mange av instrumentene hadde. Forbindelseslinjen mellom rundlyrene og de antikke lyrene, kjent allerede hos sumererne og dyrket i Egypt og Hellas, er uklar.

Lyrestolen fra Gamlebyen plasserer seg i rekken av et titalls lignende funn fra Skandinavia og Nord-Europa. Tre stykker er svenske: Den ene (fig. 2A) er lagd av rav, funnet i Broa på Gotland og datert til sent 700- eller tidlig 800-tall (Lund 1987:22). Stolen har hatt plass til seks strenger. Den andre (fig. nr. 2B) er funnet på Birka, og er datert vikingtid (ibid.). Denne stolen er lagd av horn og har sju strengelhakk innskåret. Den tredje svenske lyrestolen er nylig funnet på Gotland, og skal også være et vikingtidsfunn (opplysning fra Cajsa S. Lund). En mulig strengestol fra Folkebibliotekstomta i Trondheim (fig. 2E) er datert 1175-1225, og bærer runeinnskriften RUHTA (Aksdal og Hagland 1987, Ledang 1995). på grunnlag av dette er den tolket som en lyrestol, fordi det europeiske instrumentnavnet *rotta* (også kjent som *crotta*, *rote* m.v.) ofte knyttes til instrumenter av lyrefamilien. Den pussige formen på gjenstanden gir imidlertid få holdepunkter. Den er høy og smal, konkavt avrundet, og har ikke synlige spor etter strenger. De øvrige stolene kommer fra England (fig. nr. 2C) og kontinentet (Crane 1972:10ff., Homo-Lechner 1996:84ff.). De har hatt fra fem til sju strengelhakk, og det vanligste strengantallet har vært seks. Alle disse dateres i tidsrommet 500-1000 e. Kr., og er således eldre enn de norske stolene. En annen forskjell er materialet: De norske stolene er lagd av furu, mens de øvrige er lagd av harde materialer som rav, bronse og horn.

Til det arkeologiske materialet av lyrer hører også funn av selve instrumentene eller fragmenter av dem. Over ti

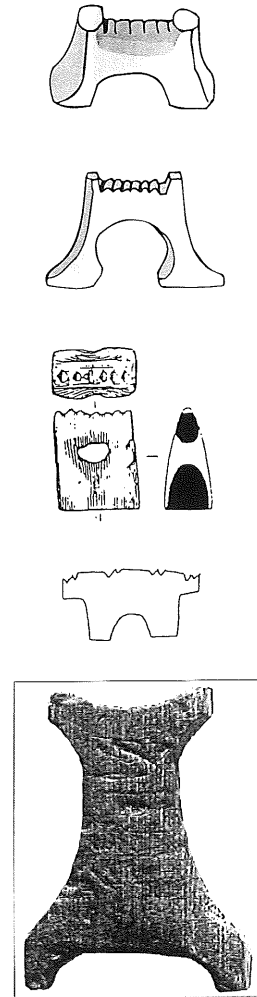

Fig. 2. Arkeologiske funn av strengestoler. I rekkefølge ovenfra og ned: A Broa, Gotland, 700-800-tallet; B Birka, vikingtid; C York, 900-tallet; D Glimmingehus, Skåne, 1500-tallet; E Erkebispegården, Trondheim, 1200-tallet (etter Lund 1987 [A, B]; Kristensen 1994 [C, D]; Ledang 1995 [E]) 1:2

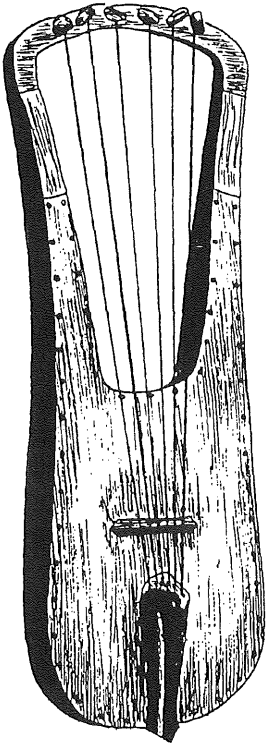

Fig. 3. Rekonstruksjon av lyre fra Köln, 700-tallet (etter Crane 1972)

700-tall, funnet i Köln. Dette instrumentet og de andre tyske eksemplarene ble i sin tid funnet i krigsgraver, og var godt bevarte. Det danske lyrefunnet er en del av et åk med hull for seks stemmeskruer. Funnet kommer fra handelsplassen Hedeby, og er datert 900-tallet (Kristensen, 1994:74, 164).

Lyra fra Kravik i Numedal

Den norske lyra (fig. nr. 4) kommer fra garden Kravik i Numedal. Omstendighetene rundt funnet er uklare. Det er usikkert om lyra ble gravd opp av jorda eller om den ble tatt fram fra et loft. Den kom

eksemplarer er funnet i Nord-Europa, fra England i vest til Russland i øst (Crane 1972:10ff., Homo-Lechner 1996:87ff.). To av disse er skandinaviske, fra henholdsvis Danmark og Norge. De østeuropeiske lyrene har en annen form enn de vesteuropeiske, og ligner mer på instrumenter av kantele/gusli-type. Noen forfattere mener at de har vært strykeinstrumenter. De dateres til 1000-1200-tallet, noe som er senere enn dateringen til de vesteuropeiske, som ligger i perioden 500-900-tallet. Dette gjelder dog ikke den norske lyra, noe jeg snart vil vende tilbake til. De vesteuropeiske lyrene fra utgravninger er mer eller mindre fragmentariske, men på grunnlag av alle fragmentene og avbildninger er det lagd flere rekonstruksjoner. I fig. nr. 3 er det vist en slik rekonstruksjon av ei seksstregen lyre fra tidlig

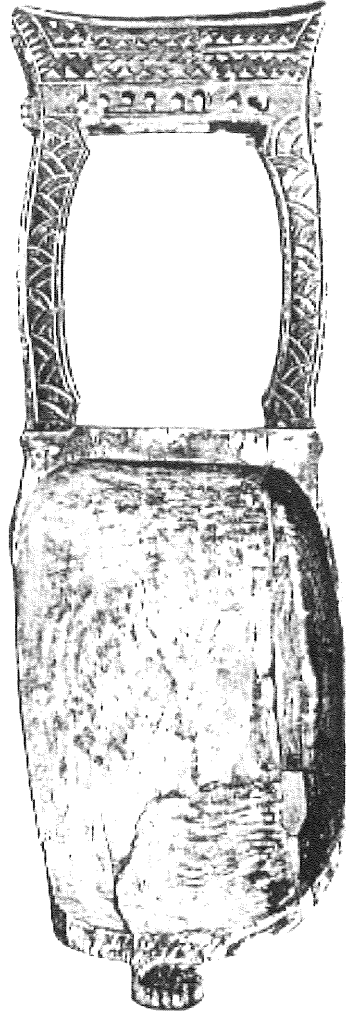

Fig. 4. Bevart lyre fra Kravik, Numedal (etter Grinde 1981)

i alle fall inn til Oldsaksamlingen i Oslo i 1868. I 1904 kom den til Norsk Folkemuseum i forbindelse med museets utstilling av musikkinstrumenter. Lokket mangler på instrumentet, og litt av den ene sida er brukket av. Før den kom inn til Oldsaksamlingen var den også brukket over på langs. Lyra har hatt sju strenger. Den er 71 cm lang, 27 cm bred og 10 cm dyp. I motsetning til de andre rundlyrene er den lagd i én del, av ett stykke tre. Den er lagd av furu. Dateringen av instrumentet er usikker, blant annet på bakgrunn av de usikre funn-omstendighetene. Harry Fett (1904) og andre forskere har ment at lyra må stamme fra 1300-tallet. Hvis dette medfører riktighet er instrumentet betraktelig yngre enn de andre europeiske lyrene fra utgravninger. Men selv om den er senere enn sine artsfrender står den allikevel ikke i noen særstilling. Særlig fra norsk middelalder har vi flere ikonografiske lyrebelegg. På portalene til Austad og Hylestad stavkirker (ca. 1200) fin-

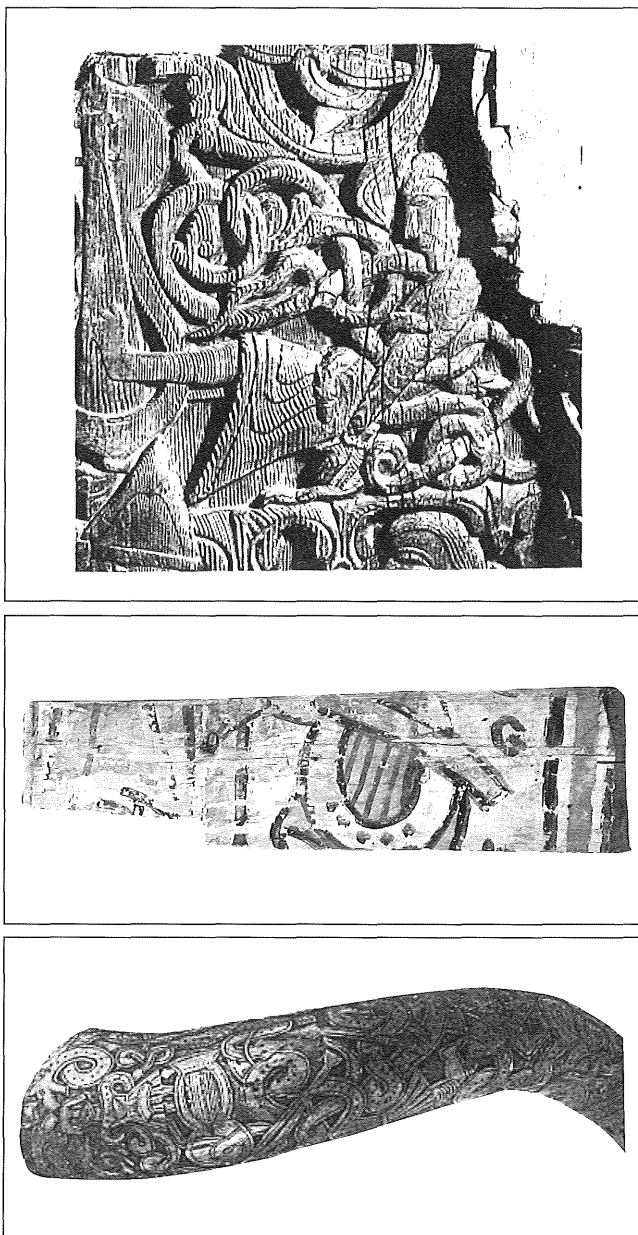

Fig. 5. Norske avbildninger av lyre. Ovenfra og ned: A Portal fra Hylestad stavkirke, 1200-tallet; B veggmaleri fra Røldal stavkirke, ca. 1200, C drikkehorn fra Mo i Telemark, sannsynligvis 1300-tallet (etter Grinde 1981 [A]; Aksdal & Hagland 1987 [C]; B: Foto Ann-Mari Olsen, Universitetet i Bergen)

ner vi lyrer i forbindelse med avbildninger av sagnet om Gunnar Gjukeson som ble kastet i ormegården av svogeren sin (fig. nr. 5A). For å blidgjøre gudene spiller Gunnar på harpa si. Siden han er bakbundet må han spille med tærne. Harpa som det snakkes om i sagnet er på disse utskjæringene lyrer. I dette sagnet om gjukunger og volsunger, som trolig stammer fra Tyskland, er harpemotivet trolig blitt tilført på nordisk område (Bing 1987). I Røldal stavkirke finnes et fragment av en lyreavbildning fra rundt 1200 (fig. 5B, Lawson 1978). Instrumentet ser ut til å ha hatt omtrent samme form som på portalene i Setesdal. På to andre avbildninger har vi en lyreform som minner mer om Kravik-lyra. Den ene er på en 1200-tallsbenk fra Heddal stavkirke, den andre på et drikkehorn fra Mo i Telemark (fig. nr. 5C), med en sannsynlig datering til 1300-tallet (Aksdal og Hagland 1987:107). I tillegg kommer en avbildning av ei lyre med lignende form på en døpefont i Norums kirke i Bohuslän, fra 1100-tallet (Kristensen 1994:76). Alle disse avbildningene vitner utvilsomt om en norsk lyretradisjon i middelalderen.

De kjente lyrestolene har som nevnt en datering fra 500- til 1000-tallet, noe som stemmer overens med dateringen til de fleste vesteuropeiske lyrene. Lyrestolen fra Oslo fra slutten av 1200-tallet må ses i sammenheng med ovenfornevnte lyrebelegg fra *norsk* middelalder. Disse er senere enn de øvrige funnene fra Europa, og det ser med andre ord ut til at Norge er det land i Europa som har beholdt sin lyretradisjon lengst.

Harpe eller lyre?

Skriftlige kilder fra våre breddegrader omtaler ikke lyre. Men i kildene snakkes det ofte om harpespill. For eksempel i Voluspå, et gudekvad i den eldre Edda, heter det i strofe 39: *sat der på haugen / slo på harpa / gygrehøyrdingen / glade Egde / Golom honom / i gagleskogen / fager raud hane / som Fjalar heiter* (etter Bing 1987). Både Edda- og skaldediktene, sagaene og norrøne historieberettelser nevner sang og harpespill, og ofte i forbindelse med personer av høy rang. Det er sannsynlig at når det snakkes om harpe i disse norrøne kildene siktes det faktisk til lyre, slik tilfellet var med utskjæringene på stavkirkeportalene, fordi det ser ut til at lyre fram til og med høymiddelalderen var vanligere enn instrumentet vi i dag kjenner som harpe, altså trekantharpe. Trekantharpe er belagt i Norge fra 1300-tallet, i form av en utskjæring på Opdal stavkirke i Numedal, og de neste beleggene er ni bevarte instrumenter først fra 1600- og 1700-tallet.

Det er også en mulighet at harpe i de norrøne kildene har vært en fellesbetegnelse på strengeinstrumenter av både harpe- og lyretype, eller sågar på strengeinstrumenter generelt. Når harpe nevnes i kildene sammen med andre strengeinstrumenter, er det mest sannsynlig at harpe har betegnet instrumenter av harpe- og/eller lyretype. Hva slags instrument eller instrumentgruppe navnet harpe har stått for er ikke helt klarlagt. Også for andre instrumentgrupper er det et problem at forholdet mellom navnene og selve instrumentene kan være komplisert. Navnene kan ha blitt brukt på forskjellig måte til forskjellige tider, og det kan også ha vært lokale og sosiale forskjeller i bruken.

Middelalderens strykeinstrumenter

Den minste strengestolen fra Gamlebyen skiller seg fra lyrestolen ved at den er avrundet på toppen. Dette betyr at strengene har løpt over stolen i flere plan, noe som igjen må bety at vi har å gjøre med et instrument som har vært spilt med bue.

Stoler fra strykeinstrumenter er sjeldne i det arkeologiske materialet. Jeg kjenner bare til to sikre strykeinstrumentstoler – en fra Paris, 1400-tallet (Homo-Lechner 1996:86), og en fra Glimmingehus i Skåne (Kristensen 1994:229). Glimmingehus-stolen (fig. 2D) dateres til ca. 1500, er lagd av bein og har åtte strengehakk plassert to og to sammen i fire grupper. Stolen fra Paris har seks strenger, plassert på samme måte i tre grupper. Vi vet ut fra avbildninger og skriftlige beretninger at det var vanlig å stemme to og to strenger likt, og plassere dem ved sida av hverandre på denne måten.

En mulighet er at strykestolen fra Gamlebyen har tilhørt strykeinstrumentet fiddle. Dette navnet ble i middelalderen skrevet på flere måter, for eksempel *fiedel* i Tyskland, *fiddle* i England og *fidula* i Spania. I Frankrike og Spania ble også navnet *viola* brukt. Disse navnene kjenner vi igjen i dag som fele og fiolin. Navnet fiddle er også kjent fra tidlige skriftlige kilder fra nordisk område. Ofte opptrer fiddle i kildene sammen med gige, noe som kan tyde på at disse navnene har betegnet to forskjellige typer strykeinstrumenter. Kildene er imidlertid så lite utfyllende at vi ikke kan fastslå sikkert hvilke typer instrumenter navnene har betegnet. Her bruker jeg fiddle som fellesbetegnelse på strykeinstrumenter med hals eller gripebrett.

Heller ikke særlig mange fidler, altså selve instrumentene, er funnet i utgravninger. Det er først og fremst fra utgravningene i Novgorod, der det takket være gode bevaringsforhold har framkommet et antall musikkinstrumenter av forskjellig slag, at vi har arkeologiske funn av fidler fra middelalderen. Fire eksemplarer er funnet, og de dateres til perioden 1000-1300-tallet (Kolchin 1989:142). Fidlene ble lagd i ett stykke og har hatt tre strenger (fig. 6). Deler av et lignende instrument er funnet i Hedeby i Danmark og datert til 900-1000-tallet (Kristensen 1994:104f, 163). Dette dreier seg om en skålformet tregjenstand som kan ha vært selve instrumentkroppen til ei fiddle. Dateringen er imidlertid litt tidlig til at instrumentet kan ha blitt spilt med bue. Bachmann (1969) viser at kunsten å stryke på strykeinstrumenter kom inn i Europa fra de byzantinske og arabiske kulturområdene, og bredte seg utover kontinentet i løpet av 1000-tallet.

Da strykekunsten bredte seg utover, ble eksisterende lokale instrumenter beregnet for knipsing eller

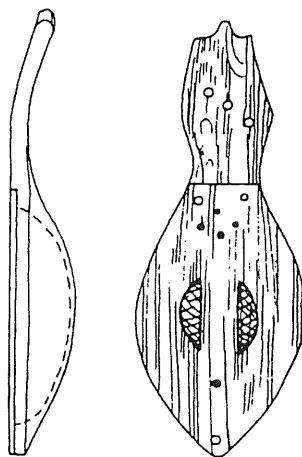

Fig. 6. Fiddle fra utgravningene i Novgorod, 1300-tallet (etter Kristensen 1994)

spill med plekter tatt i bruk til stryking. Dette betyr at det ikke kom nye spesialbygde strykeinstrumenter samtidig med introduksjonen av buen. Først etter hvert ble det utviklet mer standardiserte former for strykeinstrumenter. Et av instrumentene i vår del av Europa som ble tatt i bruk til stryking var lyra. Det er en annen mulig tolkning at Oslostolen har tilhørt ei slik strykelyre, siden det ser ut til at dette instrumentet var utbredt i Skandinavia.

Strykelyrene representerer det siste stadiet i utviklingen av den europeiske lyra, og de var utbredt i de samme områdene som vi kjenner knipselyrer fra, nemlig de nordlige delene av Europa. Men det skjedde ingen plutselig overgang fra knipsing til stryking på lyrene. En viss periode har lyretypene overlappet hverandre. På Nidarosdomen finnes det en 1300-talls-skulptur (fig. nr. 7) som framstiller en strykelyrespiller. Videre synes avbildningen i Røldal stavkirke også å framstille ei lyre med bue (fig. 5B). Utenom dette har vi bare noen usikre skriftlige opplysninger om instrumenter som kan ha vært strykelyrer. Vi må imidlertid ta med i betraktningen den sterke posisjonen strykelyra har hatt i områder med skandinavisk tilknytning. Fra Shetland har vi skriftlige beretninger fra 1800-tallet om det utdødde instrumentet *güe*, som etter beskrivelsen å dømme måtte være ei strykelyre (Andersson 1956). I Finland (*jouhikantele*) og Estland (*talharpa*) ble det spilt strykelyre til begynnelsen av vårt århundre, og i Sverige er det bevart rester av flere *stråkharpes*. En slektning av disse instrumentene – *crwth* i Irland – er også en levning etter middelalderens strykelyre.

Hvis vi skal dømme ut fra strengeantall virker det mest sannsynlig at stolen har tilhørt ei fiddle. De hadde til å begynne med helst tre eller fem strenger, mens det på 1200-tallet ble standard å bruke fem (Bachmann 1969:83f, 139). Strykelyrene på sin side hadde færre strenger. Det vanlige strengeantallet var tre-fire, i unntakstilfeller femseks (op.cit.:s.114, 143). Videre ser det ut til at strykelyrene hadde flate stoler, og at utøveren spilte på alle strengene samtidig. Det forekommer også sjelden at strykelyrene i det hele tatt er avbildet med stol (op.cit.:114). Her kan vi merke oss at også jouhikantelen i Finland manglet stol. Strengene var i stedet festet direkte i en enkel strengeholder. Vår stol fra Oslo har altså fem strengehakk og er avrundet, og dette peker i retning av fiddle. Det er imidlertid vanskelig å fastslå dette, fordi vi vet for lite om stolens utforming på disse historiske strykeinstrumentene. Det ikonografiske materialet er ikke et sikkert

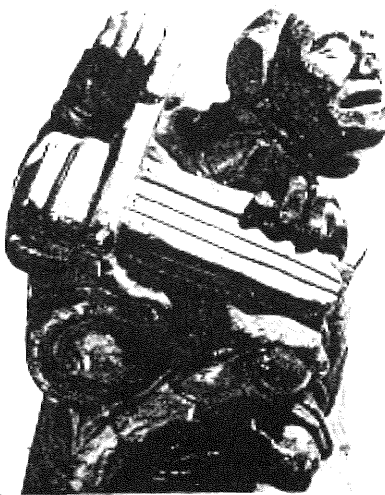

Fig. 7. Strykelyrespiller fra Trondheim skulptur p Nidarosdomen, 1325/1350 (etter Grinde 1981)

grunnlag for konklusjoner om instrument-tekniske detaljer, og arkeologiske funn er som nevnt sparsomme.

Rebek, gigje eller fiddle?

Mange navn ble brukt om strykeinstrumentene i middelalderen, og på lignende måte som med lyre og harpe er det vanskelig å vite hvilke navn som betegnet de ulike typene. Det er uenighet mellom forskerne om hvordan materialet skal ordnes. Remnant (1986) ordner middelalderens strykeinstrumenter i England i seks grupper: *rebek*, *crowd*, *middelalderfiolin*, *fiddle*, *renessansefiolin* og *marintrompet*. Hennes materiale er nokså oversiktlig geografisk og omfatter også de senere deler av middelalderen, da en har flere sikre kilder hva angår instrumentnavn og typer. Bachmann (1969), som tar for seg strykeinstrumentene i tidlig middelalder, utskiller *dreielyre* og *strykelyre* som egne typer, mens resten av strykeinstrumentformene går under samlebetegnelsen *fiddle*. Han gjør dette fordi det ikke er mulig å skjelne instrumenter som *rebek*, *gigje*, *lira* og *fiddle*. Bachmann finner stor variasjonsrikdom i sin fiddlegruppe (fig. nr. 8), og han grovsorterer dem ut fra om halsen og kroppen til instrumentet er atskilt eller går i ett. På

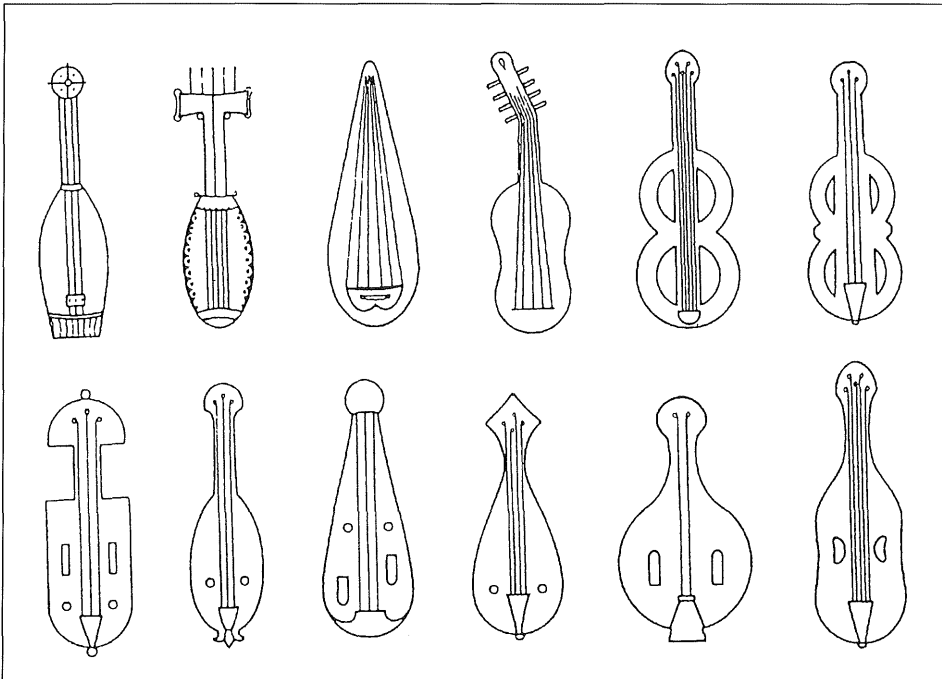

Fig. 8. Forskjellige typer fidler; slik de er illustrert hos Bachmann (etter Bachmann 1969)

nordiske instrumentavbildninger er begge disse hovedtypene representert. I Danmark finnes mindre preformede instrumenter i skulpturer og på kalkmalerier tilbake til 1100-tallet (Kristensen 1994:108). Både i Sverige og i Danmark finnes kalkmalerier av større ovale strykeinstrumenter med klart adskilt kropp og hals (Panum 1931:51f). Slike instrumenter var sannsynligvis satt sammen av flere deler, med en sarg som forbandt instrumentets lokk og bunn.

Musikalsk praksis og spilleteknikk

Strykeinstrumentstolen fra Oslo er tydelig avrundet. Ikke bare er dette et tegn på strykeinstrument; avrundingen, som her er relativt markant, forteller oss at det har vært mulig å spille på en streng av gangen, og at den som har lagd stolen har hatt dette for øyet.

Det har vært vanlig å anta at de tidlige strykeinstrumentene hadde flat stol eller ingen stol i det hele tatt. Dette grunner seg for det første på instrumentavbildninger som ofte bare gjengir stolen som en strek. Kunstnerne har ikke fått plass til eller brydd seg om slike detaljer. For det andre grunner oppfatningen seg på kunnskap om middelalderens musikkidealer, særlig hangen etter borduntoner som kunne surre uavbrutt under melodilinjens. Det har nok absolutt vært vanlig med flate stoler, slik at en har kunnet spille på flere strenger samtidig i tråd med den rådende musikalske smak. I den arkaiske strykelyretradisjonen i Finland og Estland spilles melodien på en streng, mens de andre strengene, stemt i kvint eller kvart-forhold til denne, bare klinger som borduner.

Noen forskere, blant annet Bachmann (1969) mener at den vanligste spillemåten på middelalderfidlene var å trykke ned og spille på flere strenger samtidig, fordi stolene var flate. Musikeren spilte med andre ord flerstemt med seg selv. Denne spillestilen skulle være en instrumental utgave av *parallell organum*, en musikalsk praksis der en parallellførte flere stemmer.

Remnant (1986) mener at det ikonografiske materialet ikke kan tolkes dithen at alle strykeinstrumentstolene er flate. Hun finner også noen eksempler på avbildninger av avrundede stoler, noe som viser at en ikke nødvendigvis har spilt slik som Bachmann antyder. Vår stol fra Gamlebyen er et innlegg i denne debatten.

I senmiddelalderen skjer det en musikalsk endring bort fra bordunmusikkidealet og parallell organum-stilen. Etter hvert blir musikken basert på harmonier. Vi kan si at musikken forandrer seg fra å være horisontal, uten at akkorder og harmonier er tilstede, til å bli mer vertikal. Melodiene får nå en annen funksjon, adskilt fra borduntonene. Dette betyr at melodistrengene på instrumentene får en mer selvstendig rolle, noe som antagelig ledsages av at stolene blir mer avrundet, slik at en kan spille på en streng om gangen. Vi vet foreløpig ikke mye om denne utviklingen av selve stolene, på grunn av mangel på bevarte eksemplarer. Derfor kan vi ikke si sikkert om strykestolen fra Oslo er en tidlig utviklingsform eller om det snarere har vært vanlig med avrundede stoler

også på de tidligste strykeinstrumentene. Det som kompliserer dette, er at det er fullt mulig å spille bordunaktig på en stol som er litt avrundet. Det er altså ikke nødvendigvis et kausalt forhold mellom stolens utforming og musikken. Men det er helt klart at en avrundet stol er lagd for at en ikke skal spille på *alle* strengene samtidig.

Et annet trekk vi kan merke oss ved strykestolen er at strengehakkene er ulike, og at hakk nummer 2 og 3 ligger på samme høyde og er mindre grove enn de andre (fig. nr. 1B). Dette kan bety at det har vært et spesielt forhold mellom disse to strengene, for eksempel at de har vært stemt unisont, eller at de har fungert som melodistrenger, mens de øvrige har vært bordunstrenger.

På grunnlag av stolens utforming er det vanskelig å si noe om hva slags type strenger som ble brukt. Tarmstrenger er grundig belagt, og har vært vanlig i Europa helt fra middelalderen. Men det finnes også opplysninger om bruk av hestehår, silke og metall.

Avbildninger og skriftlige beretninger forteller at strykeinstrumentene ble holdt på forskjellige måter. Det vanligste var å holde instrumentet i fanget som en cello, eller mot skulderen som en moderne fiolin. Vi har færre holdepunkter om hvordan knipselyrene ble traktert. Noen avbildninger av lyrer kan imidlertid gi en viss pekepinn. Det ser ut til at en har holdt instrumentet på skrå ut fra kroppen og spilt enten bare med høyre hnd eller med begge hender. Detaljene ut over dette kan vi bare gjette oss til. Kanskje ble det spilt lyre med en lignende teknikk som det i dag spilles kantele i Finland og Baltikum? Dette særegne spillet er basert på at høyre og venstre hånd virker sammen. Strengene slås an med høyre hånd, og både dempes og knipses med venstre hånd.

Av overlevt notemateriale fra middelalderen finnes det nesten bare vokalmusikk. At ikke instrumentalmusikken ble nedskrevet spesifikt som instrumentalmusikk skyldes antakelig at den hadde lavere prestisje enn vokalmusikken, og at det tradisjonelt ikke var behov for å skrive den ned. Musikerne stod fritt i spillemåten, og brukte mye improvisasjon.

Stengeinstrumentene har imidlertid vært brukt til å akkompagnere sang, og det finnes skriftlige belegg fra kontinentet for hvordan akkompagnementet ble utført. Den ene måten var at musikeren lagde en introduksjon til sangen, noe som gjorde at sangeren fant tona. Musikeren tok pause under sangen, men kom inn igjen med små mellomspill, slik at sangeren fikk hvilt stemmen litt. Den andre måten å akkompagnere på var å spille unisont med sangeren.

Strenginstrumentenes bruksområder og sosiale status

Strenginstrumenter har også vært brukt til dansespilling. Fidla fra Gamlebyen, såvel som lyra, kan godt ha vært brukt til dans, uten at vi har konkrete holdepunkter for å hevde dette.

En norrøn middelalderkilde knytter et strenginstrument til ekstatisk musikk. Det er Boses saga, som skal være fra 1300-tallet. Her berettes det om Sigurd som spiller harpe

i et kongelig bryllup. Han får ånden over seg, og nærmer seg snart det ekstatiske. Han ber til slutt kongen bu seg til *Rameslaget*. «Det virkede sådan på kongen at han for op, og brudgommen og bruden liges, og ingen dansede nu kraftigere enn de, og det blev ved i lang tid.» (Levy 1974). Den rame slått eksisterer fortsatt i folkemusikktradisjonen i Setesdal, og det er det samme ekstatiske forholdet til musikk som er tema i eventyret om Veslefrikk med fela.

Begge strengestolene ble funnet i vanlige bolighus i Gamlebyen, og det er ingenting ved funnkonteksten som tyder på at de kan settes i forbindelse med byens høyere sosiale sjikt. Det er imidlertid vanlig å knytte strykeinstrumenter og harper/lyrer til kongelige og andre av høy rang. I norrøne sagaer og ballader der harpe er med, er instrumentet alltid plassert i overklassemiljø, ikke sjelden i kongsgården. I tillegg snakkes det ofte om *gullharper*, noe som tyder på høy prestisje. Fra 1200-tallet forteller en kilde fra Wales at en ordentlig gentleman alltid må bære med seg tre ting, nemlig sin kappe, sitt sjakkbrett og sin harpe (Bing 1987:208). Mange av de nevnte rundlyrene, særlig de tyske, er funnet i graver til personer med høy sosial status. Dette støtter også tolkningen at lyre har vært et høystatusinstrument.

Strykeinstrumentene var ifølge Bachmann (1969:117ff) opprinnelig folkelige instrumenter. Dette gjelder i tiden før buen kom til Europa. Men dette endret seg da strykekunsten fikk innpass i Europa. Fra tidlig i middelalderen viser de skriftlige kildene at strykeinstrumentene var omgitt med den største prestisje, og at de hørte naturlig med i aristokratiske og kongelige kretser. Å lære å spille fiddle var en del av utdannelsen for en adelsmann.

Men det er et viktig kildekritisk moment vi må huske på her: De skriftlige kildene omhandler oftest personene på toppen i samfunnet. Det er sparsomt med beretninger om vanlige folk. Når det viser seg at ikke bare harpespill og fiddlespill, men også spill på strengeinstrumenter i det hele tatt omtales i forbindelse med overklassemiljøer, er det absolutt grunn til å være kritisk i tolkningen av kildene.

Et par momenter peker i retning av at lavstatusgrupper i middelalderen brukte strengeinstrumenter. For det første hører vi om instrumenter som fiddle, gigje og til og med harpe i forbindelse med *lekerne*, som var omreisende spillemenn. De spilte både for folket og eliten, men var selv lovløse og blir omtalt med forakt og avsky. For det andre er nålevende folkemusikktradisjoner med middelalderpreg et indisium på at ikke bare sosieteten har dyrket strengemusikk. Særlig i Øst-Europa og Sentral-Asia har middelalderlige strengespilltradisjoner holdt seg til i våre dager, men også i andre folkemusikktradisjoner – kanskje de fleste – ser vi musikalske trekk som peker bakover mot middelalderen.

Kirkens forhold til musikkinstrumenter var generelt preget av skepsis. Kjente kristne tenkere som Bothius og Aquinas videreførte den antikke oppfatning at vokalmusikk rangerer over instrumentalmusikk, fordi instrumenter ble forbundet med verdslighet og var lite egnet til å formidle religiøse budskap. Det eneste instrumentet som offisielt var anerkjent av kirken, var orgelet. Allikevel kan det ha eksistert ulike sedvaner med hen-

syn til å bruke andre instrumenter i kirken, vel å merke når de ikke inngikk i selve liturgien. Hvis vi skal dømme ut fra musikalske kriterier finner vi at i alle fall strykeinstrumentene skulle kunne imøtekomme kirkens forkjærlighet for det vokale, og strykeinstrumentene er særlig godt egnet til å følge sangens ubrutte melodilinjier.

Avslutning

Strengestolene fra Gamlebyen i Oslo må ha tilhørt henholdsvis et knipset instrument å ei lyre – og et strykeinstrument. Lyrestolen bekrefter det som ikonografiske og arkeologiske kilder viser, nemlig at knipselyra holdt seg lengre i Norge enn andre steder i Europa. Når det gjelder strykestolen er det interessant at den er tydelig avrundet. Den kan enten representere en vanlig strengestolform i middelalderen, eller en tidlig form i den musikalske endringsprosessen fra bordunaktig til enstemt spill, noe som har forbindelse med at musikken etter hvert ble mer basert på harmonier.

Funnene viser klart at folk i middelalderens Oslo omgav seg med musikk, og at byen også på musikkens område var en del av europeiske kulturstrømninger.

Strengestolene kommer til sin rett først når de blir sett i sammenheng med andre lignende funn og med relevante skriftlige og ikonografiske kilder. Det er viktig med samarbeid på tvers av både fag- og landegrenser når en vil prøve å sette sammen de spredte sporene etter det fortidige musikkliv. Særlig er det viktig at de som steller med musikk og musikkhistorie blir klar over den store verdien arkeologiske funn har. Både ting som dukker opp under utgravninger og som ligger gjemt i museumsmagasiner har betydning her. Musikkarkeologien framstår som et uvurderlig hjelpemiddel når en arbeider med tidlig musikk- og instrumenthistorie, både som et supplement til andre innfallsvinkler og som en selvstendig fagretning når andre kildekategorier enn de arkeologiske simpelthen ikke foreligger.

*) Opplysningene om funnene har jeg fått fra Petter Molaug ved NIKU Utgravningskontoret for Oslo og konservator Birthe Weber ved Universitetets Oldsaksamling. Treslagsbestemmelsene er gjort av cand. real. Helge Høeg. Takk til disse.

Summary

Traces of the medieval musical life: Two bridges excavated in Gamlebyen, Oslo

During the excavations in Gamlebyen, the site of medieval Oslo, two bridges for stringed instruments came to light. The first bridge, presumably with notches for seven strings, was excavated on Mindets tomt in 1971. The second, with notches for five strings, was excavated on the Oslogate 6 site in 1988. Both are made of pine and date to the 13th century. The first has been interpreted as a bridge for a seven stringed lyre and

the second for a bowed instrument.

A number of lyre bridges and other lyre parts have been unearthed on excavations in Northern Europe. The bridges were found to be made of a variety of materials such as wood, antler, amber or bronze, and had notches for five, six or seven strings. The examples from Western Europe, with the exception of Norway, date from around the 6th to the 11th Centuries AD. Thus the lyre bridge from Oslo is of a significantly later date than its European counterparts. The author feels this should be understood in light of iconographic evidence from Norway which suggests that the lyre was in use longer here than in any other place in Europe. The word lyre was not used in medieval Scandinavia, the instrument was probably known under the term *harpe*.

The bridge with notches for five strings is arched, and consequently has been a part of a bowed instrument. The number of strings and its markedly arched shape, indicates that it may have been the bridge of a fiddle. Little, however, is known about medieval bridges, and another possible interpretation is that the bridge belonged to a bowed lyre, an instrument known to have existed in Scandinavia.

Only a small number of bridges from medieval bowed instruments have been found, and depictions of such instruments rarely pay attention to details like bridges. Some authors believe that in the Middle Ages bowed instruments had either flat bridges, or no bridges at all, and that musicians inevitably played all the strings simultaneously. The Oslo bridge contradicts this theory. The bridge was intentionally arched to enable the playing of single melody lines.

The bridges from Oslo were both found in houses occupied by ordinary citizens. Music historians have traditionally regarded stringed instruments, especially the harp, lyre and fiddle, as instruments associated exclusively with the noble classes. Early written sources, however, are scarce, and nearly always deal with privileged people. Some of these instruments are deeply rooted in European folk music, no doubt in some cases going back to the Middle ages.

Litteratur

- Aksdal, Bjørn og Jan Ragnar Hagland 1987. Strykelyren i norsk middelalder. En vurdering på bakgrunn av et funn ved de arkeologiske utgravningene i Trondheim. *Studia Musicologica Norvegica* nr. 13, s. 97-112.
- Andersson, Otto 1956. The Shetland Gue, the Welsh Crwth, and the Northern Bowed Harp. Særtrykk av *Budkavlen* nr. 14, 1954. Åbo.
- Bachmann, Werner 1969. *The origins of bowing*. London.
- Bing, Morten 1987. Den norske harpa. *By og bygd. Norsk Folkemuseums Årbok* 31, 1985-86: 205-221.
- Crane, Frederick 1972. *Extant Medieval Musical Instruments: A Provisional Catalogue by Types*. Iowa City.

- Fett, Harry 1904. *Musikkinstrumenter – Norsk Folkemuseums særutstilling nr. 4*. Kristiania.
- Grinde, Nils 1981. *Norsk Musikkhistorie*. Oslo
- Homo-Lechner 1996. *Sons et instruments de musique au moyen age. Archologie musicale dans l'Europe du VII au XIVe siècles*. Paris.
- Kolchin, B.A. 1989. *Wooden Artefacts from Medieval Novgorod*, del I. Oxford.
- Kristensen, Tenna 1994. *Middelalderlige musikkinstrumenter*. Moesgård Museum, Høbjerg.
- Lawson, Graeme 1978. An early Norwegian lyre from Røldal, Hordaland (Norway). *Antiquity* 1978:140-144.
- Ledang, Ola Kai 1995. Musikk og låter i kaupangen Nidaros. S. 49-64 i *Middelalderen i Trøndelag*. Årbok 1995, Trøndelag Folkemuseum. Trondheim.
- Levy, Morten 1974. *Den sterke slått. Om magisk musik fra sagatiden og dens genklang hos norske spillemænd*. Wormanium, Høbjerg.
- Lund, Cajsa S. 1987. *Fornnordiska klanger*. LP m/teksthefte. Musica Sveciae (Ms 101), Stockholm.
- Panum, Hortense 1915-31. *Middelalderens Strenginstrumenter og deres Forløbere i Oldtiden*. Bd. 13. (H.h.v. 1915, 1928 og 1931.) København.
- Remnant, Mary 1986. *English Bowed Instruments from Anglo-Saxon to Tudor Times*. Oxford.

Var det krav om høye stenkirker i middelalderen?

Bakgrunn

I litteraturen om kirkene i middelalderen kan man lese at Kirken universelt ønsket å reise bygg i sten og at man hadde fattet kanoniske vedtak om dette, det vil si at stavkirkene i Norge var å anse som unntak fra en slik norm. Det er også en oppfatning at et bestemt estetisk-teologisk program forklarer de store høydene over midtrommet i mange middelalderkirker. I nyere tid er dette høydemotivet gitt en allegorisk fortolkning av kirkeskipet som en skog. Denne artikkelen tar kort for seg disse tre oppfatningene.

Kirkens ulike syn på bygging

Mange av kirkene gjennom historien er både lagt på høye steder og er i tillegg forsøkt gjort så høye som mulig ved byggemåten. Hensikten har vært å synliggjøre bygget, synliggjøre den triumfalistiske Kirke, kirken som stedets viktige bygg og Kirken som maktfaktor. Et spørsmål kan være hvilke liturgiske, teologiske, symbolske eller trossmessige oppfatninger som ble lagt til grunn.

I NT står det ingenting om kirkebygg. Derfor måtte de kristne på 300-tallet vende seg til GT's beskrivelse av Salomos Tempel for å finne belegg for et byggeprogram. Fra man begynte å reise kirker, var meningene om deres utførelse delte. En konsekvent moraltenkning lå i den puristiske holdningen om at man ikke skulle bruke midler på kostbare bygg. St. Jerome skriver i år 390 til Demetrias som skulle bli nonne, at hun skulle bruke pengene sine på å hjelpe de fattige fremfor å bygge en dyr kirke (Davis-Weyer 1986:39). St. Johannes Chrysostomos (ca. 347-407) er tillagt å si om dem som bygger martyrier og utsmykker kirker, at de ikke bygger til Guds ære, men for sin egen forfengeligheit (Davis-Weyer 1986:104-5). Gjennom hundreårene rettferdiggjorde byggherrene de prangende kirkene med at de fremskyndet Det hellige Jerusalem eller at de var etterfølgere av Salomo (Scheja 1962:44). Salomo er den i GT som får lov av Gud å bygge et tempel, fordi han var en fredens mann (1Kg 5.5). Både Justinian som lot reise Hagia Sophia (Scheja 1962:47ff), Karl den Store som bygget i Aachen (Notker : §27), og abbed Suger i St. Denis (Panofsky 1979:90-91) påberopte seg å være Salomos etterfølgere (Onians 1988:113).

Augustineren Alexander av Neckam (1157-1217) pekte på hvordan kostbare bygg var et uttrykk for en tom og prangende stolthet (Frisch 1987:31). Petrus Cantor (-1197) sier det er absurd å bygge stenbygninger når det står i GT at folk bodde i telt (Migne PL 205:255). De nye klosterordenene fant derfor måter å bygge på som etter deres syn var mindre umoralske. Cisterciensere, dominikanere, fransiskanere og benediktinere bygget sine tidlige kirker med demonstrativ purisme (Rudolph 1988:16). De startet ofte med trebygninger og erstattet dem gradvis med sten, det var altså ikke primært i byggematerialet nøysomheten lå. I ulik grad avviste de utskjæring og bemaling, unngikk søyler, hvelv og stor indre høyde, og det å ha tårn (Onians 1980:701-20). Men det var først med Bernard av Clairvaux og den cisterciensiske institusjonalisering av kunstnerisk asketisme, at kritikken ble en makt. St. Bernard snakker spottende om det forkastelige i den nye kirkebyggingen, om den store høyden, kirkenes overdrevne lengde og unødvendige bredde (Bernard 1970:63). Selv om han ikke snakket om biskopskirker og katedraler, men som munk til munke, tok abbed Suger (1081-1151) dette til seg (Hahn 1957:7). Suger la derfor frem fromme og symbolske argumenter for sin planlegging i Saint-Denis (Panofsky 1946:90-91).

Dominikanernes bestemmelser om arkitektonisk fattigdom ble vedtatt på det første Generalkapitlet i 1220. Noen år senere ble det sagt at brødrene skulle ha moderate og beskjedne krav, uttrykt ved at kirkenes høyde ikke skulle overstige 30 fot, og det skulle ikke være hvelv (Sundt 1987:398). I Fransiskanernes Statutt fra 1260 heter det at kirker ikke under noen omstendigheter skulle ha hvelv. Enhver overdrivelse i lengde, bredde og høyde skulle unngås (Mortet 1929:285-7). Fra annet hold ble denne moralske kritikken imøtegått av filosofer og teologer som blant annet henviste til Aristoteles (Onians 1988:125).

Liturgi – arkitektur

De fleste menighetskirker har til alle tider vært mindre bygninger, som en dyd av nødvendighet, et resultat av behov og økonomiske muligheter. De store kirkebyggene var blant annet sett på som investeringer som skulle gi avkastning på lang sikt. De var mer enn, og noe annet enn, menighetskirkene. Messens liturgi er prestens og menighetens felles feiring av Eukaristien. Dette fellesskapet retter sin oppmerksomhet mot alteret, resten av bygget er liturgisk sett uinteressant. Alle som var med på byggingen kjente liturgien fra barnsben av, og byggetradisjonen hadde blitt utviklet sammen med de liturgiske forandringene. Det har derfor ikke vært behov for et program som forklarte grunnleggende hva som skulle bygges, det var det nye, det annerledes, det som ikke byggetradisjonen hadde i seg, som måtte drøftes. Om man ønsket en ny kunstnerisk utsmykning, måtte det avsettes plass til dette, noe som måtte oppta byggeren fordi det kunne få konsekvenser for byggets konstruksjon. Dekoren, eller det teologiske innhold i dekoren, er ikke liturgien. I den grad kirkekunsten illustrerer lesning eller evangelium

er den del av Ordets liturgi, men denne er underordnet Eukaristien. En god del av kirkekunsten hører inn under den tradisjonelle folkefromheten, og kommer i tillegg til messen. Byggerens oppgave var å lage en konstruktiv ramme om funksjonen, der deko- ren var del av bygningens volum og overflate han etter drøfting med byggherre skulle innpasse. Stavkirkens portal er fra bygningsmessig synspunkt tre-fire plankebredder som treskjæreren fikk avsatt til sitt formål, og som han måtte holde seg innenfor. Om plankene allikevel ble stående der udekorert spilte det ingen rolle konstruktivt, og heller ikke liturgisk.

Uansett idéer og ønsker er konstruksjonen styrt av tyngdekraft og krefter. Høyden i bygget er bare en del av en total planlegging. Planleggeren står overfor avhengighets- valg om de tre hovedstørrelser på bygningen. Bredden er begrenset av den mulige spennvidden på takverket, fra vegg til vegg. Økt bredde vil kreve økt høyde på hvelv og sperrer, som igjen øker materialvekten på veggene og vindtrykket mot takflatene. Veg- gene som skal ta opp disse vektene svekkes samtidig på grunn av at det tas ut stadig større lysåpninger. Vindusflatene må økes for å holde samme lysmengde også i det utvi- dete volumet som fremkommer ved at kirkens bredde økes. Kirkene synes å kunne for- lenges uten negative byggetekniske konsekvenser, men selv med et hovedalter midt i krysset, langt fra kor og apsis, blir avstanden mellom menighet og celebrant fort for stor. De fleste kirker som hovedsakelig er ment til daglig bruk for en menighet, har der- for et forhold mellom lengde, bredde og høyde som er definert av muligheten for prest og menighet til å høre og se hverandre. Ut over dette basalbehov har enkelte kirker utviklet liturgisk praksis for spesielle formål, og utnyttet arkitekturen på sin måte. Det- te kunne få følger for nybygging, det ble en lokal byggetradisjon, eller en byggetradi- sjon for en viss type liturgi.

Kirkebygging i Norge

At kristendommen med arven av byggetradisjoner fra middelhavsområdet skulle ønske å bygge kirkene i sten er rimelig, også av klimatiske og materialmessige årsaker. Hos oss, med vår trebyggetradisjon, var det like rimelig å reise trekirker. I kristningsperi-oden kan det fremdeles ha vært mange trekirker i Nord-Europa, de viste hva som var vanlig og noen kan om nødvendig ha vært forbilder. I omtalen av kristningstiden hev- der mange forfattere at det var krav til stenbygg: «Tre var riktignok det selvfølgelige byggemateriale...men Kirken kom med krav om at kirkehusene skulle bygges av sten» (Christie 1995: 155-6). Enda klarere sies dette i det følgende: «Den katolske kirke kræ- vede, at kirkene skulle være af sten. Trækirkerne blev derfor efterhånden afløst af sten- bygninger, og i Danmark og Sverige var der næppe mange trækirker igjen 200 år efter kristningen. Anderledes i Norge, hvor man satte sig ud over de kanoniske bestemmelser og blev ved med at bygge kirke af træ» (Olsen 1992:157).

En ofte sitert tysk forfatter skriver at det skal ha blitt fattet vedtak om krav til byg-

ging med sten på synoden i Whitby i 664 (Bandmann 1989:113). Han igjen siterer en forfatter som mener det ligger implisitt i vedtakene om å gå over til romersk praksis (Pfeilstücker 1936:72ff). Men med praksis menes feiringen av påske og munkenes tonsur, dette gjengis både hos Bede (HE III 25) og i vedtakene på synoden (Hefele 1909, III:302ff). Det synes ikke å være bevart hverken offisielle vedtak eller partikularrettslige bestemmelser om kirkebygningers materialer, form, størrelse eller utstyr fra middelalderen.

De norske kristenrettene av senere dato forutsetter stadig at kirkene er av tre og at menigheten bidrar med tømmer til tuften. Frostatingsloven fra 1100-tallet (KLNM IV:656ff) sier det er klokest å bygge i sten, men har ikke noe forbud mot trebygging (NGL I,II,7:133). Som Hans-Emil Lidén har vist, ble den halvpart av stenkirkene i Hordaland som var reist som sognekirker bygget i tiden etter 1250. Dette forklarer han med mangel på kapital, og forutsetter ved det at det var et allment ønske om å bygge i sten, dersom man kunne (Lidén 1986). I 1270 skrev kong Magnus brev til menigheten på Voss, der han takker for at bøndene ble enige om å følge hans fars ønske, om at den nye kirken skulle reises i sten (Berg 1977:12). Dette viser at selv ikke på dette tidspunktet var det noen selvfølge å velge sten fremfor tre, og at kong Håkon bare hadde kunnet *foreslå* for menigheten å bygge i sten, han hadde ingen paragraf i kirkeretten å henvise til. Det var opp til menigheten å velge byggemateriale når de selv sto for byggingen, og de ville få biskoppelig dedisering uansett.

Dedisering av kirker

I litteraturen ble det tidlig fremstilt som et faktum, at de eldste trekirkene bare var «...Stavekirker af primitiv Form, simple, enskibede Gudshuse af tarveligste Art, et slags 'nødkirker'» (Dietrichson 1886:24). «De første misjonskirker fra 1000-årene var...hastig oppført og...forholdsvis primitive» (Hauglid 1994:521). Én ting er at det ikke er belegg for en så generell påstand om kirkenes byggemåte, noe annet er at begreper som nødkirke og misjonskirke ikke kjennes i kanonisk rett. Ordoer for dedisering av kirker finnes i pontifikalene, disse er normative og autoritative for sine områder på det tidspunktet. De sier lite om kirkebygningene som skal dediseres, og ingen steder nevnes noe om kirkebygningen over rekkehøyde, det vil si der biskopen tegner kors med kisma. I de tilfeller der det er snakk om åpenbar midlertidighet kunne kirken, på samme måte som kapeller og bønnehus, vigsles av prest. Ut fra skriftlig materiale får man inntrykk av at en av biskopenes viktigste oppgaver var dedisering av kirkene (Hellström 1971:260-61). Siden det fantes ordoer for dedisering av både sten- og trekirker, vil det si at trekirker var ansett som likeverdige med kirker av sten. En kirke som ble dedisert av biskop var ment å stå evig uansett materiale, form, størrelse eller utstyr. Det finnes ikke noe alminnelig rituale for 'dekonsekkrering'. Å rive en kirke var en juridisk-økonomisk handling, å fjerne relikvier og inventar var tilsynelatende ikke noen formalisert

handling. Ble det ikke reist ny kirke skulle tuften på grunn av den opprinnelige kirkens dedisering helst ikke brukes til noe annet.

Allegoriske tolkninger av kirkebygg i middelalderen

Selv om Templet i Jerusalem ikke er forbildet for kirkebygningene, har det vært en metafor i kristen litteratur og symbol og forbilde i kristen tankegang (1Kg5-6; Ez 40-42). Byggematerialene for Templet har tjent som utgangspunkt for metaforiske betraktninger, menigheten er inkarnert som «Guds Tempel» bygget av «levende stener» (1Peter 2,4-5). I prekenen holdt ved dedisering, eller på årsdagen for denne, har man hatt metaforiske betraktninger omkring bygningen, særlig med henvisning til Salomos Tempel og Paktens Ark. Dette er allegoriske fortolkninger av det eksisterende bygg, på basis av en fortolkningsjanger. Når man leser de ulike fortolkninger, er det nok å velge i. Mange forfattere skilte ikke kategorier, hver tolkning er en kompleks vev av betydninger, og ofte er det like mange tolkninger som fortolkere. Valget av metaforer og type allegoriske tolkninger har derfor variert gjennom historien, det gjelder ikke minst utlegninger om kirketaket og dets høyde. Bede (672-735) sier at kirketaket er et bilde på håpet og lengselen mot det evige liv (Hjelde 1990:302). Isidor av Sevilla (570-636) sier at under tretaket finner alle hellige beskyttelse, dersom de er faste i sin tro (Migne PL 83:415). Rhabanus Maurus (780-856) sier at høyden er håpet om Kristi kjærlighet i det hinsidige (Migne PL 111:401; Sauer 1902:122). Honorius Augustodunensis (o. 1100) sier at høyden i kirkerommet er tegnet på og håpet om den evige belønning (Migne PL 172:1103). Durandus (1230-96) sier med henvisning til NT at taket er kjærligheten som dekker alle synder (1 Peter 4.8; Durandus 1.1.16). Et annet sted sier han at taket må liknes med Kristus som hever Kirken åndelig (Durandus 1.1.13). Selv Durandus, som legger symbolsk betydning i og fortolker omtrent alt, er lite opptatt av kirkebygningens høyde.

I en av de to prekenene for årsdagen for kirkens innvielse i Gammelnorsk Homilie-bok sies generelt: «...taket er bilde på dem som løfter sitt indre blikk fra det jordiske...med sine bønner verner disse de kristne mot fristelser, likesom taket verner kirkefolket mot regn» (Salvesen 1970:102). For 1100-tallet var spekulasjoner over slike symbolbilder et kjært tema, selv om det ikke var mye av det (Salvesen 1970:176). Arkitekturallégorier har vært lite anvendt i prekenstoff, og kirkerommets høyde og tak nevnes bare i forbigarten og med ulike fortolkninger. Det har tydeligvis ikke vært noe poeng i å fremheve bygningens høyde, siden alles oppmerksomhet skulle rettes mot messefeiringen ved alteret i koret.

En annen og senere tolkning

Da 1500-tallets italienere ville forklare gotikken, antok de at spissbuen kom fra de germanske skogene. Denne teorien har dukket opp i ulik form med jevne mellomrom siden (Kidson 1996,13:33). Filarete (ca.1400-1469) forbannet de barbariske folk som hadde brakt den gotiske byggestilen til Italia (Filarete 1965 VII,59v). Raphael (1483-1520) mente det var noe forsonende ved denne byggemåten siden den var avledet av naturens former (Wittkower 1974:85). Dette var fortsettelsen av Vitruvius' legendariske beskrivelse av opprinnelsen til den doriske stil (Vitruvius IV,ii,5-6). Hegel beskriver hvordan han opplever kirkenes indre som en hvelving av trær i skogen. Men, sier han, med dette er ikke sagt at gotisk arkitektur i virkeligheten hadde trær og skog som sin modell (Hegel 1965 II:75). Det Hegel beundrer er gotikkens direkte avbildning av naturen, skoganalogien er for ham tydeligvis ikke bare symbolsk (Wittkower 1974:101). Goethe var også grepet av katedralenes indre, og sier at veggene skal stige som Guds overdekkende trær (Goethe 1948-54 13:19-20).

I vår tid skriver kunsthistorikeren Èmil Måle poetisk om katedralens sublime vertikale linjer som rører sjelen. Katedralen er som skogen med sitt lys og sine trær (Måle 1925:401). Den samme beskrivelsesmåte er overført på stavkirkene: veggene er å liknes med den høyreiste skogen, og «...vertikaliteten (var) viktig for å få frem budskapet og sammenhengen mellom det jordiske og det himmelske» (Thiis-Evensen 1995:61). Denne type allegorisering over kirkerommet forvirrer fordi man kan tro at messens hovedhandling, budskapet, foregår andre steder enn ved alteret, og at byggherre og bygger opprinnelig kan ha hatt en slik forståelse av sitt oppdrag ved planleggingen av kirken.

Det har vært gjort flere forsøk på å vise at åndelige bevegelser fikk direkte symbolsk form i kunst og arkitektur i middelalderen, blant annet av Erwin Panofsky (Panofsky 1946 og 1951). Han ville lage en teori om den åndelige bakgrunnen til byggherren abbed Suger, og viser hvordan man må bruke alle mulige innfallsvinkler for å forstå arkitekturen, at en kirkebygning ikke bare kan gripes utfra én faglig synsvinkel. Otto von Simson vil i sin teori vise den åndelige bakgrunnen for et bestemt byggverk, katedralen i Chartres (von Simson 1956). Begge impliserer at det må ha vært en enhetlig, konstituerende sammenheng mellom byggherre/byggers teologiske forståelse og arkitekturen som fremkommer. Selv om man må lete forgjeves etter en «arkitekturteologi», finnes det en stor mengde «teologisk arkitekturologi». Byggenes forståelse av byggets funksjon må blant annet ha kommet fra egen kirkelig tilstedeværelse gjennom oppveksten. Det vil ha gitt en praktisk oversikt over, om enn ikke en teologisk forståelse av, det som skal med i bygget. Dessuten er byggerne bærere av en lang og komplisert arkitekturtradisjon, som ved fremgangsmåter for planlegging og utførelse har definert funksjonene i form, og formenes sammenheng, gjennom lang tids prøving og feiling. Dette behøver ikke å tillegges et spekulativt og mystifiserende innhold i ettertid. Det er vanskelig å finne eksempler på at allegorisk tilleggelse har vært del av en regulær arkitek-

turteori, eller del av et formalisert byggeprogram på forhånd, antageligvis fordi det ikke har vært nødvendig (Markschies 1995: 60ff).

Konklusjon

Som svar på de tre spørsmålene stilt i innledningen, må det kunne sies at det har vært sosiale, økonomiske og maktdemonstrerende grunner til at kirker skulle være høye, prangende og synlige. Det var ikke liturgiske krav om at kirker skulle være høye og av sten, men det har vært temaer teologene har kunnet benytte seg av. Allikevel er temaet lite benyttet i prekeners arkitekturallégorier, både av liturgiske årsaker og fordi kristendommen aldri var definert arkitektonisk fra begynnelsen av. De ulike holdninger til bygging, fra den ekstreme purisme til akseptasjon av overflod og luksus, viser at både apostel- og keiserkirken har hatt sine tilhengere til alle tider. Det har derfor heller ikke vært mulig eller viktig å vedta normative regler for en kirkes materiale, størrelse, form eller utstyr. Det er tradisjonene som har dannet presedens, og bare gradvis har de nærmet seg hverandre.

Summary

Was it a requirement to build lofty stone churches in the Middle Ages?

The paper discusses three interrelated questions pertaining to the building of churches in the Middle ages. Firstly, were there ever any ecclesiastic regulations stipulating that churches should be built of stone? The answer given in this paper is no; there is nothing in the liturgy or Canon Law that states this as a requirement. There were, however, traditions for modeling churches on Solomon's Temple, and on Mediterranean building practices in general. The second question raised is whether churches had to be tall based on liturgical demands. The answer suggested here is also negative, as the liturgy was primarily focused on the celebration of the Eucharist at the altar. The extreme heights to which many cathedrals were built were condemned an expression of vanity and greed by members of the Church who adhered to a more puristic and apostolic view of Christianity. Thirdly, the more recent allegory of the nave as a lofty forest is dismissed as having no basis in medieval Christian thought.

Litteratur

- Bandmann, G. 1989: *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*. Berlin (1951)
- Bede 1978: *A history of the english church and people*. Penguin
- Berg, A. 1977: *Voss kyrkje. Vangskyrkja på Voss*. Voss
- Bernard 1970: *St. Bernard's Apologia to abbot William*. Kalamazoo
- Blair, P.H. 1962: *An introduction to Anglo-Saxon England*. Cambridge
- Christie, H. 1981: Stavkirkene – arkitektur. *Norges Kunsthistorie*, Oslo, I:139-252
- Christie, H. 1995: Kirkebygningene som kilde til norsk middelalderhistorie. I: Rindal, M. Oslo 1995:155-6
- Davis-Weyer, C. 1986: *Early medieval art 300-1150*. Toronto
- Dietrichson, L. 1886: Vore stavekirker i sagn og saga. *Norsk Håndskrift*, :1-48
- Durandus, W. 1906: *The symbolism of churches and church ornaments*. London
- Filarete 1965: *Treatise on architecture*, v.I-II, Yale Univ. Press
- Goethe, J.W. von 1948-50: *Gedenkausgabe der Werke*, B.1-24. Zürich
- GT 1966: *The Jerusalem Bible*. London
- Hahn, Hanno 1957: *Die frühe Kirchenbaukunst der Zisterzienser*. Berlin
- Hauglid, R. 1994: Fra Urnesdyr til drage. *Årbok for Fortidsm.*, v.148:51-62
- Hefele, C.J. 1909: *Histoire des conciles*, t.III. Paris
- Hegel, G.W.F. 1965: *Aesthetik*, B.I-II. Berlin
- Hellström, J.A. 1971: *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid*. Stockholm
- Hjelde, O. 1990: *Norsk preken i det 12. Århundre*. Ms. Oslo
- Kidson, P. 1996: Gothic architecture. *The dictionary of art*, New York, v.13:31-33
- KLNM 1956-78: *Kulturhistorisk leksikon for Nordisk Middelalder*. Oslo etc
- Kraus, H. 1979: *Gold was the mortar; the economics of cathedral buildings*. London
- Lidén, H.-E. 1986: Tre eller stein. Bidrag til en kulturgeografisk analyse av forholdet mellom tre- og steinarkitekturen i Hordaland i middelalderen. *Hikuin*, v.12:93-100
- Mâle, È. 1925: *L'art religieux du XIIIe siècle en France*. Paris
- Markschies, C. 1995: *Gibt es eine «Theologie der gotischen Kathedrale»? Heidelberg*
- Migne PL 1844-65: *Patrologia cursus completus...series latina, prima*. v.1-221, Paris
- Mortet, V. 1911-19: *Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'architecture et la condition des architectes en France au Moyen Âge*. v.I-II, Paris
- NGL 1846-95: *Norges Gamle Lov*. v.I-V, Christiania
- Notker 1980: *Einhard and Notker the Stammerer. Two lives of Charlemagne*. Penguin
- NT 1966: *The Jerusalem Bible*. London
- Olsen, O. 1992: Kristendommen og kirkerne. I: *Viking og Hvidekrist*, København: 152-61
- Onians, J. 1980: The last judgement of renaissance architecture. *Journal of the Royal Society of Arts*, v.128:701-720

- Onians, J. 1988: *Bearers of meaning. The classical orders in antiquity, the middle ages, and the renaissance.* Cambridge
- Onians, J. 1992: Architecture, metaphor and the mind. *Architectural History*, v.35: 192-207
- Panofsky, E. 1951: *Gothic architecture and scholasticism.* Latrobe/Pennsylvania
- Panofsky, E. 1979: *On the abbey church of St.-Denis and its art treasures.* Princeton (1948)
- Pfeilstücker, S. 1936: *Spätantikes und germanisches Kunstgut in der frühangelsächsischen Kunst.* Berlin
- Rindal, M. (red) 1995: *Studier i kilder til vikingtid og nordisk middelalder.* Oslo
- Rudolph, C. 1990: *Artistic change at St.-Denis.* Princeton
- Salvesen, A. 1971: *Gammelnorsk homilieboek.* Oslo
- Sauer, J. 1902: *Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Auffassung des Mittelalters.* Freiburg
- Scheja, G. 1962: Hagia Sophia und Templum Salomonis. *Istanbulur Mitteilug*, v.12:44-58
- Simson, O. von 1956: *The medieval cathedral.* Princeton
- Sundt, R.A. 1987: *Mediocres domos et humiles habeant fratres nostri: Dominican legislation on architecture and architectural decoration in the 13th century.* *Society of architectural historians journal.* Philadelphia, v.46, no 4:394-407
- Thiis-Evensen, T. 1995: *Europas arkitekturhistorie fra idé til form*
- Wittkower, R. 1974: *Gothic versus classic.* London

Innskrifter – med tegn og bokstaver – Om den uovervinnelige kjærligheten

En gammel setning om kjærligheten

Det er neppe mange enkeltsetninger i verdenslitteraturen som har hatt et så langt liv, så stor utbredelse og vært til så variert bruk som Vergils ord om kjærligheten: «Omnia uincit Amor et nos cedamus Amori», som vanligvis blir oversatt til: «Kjærligheten overvinner alt, la oss overgi oss til kjærligheten».

Den romerske dikteren Vergil, 70 – 19 f.Kr., skrev i årene omkring 40 f.Kr. en diktsamling som, av dikteren selv eller andre, er blitt kalt *Bucolica*. Samlingen består av 10 dikt eller ekloger, som de også blir kalt. Vergils litterære forbilde var den greske dikteren Theokrit, som levde i første del av 200-tallet f.Kr. Theokrit skrev om idyllen og den harde virkeligheten ved livet på landet, og særlig om gjeterlivets gleder og sorger. Kjærligheten mellom kvinner og menn er også et sentralt emne i Theokrits diktning, som blir regnet som opphavet til den såkalte hyrdediktningen. Med Theokrit som forbilde utformet Vergil en latinsk versjon av hyrdediktning. I *Bucolica* skildrer bondesønnen Vergil landlig idyll og sterke følelser fjernt fra Romas hektiske storbyliv og politiske konflikter. Hendingene i noen av diktene er lagt til landskapet Arkadia på Peloponnes, som hos Vergil er mer et lyrisk landskap enn et geografisk bestemt område.

Den tiende eklogen i *Bucolica* handler om Vergils beste venn Cornelius Gallus, 69 – 26 f.Kr. Gallus var dikter og politiker. Han skrev vemodige erotiske dikt, og han blir regnet for skaperen av elskovselegien som dikterisk genre. Gallus og hans diktning var forbilde for f.eks. Ovid. Som politiker oppnådde Gallus å bli visekonge i Egypt. Men etter to år i stillingen falt han i unåde hos keiser Augustus, og da han ble avsatt, begikk Gallus selvmord. Gallus elsket Lycoris og skrev dikt til henne. Men Lycoris sviktet dikteren, og hun fulgte med en offiser til det fjerne Gallia. I ekloge 10 forestiller Vergil seg at vennen ligger i ei grotte i et arkadisk landskap og er syk av sorg over å ha mistet sin elskede. Gallus roper ut sin kjærlighetssorg, og hans klager vekker medlidenhet hos gjeterne, nymfer og guder. Vergil og andre av vennene prøver å trøste, men Gallus er like fortvilt. Diktet ender i en klagesang der Gallus i sin fortvilelse prøver å manne seg opp til et barskt jegerliv for å glemme Lycoris og kjærligheten til henne. På originalspråket er sluttordene i klagesangen:

«Jam neque Hamadryades rursum, nec carmina nobis
Ipsa placent: ipsae rursum, concedite sylvae.
non illum nostri possunt mutare labores,
nec si frigoribus meddis Hebrumque bibamus
Sithoniasque nieus hiemes subeamus aquosae,
nec si, cum moriens alta liber aret in ulmo,
Aethiopum uersemus ouis sub sidere Cancri,
omnia uincit Amor et nos cedamus Amori.»
(Lee 1980: 66)

Gustav H. Karlson har gitt den samme teksten følgende svenske språkdrakt:

«Sången lockar ej mer, och ekarnas hamadryader
kunna ej tjusa mig mer. Försvinn, ni arkadiska skogar!
Honom, kärlekens gud, kan min vedermöda ej blidka,
ej om jag drucke ur Hebrus i midvinterns skärande kyla,
ej om jag fröse i Thrakiens snö i fuktiga vintrar,
eller, när barken dör av torka i skyhöga almar,
dreve min fårhjord på bet i Afrikas brännande hetta.
Amor besegrar allt. Ävan jag måste vika för Amor»
(Karlson 1982: 65)

Den mest alminnelige norske oversettelsen av siste linje er: «Kjærligheten overvinner alt, la oss overgi oss til kjærligheten.» Diktet om Gallus består av over 70 verselinjer, men det er åpenbart dette ene korte utsagnet som har overlevd gjennom århundrer i ulike litterære og ikke-litterære sammenhenger. Hva er det Vergil vil uttrykke om kjærligheten og vårt forhold til den? Den vanligste tolkningen synes å være at utsagnet uttrykker en resignasjon. Dikteren vil fortelle Gallus og alle andre at kjærligheten er en makt som man ikke kan overvinne. I de siste linjene i diktet forteller Vergil oss at verken tid eller anstrengelser av noen art kan lege sår som kommer fra kjærlighetssorg.

Vergil i middelalderdiktningen

I tidlig europeisk middelalder ble Vergil og andre romerske diktere som Horats og Ovid gjenoppdaget og deres verker ble forbilder og til inspirasjon for middelalderdiktningen. Vergils hovedverk *Æneiden*, helteeposet om Aeneas, dannet mønster for flere middelalderiske heltedikt. Ett av de mest kjente og det best bevarte er *Beowulfkvadet* som handler om daner, antagelig på 700 tallet e.Kr. *Draumkvadet* fra 1200 tallet tilhører også en litterær tradisjon som direkte og indirekte går tilbake Vergil og *Æneiden*. Heltediktet *Rolandskvadet* fra 1100- tallet er også inspirert av Vergils diktning. Fortellingen om Dido

som ble sviktet av Æneas mener Eiliv Skard vi finner igjen i norsk folkediktning, f.eks i visene «Ifjor gjætt` eg gjeitinn i djupaste dalom» og «Å Ola, Ola min eigen unge/kvi la du på meg den sorg så tunge?» (Skard 1971:28). Fortellingen om Aeneas og hans vandring gjennom dødsriket var forbildet for Dantes « Den gudommelige komedie». Det er da også Vergil som er dikterens følgesvenn gjennom Helvetet og Skjærsilden.

Den korte setningen «omnia vincit Amor et nos cedamus Amori» i det lange diktet om Gallus og hans plager opptrer, helt eller delvis ordrett gjengitt eller omskrevet, i ulike

middelalderseke tekster. Sitatet finnes dels som omkved i dikt, dels som enkeltstående utsagn. Et eksempel på det første er sangen «Janus annum circinat» i «Carmina Burana», en samling av vagantviser fra 1225 (Blodgett og Swanson 1987: 3). Vergils sterke utsagn om kjærligheten nådde også til Norge og andre deler av Norden. I Bergen er det bevart fire forskjellige gjenstander med ulike utgaver av Vergil-sitatet.

Kjærlighet på pinner og sko.

Ved utgravningene på Bryggen i Bergen 1956-1979, ble det funnet tre runeinnskrifter som inneholder hele eller deler av sitatet. På en godt bevart ca. 22 cm lang, 1 – 1,5 cm bred firkantet pinne er det med runetegn på alle sider gjengitt en gammelnorsk tekst og etter denne følger det kjente sitatet fra Vergil. Aslak Liestøl var den første som analyserte innskriften og han leste den som et dikt i drottkvætt versemål (Liestøl 1962:100). Liestøl tolket første halvstrofe som: « Kjærleiken vende seg for meg tidleg til den fagre skadelege kvinna.» (Liestøl 1964: 27). Når det gjelder den andre halvstrofen kom ikke Liestøl frem til en tolkning han var fornøyd med (op. cit. 28).

To andre runeforskere, Wolfgang Krause og Jón Helgason, er kommet frem til følgende oversettelser av hele den gammelnorske teksten:

Krause: «Min hug (urgamle hammer-nornenes bør) falt tidlig til den vakre smukke kvinne (furu hvis bål festes i fiske-strimmelen). Den gullprydede kvinne (gudinnen prydet med bu for tømme av troll-kvinnens gangere) har fastholdt krigere (iunden med trolldomssangen av kvernkassen for Odens torn)» (Krause 1962 :104).

Helgason: «Trollkjerringenes gamle bør (sinnet, kjærligheten) vendte seg for meg tidlig til den vakre skadelige kvinnen. Det er sannsynlig at den hug (den kjærlighet) hos sjøfareren (meg) vil bli holdt fast, kriger!» (Helgason 1962: 105).

Den andre Vergil-innskriften er på en pinne, vel 18 cm lang og ca. 1 x 1 cm i tverrmål. De forseggjorte runetegnene skal ifølge Liestøl leses som «amoruin», altså begynnelsen av Vergil-sitatet.

Broderier i ulike mønstre er den vanligste form for dekor på sko frem til omkring midten av 1200-tallet. Mønstret som skulle broderes ble først skåret inn i læret slik at det fremsto i opphøyd relieff. De opphøyde delene ble så sydd over med silketråd i ulike farger. I den store variasjonen av broderimønstre forekommer også runetegn. I de

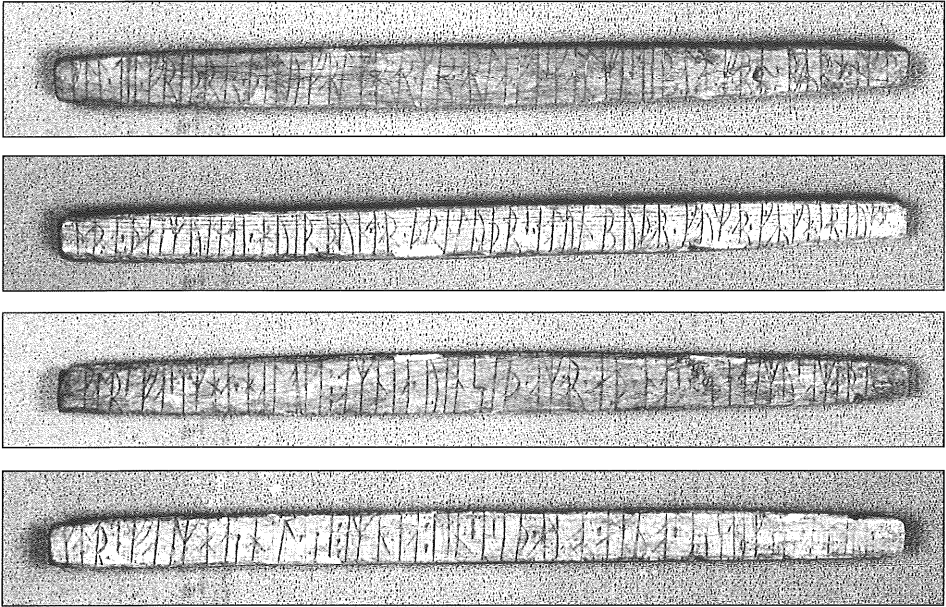

Fig. 1. Runepinne med drottkvætt-strofe og Vergil-sitatet. Foto Aslak Liestøl. Copyright Oldsaksamlingen

fleste tilfellene er runene bare brukt som dekorative elementer, og åpenbart uten tanke på at de skal uttrykke en meningsfull tekst. Men på overlæret til en venstrefots sko er runetegnene satt sammen til en iallfall delvis lesbar og meningsfull tekst. Runemønsteret går rundt øvre kant på overlæret, og fremover forparten til tåspissen. Innskriften er analysert og tolket av Helge Dyvik og James Knirk.

Teksten skal leses fra venstre mot høyre m.a.o. fra bakre del av overlæret mot tåen. De seks første runetegnene leses **i m u l i l** som ifølge Dyvik og Knirk ikke kan tolkes som en meningsbærende tegnsammensetning. De følgende tegnene, frem til de to nærmest tåen danner teksten : «amor vincit omnia». Knirk leser de to siste tegnene som **op**,

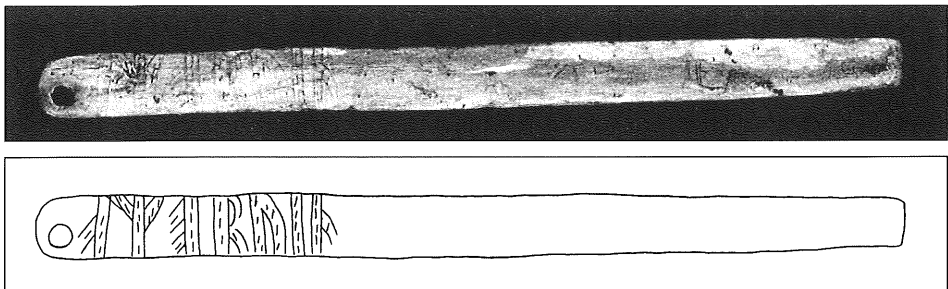

Fig. 2. Runepinne med innskriften «amoruin». Foto og tegning Aslak Liestøl. Copyright Oldsaksamlingen.

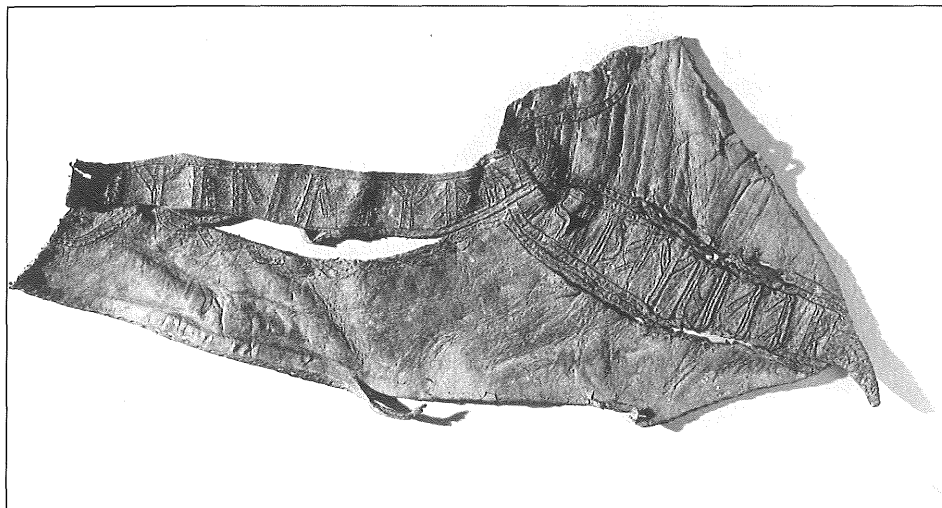

Fig. 3. Overlær med forarbeidet for et broderimønster sammensatt av runetegn. Tegnene danner dels en uforståelig tekst, dels «amor vincit omnia» og trolig «op». Foto James E. Knirk. Copyright Oldsaksamlingen.

og han mener det kan ha vært ment som det latinske «et». Ut fra denne tolkningen er det nærliggende og rimelig å tenke seg at resten av Vergil-sitatet «nos cedamus amori» har vært brodert på den høyre sko. Det er fremdeles mye av skomaterialet fra utgravningene på Bryggen som ennå ikke er gjennomgått så det er fortsatt mulig at man en dag kan presentere hele sitatet som skobroderi.

Den absolutte kronologien på Bryggen er i korthet basert på identifikasjon av brannlag med historisk kjente branner. Skoen med Vergil-sitatet er funnet i fyllmasser under brannlaget etter en brann i 1198. De aktuelle runepinnene kommer fra masser som er blitt tømt på funnstedet etter brannen i 1248 og før den i 1332. Funnomstendighetene gir ingen holdepunkter for å identifisere miljøene hvor innskriftene er blitt laget, utvekslet og lest.

Funnstedene bidrar heller ikke til å avsløre de mellommenneskelige forhold innskriftene kan ha inngått i.

Av runeinnskriftene med Vergil-sitatet er det drottkvættene som først og fremst har engasjert filologene. Liestøl karakteriserer innskriften som en «mansong, eit kjærleiksdikt, i gammalnorsk språk og i drøttkvætt versemål.» (Liestøl 1980: 12). Når det gjelder Vergil-sitatet med **amoruin** skriver han «Forfatteren har vel gått på skole og lært i alle fall ein del latin, nok til å verdsette sitatet.» I en annen sammenheng skrev Liestøl at Vergil-sitatet var så alment kjent at bruken av det i drottkvætt-strofen ikke nødvendigvis vitner «om høyere dannelse» hos skriveren (Liestøl 1973 :131). Liestøl synes ikke å ha oppfattet Vergil-utsagnet som en innholdsmessig del av teksten, men snarest at forfatteren bare har «slenget på et sitat.»

Krause kom i sin analyse av runetegnene og måten de var skrevet på til at det sannsynligvis har vært to «forfattere» eller skrivere. Han sier: «Det synes altså som om en lærer, uten tvil en prest, kanskje under en lang sjøreise har stilt den oppgave for noen av sine elever å riste en dróttkvætt-strofe på en trestav. Han lot en av sine beste elever (A) begynne med dette. Denne skrev hele strofen samt det Vergilske vers i tre rader I-III. Deretter oppfordret læreren en mindre begavet eller i runekunsten mindre framskreden ung mann (B) til å repetere teksten, i det minste av rad III, på side IV. Men det er selvfølgelig også mulig at skriveren A uten oppfordring bare som tidsfordriv har forsøkt å riste verset.»(Krause 1962 : 101-2).

Jón Helgason gjennomfører en språklig analyse av drottkvætt-innskriften, og han er i liten grad opptatt av innholdet. Det kan være forklaringen på at han overhodet ikke nevner Vergil-sitatet. I arbeidet med drottkvætt-innskriften er filologene ikke særlig opptatt av innholdet og dikterens litterære intensjoner. Det er, etter min mening, en tendens til at de tre forskerne, ved å karakterisere innskriften mer og mindre direkte som skriveøvelse, ikke tar diktet og forfatteren helt på alvor.

På basis av Liestøls, Krauses og Helgasons lesing og tolkning av drottkvætt-strofen forestiller Roberta Frank seg at dikteren sa frem sitt dikt ombord i et skip som seilte forbi et berg der han får et siste glimt av sin elskede, som nå er gift med en annen. Vergil-sitatet omtaler Frank bare som et metrisk element. Men, antagelig helt utilsiktet, skisserer hun en scene og en skjebne lik den Vergil fremstiller Gallus i på slutten av eklog 10. Drottkvætt-strofen handler om kjærlighet, men den kan vanskelig oppfattes som en kjærlighetserklæring. Den omtaler snarere kjærligheten som en farlig makt som kvinnene bruker overfor mannen. Det kan tenkes at dikteren har kjent til innholdet i Vergils dikt og ut fra personlige erfaringer har identifisert seg med Gallus og hans skjebne. Ved en slik forståelse av teksten blir Vergil-sitatet en meningsfull del av innholdet.

Innskriftene med Vergil-sitatet på pinnene kan ha vært meddelelser mellom enkelt-mennesker eller private nedtegnelser av refleksjoner og erfaringer. Teksten på skoen(e) derimot må vi tenke oss har vært til mer almen beskuelse. Det bevarte overlæret har tilhørt en ganske liten sko, men vi kan ikke med sikkerhet avgjøre om den har vært brukt av en kvinne eller en mann.

Det er neppe trolig at skomakeren eller en annen som utførte broderiene skjønnte den latinske teksten runetegnene gjenga. Innskriften kan derfor ikke uten videre oppfattes som en skriveøvelse eller tidsfordriv for en lærling eller en profesjonell runerister. Vi må kunne gå ut fra at vedkommende som hadde bestilt skoene, visste hva hun eller han ville ha brodert, og at kunden hadde en tanke og en mening bak valget av tekst. Hvorfor har noen valgt setningen fra den 10. eklogen som dekor på skoen? Har skoene vært brukt i forbindelse med en sermoni eller et rituale? Svaret eller svarene er mye avhengig av hvilken mening man legger i Vergils utsagn. Hvis man oppfatter sitatet som en kjærlighetserklæring kan skoene ha vært en gave til en elsket person. Det er også sannsynlig at skoene er blitt laget for en spesiell anledning. Og det er nærliggende å tenke på bryllup som en slik anledning.

Ifølge Rigmor Frimannslund gir norske middelalderkilder få eller ingen opplysninger om brudens eller brudgommens drakt. Brudekrone var i følge Frimannslund i bruk fra omkring 300. Frimannslund mener: «det er rimelig å tro at brudens status har fått uttrykk gjennom klædedrakten og da først og fremst ved hodeplagget.» Når det gjelder brudgommens drakt refererer Frimannslund til Håkon Magnussons retterbøter fra 1314 og 1315 om klesdrakter og mener ut fra dem at en brudgom har hatt en drakt med «et sermonielt preg». Retterbøtene påbyr at klærne etter sermonien skal gis til spillemennene. Frimannslund skriver: «Trolig har klærne vært utstyrt på en måte som gjorde dem mindre anvendelige i dagliglivet.» (Frimannslund 1958:298).

Ved utgravningene i Gamla Lödöse i 1961 ble det funnet en liten lærpung med 9 ringspenner av tinn. Syv av spennene er runde og to sekskantede. På baksiden av de sekskantede er det risset inn: AMOR VINCIT OMNIA. De runde spennene har på baksiden majuskler som ikke gir mening. Spennene blir datert til 1200- og 1300 tallet (Rosenström 1963:285). I en annen presentasjon av spennene med Vergil-sitatet heter det i en billedunderskrift: «Sentensen är hämtad från romaren Vergilius och förekommer under medeltiden ofta i bröloppssammanhang – de här spännena är säkerligen avsedda för bruddräkt.» (Ekre & al. 1994).

Når første del av Vergil-sitatet er brukt i bryllupssammenheng beror det kanskje på en tolkning og et håp om at kjærligheten er så mektig at den vil motstå alt annet i «gode og onde dager».

Vergil i kristen forkledning

Den fjerde gjenstanden i Bergen med tilknytning til Vergil-sitatet er av en helt annen kategori enn runepinnene og skoen. Det dreier seg om et relikvieskrin fra Fortun stavkirke i Sogn. Stavkirka ble opprinnelig oppført omkring 1170. I 1883 ble den revet, flyttet og gjenreist på Fantoft i Bergen. Relikvieskrinet ble, i svært dårlig forfatning, gitt til Bergens Museum mens kirka ennå stod i Sogn. Skrinet er laget av tre og har følgende mål: lengde 30,5 cm, bredde 12,7 cm og høyde 28,5 cm.

Wilhelm Frimann Koren Christie var den første som analyserte og skrev om skrinet (Christie 1837:64). Treverket i skrinet er dekket av forgylte kobberplater: «i hvilke Figurer fra den indvendige Side ere inddrevne paa Taget og i Gavlerne.» (Christie 1837:65). I tillegg til figurfremstillinger er langsiden dekorert med ei kobberlist med bokstaver i emalje. Bokstavrekka begynner på den ene langsida med A og slutter med Z på den andre sida. Etter Z følger 11 bokstaver som Christie og senere Thor Kielland (Kielland 1927:99) mente kan oppfattes som: «Amor vincit omnia». På en av gavlsidene fant Christie to runetegn som han mente var rester av et Ave Maria. Når det gjelder dateringen av skrinet kom Christie til at det var: «fra den Tid da Runerne begyndte at gaae af Brug hos menig Mand her i Riget, eller omtrent Udgangen af det tolvte Aarhundrede. Dette slutter jeg deraf, at Inskriptionen først blot indeholder Alphabetet, og

Fig. 4. Den ene langsida på et relikvieskrin fra Fortun stavkirke. Foto Bergens Museum.

dernæst nogle dermed skrevne Ord, ligesom for at lære menig Mand Munke-Alphabete, og at vise ham dettes Benyttelse til Ords Sammensætning.» (op. cit. 65).

Kielland mente at skrinet fra Fortun trolig var blitt laget i Bergen. Han stiller spørsmålet om det kan være laget på verkstedet til : «en læg guldsmed hvis bod har ligget sammen med byens øvrige guldsmedere og kunstneres ved hovedgaten fra Martinskirken til kirkegaardsporten? Allerede arbeidenes karakter av industrivare tyder paa det sidste, og bokstavrækken paa Fortunskrinet veier helt til fordel for en læg guldsmed, en geistlig mester vilde ikke ha nøiet sig med at forsyne et helgenskrin med en alfabetrække og en halvt meningsløs sentens.»(op. cit. 111). På stilhistorisk grunnlag daterer Kielland skrinet fra Fortun til : «1200-aarenes anden fjerdedel eller muligens ca.1250.» (op. cit. 112).

Innskriften på relikvieskrinet fra Fortun plasserer Vergil-sitatet i et kristent og kirke-
lig miljø. Et annet belegg for bruk av Vergils kjærlighetsutsagn i kristen og kirkelig
sammenheng finner vi hos den engelske dikteren Geoffrey Chaucer (1340 ? – 1400).
Chaucers hovedverk «Canterbury Tales», som ble påbegynt i 1387, handler om en
gruppe pilegrimer som er på vei til Thomas Becketts grav i Canterbury. På veien stopper
de på et vertshus, og under oppholdet her forteller hver enkelt en historie. I prologen til
«Canterbury Tales» blir leseren presentert for hver enkelt av pilegrimene. En av dem er
en priorinne som reiser med en nonne og tre prester som tjenerskap. Chaucer beskriver
priorinnen som en dannet, underholdende og velkledd dame. I presentasjonen av prior-
innen heter det til slutt:

Her cloak, I noticed, had a graceful charm.
She wore a coral trinket on her arm,
A set of beads, the gaudies tricket in green,
Whence hung a golden brooch of brightest sheen
On which there first was graven a crowned A,
And lower, Amor vincit omnia.

(Chaucer 1986, 19)

I en norsk prosautgave av Chaucers verk er teksten ovenfor oversatt til:

«Over armen bar hun en rosenkrans av små koraller og store grønne perler; det hang en
strålende gullbrosje i den, og på brosjen var det inngravert en stor A med en krone over,
og deretter ordene Amor vincit omnia.» (Tvetervås 1953: 9).

Priorinnen innleder sin historie med en prolog der det i ett av versene heter:

«Therefore in honour of Thee, as best I can,
Of Thee and of that whitest lily-flower
That bare Thee, all without the touch of man,
I tell my tale and will put forth my power,
Though all unable to increase her dower
Of honour, who is honour itself, the root
Of bounty, next to Thee, her body`s fruit.»

(op.cit.109).

Priorinnens historie er om en tolv års kristen gutt som ble drept av jøder i en by i Asia.
Gutten fortsatte å synge en lovsang til jomfru Maria også ei stund etter at han var død.
Den lille gutten ble en martyr og han ble begravd i en marmorsarkofag. Priorinnen slut-
ter sin fortelling med følgende:

«Pray mercy on our faltering steps, that thus
Merciful God may multiply on us
His mercy, though we be unable and vary,
In love and reverence of His Mother Mary.»
(op.cit.113)

Både ut fra priorinnens yrkesmessige status og de siterte versene må vi tenke oss at hennes tanker om «Amor» var av religiøs art og rettet mot Kristus og hans mor.

Et fellestrekk ved samtlige av de omtalte analysene av innskriftene med Vergil-sitatet er at dette ikke blir lagt større vekt på. Liestøl, Krause og Helgason karakteriserer en av innskriftene som skriveøvelse. Politikeren og museumsgrunnleggeren Christie oppfatter teksten på relikvieskrinet som en leseøvelse og et folkepedagogisk virkemiddel, og kunsthistorikeren Kielland finner samme teksten halvveis meningsløs.

Det kan tenkes at ikke alle de som utførte det praktiske arbeidet, ristet runene, skar ut og broderte runetegnene, skar ut bokstavene og risset i metallet, helt skjønnte den latinske teksten og opphavet for den. Men noen i nærmiljøet må ha forstått og har kunnet forklare de uvitende. Vergils utbrudd om kjærligheten har vært kjent, brukt og reflektert over blant verdslige lese- og skrivekyndige og i kirkelige kretser. Bruken av Vergil-sitatet kan neppe bare ha vært et tilfeldig valg av en latinsk setning i øvelsesøyemed.

I runematerialet fra utgravningene på Bryggen, 1956 – 1979, er det flere innskrifter med kjærlighet som tema. Bruken av Vergil-sitatet må, etter min mening, oppfattes som et viktig og meningsbærende innslag i denne kjærlighetslitteraturen, enten det nå er rettet mot bestemte personer eller gir uttrykk for refleksjoner over kjærlighetens vesen og makt. Drottkvættene handler uten tvil om kjærlighet mellom kvinner og menn. Det samme gjør kanskje innskriften «amourin» og den broderte teksten på skoen. Det er hevdet at brosjene fra Lödöse med halvdelen av Vergil-sitatet har vært ment til bruk på brude-drakter, og at innskriften således uttrykker håp om kjærlighet mellom ektefellene.

Når det gjelder Vergil-bruken på relikvieskrinet og på brosjen til Chaucers priorinne er det ikke den jordiske kjærligheten mellom kvinne og mann det er tenkt på. Kjærligheten det her er tale om må være den mellom Gud og mennesker, og kjærlighet mellom alle mennesker. Det er kanskje i denne sammenheng et innholdsmessig slektskap mellom Vergils kjærlighet som «overvinner alt» og Paulus' «den utholder alt, tror alt, håper alt, tåler alt.» (1.Kor. 13, 7).

Av eksemplene foran går det frem at i middelalderen ble Vergils nesten proklamatoriske utsagn om kjærligheten brukt i ulike sammenhenger. I Bergen er sitatet satt inn i «ei mannsongvisa» (Liestøl 1964: 28) praktisk talt samtidig som det ble brukt i dekoren på et skrin som skulle plasseres i ei kirke. Variasjonen i bruksområder tyder på at tolkningen av Vergils tekst har vært nøye tilpasset sammenhengen den skulle opptre i. De foreliggende eksemplene antyder iallfall to forskjellige sammenhenger, den verdslige og den kirkelige. Materialet er for lite til å påvise sikre forskjeller mellom verdslig og kirkelig bruk når det gjelder selve tekst-utformingen. Men det kan se ut som om til

verdslig bruk har man brukt hele sitatet mens det i kirkelig sammenheng bare er brukt første del. Det var kan hende ikke teologisk akseptabelt « å overgi seg til kjærligheten». Tanken var kanskje at det bare var til Gud man kunne overgi seg.

Vergil og kirken

Hvordan kan det forklares at en setning i et langt dikt om kjærlighet og kjærlighetssorg, skrevet mange år før Kristi fødsel, ble så utbredt og brukt i verdslige og kirkelige sammenhenger fra tidlig middelalder og langt opp i senmiddelalderen? Mens en islandsk biskop i tidlig middelalder forbød en ung prest å lese Ovids (43 f.Kr. – 17 eller 18 e.Kr.) kjærlighetsdikt (Liestøl 1980: 12), oppnådde altså Vergil å bli sitert på kirkeutstyr, brudesmykker og på en brosjé båret av en nonne.

I Den guddommelige komedie snakker Dante til Vergil med stor ærbødighet og beundring. Dante skriver:

« Du er min skald, du er min læremeister,
einast hjå deg eg kunne sjå og hente
den vakre stilen som har gjort meg ære»
(Dante 1993: 18).

På slutten av første sangen henvender Dante seg til Vergil med ordene:

«Og eg til honom: «Diktar no eg bed deg,
ved namnet åt den Gud du ikkje kjende,
så eg kan unngå dette vonde og verre,
at du meg fører dit du nettopp sagde,
så eg kan sjå den porten til Sankt Peter,
og dei du seier er så øye sturne.
Så gjekk han bort og eg gjekk annsamt etter.»
(op. cit., 19)

Vergils diktning var åpenbart akseptert og hadde på sett og vis kirkens velsignelse. Forklaringen på anerkjennelsen og utbredelsen er å finne i følgende linjer i den fjerde eklogen i *Bucolica*:

«Yttersta tiden är kommen. Så säger oss Cumaes sibylla.
Raden av sekler fødes på nytt i styrka och storhet.
Jungfrun kommer; med henne Saturnus lyckliga rike;
nu blir dess förstfødde sänd från himmelens mäktige välvning.

Der är en gosse som føds. Se vänligt til honom, Lucina!
Under hans tid skall guldåldern stiga på nytt över jorden.
Järnets ålder skall dö. Apollo är redan vid makten.

Gudars liv skall han få. Han skall skåda hereoer och gudar,
fornsagans hjältar. Som en av dem skall de se honom vandra
bland dem. En värld skall han styra, som bringats till fred av hans fader.»
(Karlsson 1982: 34).

Ifølge Jørgen Frederik Ording var det keiser Konstantin den store (306 – 337 e.Kr.) som først kom på tanken at Vergil i den fjerde eklogen hadde spådd om Jesu fødsel. «Gud hadde gjennom Sibyllens profetier talt til den hedenske dikter.» (Ording 1958: 567). Bakgrunnen for at det nettopp var Konstantin som tolket Vergil i en kristen retning var, etter historikernes oppfatning, hans forhold til og behandling av de kristne og kirken. Ifølge Ording mente Konstantin «at det hørte til hans herskerkall å ta seg av vitenskap, filosofisk litterær dannelse, kort sagt forvalte arven fra den hellensk-romerske kultur.» «Han var en sammensatt natur i en tid som sto på overgangen mellom gamle og nye kulturformer.» (op.cit. 834).

Forestillingen om at den fjerde eklogen inneholdt en Jesus profeti festnet seg i middelalderen. Otto Foss skriver: « Det forekom indlysende at det var verdens frelser som den ædle hedning i gudommelig inspiration hadde sunget om.» (Foss 1965: 56).

Sluttord

Godt over tusen år etter at de var formulert havnet Vergils ord på søppeldyngen i Bergen. Det er kanskje et ventet endeligt for ord om kjærlighet. Eller overvinne kjærligheten også ordene om den?

Summary

Inscriptions – in symbols and words – about invincible love

Around 40 BC the Roman poet Virgil wrote a collection of 10 pastoral verses, or Eclogues. The collection is called *Bucolica*. Eclogue 10 tells about the great sorrow and despair Vergil's friend Gallus suffered because his beloved Lycoris had left him for another. The lament in Eclogue 10 ends with the famous line:

«*Omnia uincit Amor et nos cedamus Amori*» -
«Love conquers all: we also must submit to Love.»

The common interpretation is that Virgil is telling his friend that whatever he might do to try forget Lycoris and his love for her, the power of love will prove too strong. The line thus expresses an attitude of resignation in matters of love. Virgil's poetry was an inspiration and model for mediaeval literature in Europe. Dante's *The Divine Comedy*, for instance, is patterned on *The Aeneid*, Virgil's major work.

The line about love in Eclogue 10 reappears in mediaeval literature and other types of art. In Bergen there are 4 surviving objects on which this quotation appears. Three of these are runic inscriptions found during the archaeological excavations of the «Bryggen», the German Wharf in Bergen in 1956 – 1979. One is a small wooden stick with a line of cut runes which reads «amoruin», thought to be a condensed version of the Virgil quotation. On another rune-pin we find the complete quotation, along with a poem written in Old Norse. The third example is found on the upper portion of a left shoe. Here an embroidered pattern of runes forms the first part of the quotation. The rest of the sentence was probably embroidered on the right shoe which no longer survives. All the above objects were found in deposits dating to the 12th and the 13th centuries. The fourth object under consideration is a wooden reliquary, originally from a stave church. Here a shortened version of the Virgil quotation is found engraved in Roman letters following a Roman alphabet.

The majority of scholars who have analysed these inscriptions believe that Virgil's sentence was primarily used as a writing exercise. The present author is not in complete agreement, and believes it is also possible that those who copied the inscriptions or owned the shoes, chose to do so because of the sentiments the quotation expressed.

In Chaucer's *Canterbury Tales* written around 1390, the Prioress wears a brooch engraved with the words «Amor vincit omnia». The author argues that there was a difference between the profane and the ecclesiastical use of Virgil's quotation, and cites the Prioress's brooch and the reliquary as examples of this distinction. In the case of the brooch the whole quotation is used, while on the reliquary only the first half of the sentence appears. The reason, the author suggests, was that in a Christian context one could not surrender to love, but only to God. The reason why Virgil and his poetry were accepted by mediaeval Christians, and even used by the Church, was that a verse in the fourth Eclogue was understood to be a prophecy of the coming of Christ.

Litteratur

Chaucer, Geoffrey : *The Canterbury Tales*, Translated into Modern English by Nevill Coghill, London 1992

Christie, Wilhelm Frimann Koren 1837: Inscriptioner fra Middelalderen og de senere Tider, især i Bergens Stift. *Urda* bd.II. Bergen 1837

- Dante Alighieri: *Helvetet*, Til norsk ved Magnus Ulleland, Oslo 1993
- Ekre, Rune, Hylander, Carl og Sundberg, Rolf 1994: *Lödösefynd, Ting från en medeltidsstad*. Lödöse 1994
- Foss, Otto 1965: *Vergil*, København 1965
- Frank, Roberta 1978: *Old Norse Court Poetry*, Ithaca og London 1978
- Frimannslund og Mi, Rigmor 1958: Brudedrakt og Brudgomsdrakt, *KLNM* bd. III, Kbh. 1958
- Helgason, Jón 1962: Runeverset fra Bryggen, Et tolkningsforsøk *Maal og Minne* 1962 s. 104-106, Oslo 1962
- Kielland, Thor B. 1927: *Norsk Guldsmedkunst i middelalderen* Oslo 1927
- Krause, Wolfgang 1962: Drottkvætt-strofen fra Bergens Brygge *Maal og Minne* 1962 s. 101 -104, Oslo 1962
- Liestøl, Aslak 1962: Innleiing. I Drottkvætt-vers fra Bryggen i Bergen *Maal og Minne* 1962, s. 98 – 100, Oslo 1962
- Liestøl Aslak 1964: Runer frå Bryggen, *Viking* 1963, Oslo 1964
- Liestøl, Aslak 1980: Bryggen i Bergen, *Norges innskrifter med de yngre runer*, sjette bind, hefte 1, Bergen, opptrykk Oslo 1991
- Ording, Jørgen Fredrik 1958: Romerriket, *Aschehousgs verdenshistorie* I, s. 372 – s. 871, Oslo 1958
- Paulus: Første brev til korintierne, *Bibelen* , Oslo 1960
- Skard, Eiliv 1971: *Vergil, En dikter og hans verk*, Oslo 1971
- The Love Songs of the Carmina Burana*, Translated by E.D. Blodgett and Roy Arthur Swanson, New York & London 1987
- Vergilius: Herdedikter*, Översättning med förklaringar av Gustav H. Karlsson, Skara 1982
- Vergil's Eclogues: The Latin Text with a Verse Transition and brief notes* by Guy Lee, Liverpool 1980

Ole Evenstad og den yngre jernvinna i Norge

Innledning

Så langt vi kan følge norsk historie bakover i skrift har *jernet* opptatt folk. Det spilte en nesten magisk rolle hos menigmann, slik det kommer fram i en artikkel om den norske dvergetradisjonen (Reichborn-Kjennerud 1934). I folketroen var det de underjordiske som var de beste smedene. Dette skyldtes slaggunn i utmark, som ikke kunne identifiseres, dernest at metallet kunne ha alle slags egenskaper: fra det lett formbare og myke til det harde og herdbare eggstålet. Om en var uheldig ved jernsmelting ble det knapt noe utbytte, det ble for hardt for smiing, det kunne flise opp på ambolten, eller øksa som en laget sommers dag kunne plutselig gå sund en kald vinterdag. Folk hadde derfor nærmest ærefrykt for den gode smeden, som behersket dette mangfoldige og lunefulle metallet. Egenskapene er så sammensatte at det først på 1800- og 1900-tallet lyktes i vitenskapen å avmytologisere metallet og påvise sammenhenger mellom kvalitet på den ene siden og kombinasjonen av kjemisk sammensetning og forbehandling, slik som herding og anløping på den andre. Det var en rekke landevinninger innen grunnfag som kjemi og fysikk og dessuten utvikling av apparatur som var forutsetninger for denne nye kunnskapen:

Dernest var metallet *verdifullt*. I dag er det så billig at en nesten ikke kan fatte hva det sto for i fortida, f.eks. i form av navngitte sverd. Min generasjon ble i tenårene ennå satt til å rette brukt spiker. Gjenbruk med *omsmiing* var før helt naturlig, mens vi i dag måtte konkurrere med en pris på ca. kr. 0.20 for en ny 4 toms spiker, som både er rett, blank og galvanisert for å unngå rust. Nå er *omsmelting* av skrapjern til fullverdig stål blitt vanlig. Omsmelting kan vi følge tilbake til kupolovnene i alle jernstøperiene, som i forrige hundreår laget de praktiske og avholdte kjøkkenkomfyrene.

I dag blir nesten alt stål laget av malm ved en to-trinnsprosess, med et skille mellom kvantitative og kvalitative krav: I masovnen reduseres malmen i sin helhet til ikke-smi-bart råjern, mens råjernet blir etterbehandlet i en konverter til kvaliteten er sikret. En arbeider med smelter i reaktorer som har latt seg oppskalere og er meget energiøkonomiske per tonn produsert stål. Alt foregår i et tempo ingen kunne ha drømt om før. Det gjelder alle leddene, fra bryting av malm til produksjon av f.eks. spiker fra valsetråd.

Her er poenget mitt: Dette metallet viser mer enn noe annet endring i materielle kår, og dessuten kunnskap som stadig ble nyskapt og utvidet. 5 ganger er det i Norge innført en ny teknikk for framstilling av jern fra malm, og fem ganger har vi også sluttet, – sis-

te gang ved A/S Norsk Jernverk i 1989. I Norge kan vi følge metallet nesten 2 500 år tilbake i tid. Av dette lange tidsrommet er bare de siste ca. 350 årene godt dokumentert i skrift. De *ytre* trekkene ved jernframstilling fra ca. 300 f. Kr. og fram til 1500-tallet kan bare studeres med arkeologiske metoder. så kommer en periode der skriftlig materiale og arkeologi supplerer hverandre, mens de siste par hundreårene er uinteressante for arkeologer.

Det er viktig for meg som metallurg å peke på at faget mitt – med utgangspunkt i lover fra naturvitenskapen – kan og bør brukes for hele dette tidsrommet med mange ulike teknikker. Vår kunnskap kan brukes *deduktivt* og supplere eller korrigere de oppfatningene som danner seg hos ikke-metallurger om kvaliteten av et råstoff, forbruket av råstoffer og utbyttet ved smelting, og også for selve ovnsdriften. Desverre blir metallurger eller sogar geologer oftest bare trukket inn for å vurdere funnmateriale. I forhold til helheten er dette som en obduksjon, altså bare knyttet til morfologien.

Oversikt over funnsituasjonen i Norge

Ved hjelp av 14C-metoden er det blitt mulig å plassere sporene etter «direkte» jernframstilling i dal- og fjellstrøkene våre i tid. Det ligger alltid trekolbiter igjen etter smeltinga. Arkeo-metallurgisk forskning knyttet til Universitetet i Trondheim (nå NTNU) har påvist at tre metoder har fulgt etter hverandre i nesten 2000 år, og at det var klare brudd på 600-tallet og rundt Svartedauden i 1349. Dette kom tydelig fram blant annet ved den internasjonale konferansen i Budalen i 1991 (Espelund 1991 – 93). Men en bør være oppmerksom på at mange anlegg er datert ut ifra trekolrester av furu, som kan føre til for tidlige verdier: Tørrfuru holder seg i mange år uten å råtne etter at treet eller deler av det dør. Dermed stopper fotosyntesen. Med mange dateringer, noen også knyttet til trekol av bjørk eller gran, øker sikkerheten.

Takket være noen få utgravinger og studier av typiske anlegg er det nå også blitt mulig å typefeste anlegg, som er karakteristiske for Trøndelag og Nord-Østerdalen:

Tidsrom	Ovnstype	Eget kodenavn
BC 300 – 500 AD	Sjaktovn med underliggende steinsatt slaggrøp, beregnet på gjenbruk	Ia
700 – 1300	Sjaktovn med sidetapping av slagg	II
1400 – 1800	Gropsjaktovn uten slaggtapping	III

Type Ia ble i Norge først påvist og identifisert på Heglesvollen i Levanger kommune (Farbregd & al. 1984). Den ble den gangen, i likhet med et svensk arbeid, tolket som en «gropovn» (Magnusson 1986).

Utgraving av ca. 10 ovner, fordelt på 6 anlegg har vist at ovnstypen – en *sjaktovn med slaggrøp* – er meget enhetlig, med flere ovner etter hverandre på terrassekanter mot

vann, elver eller bekker. Hvilken funksjon vannet hadde er ennå ikke avklart. Anleggene fins fra vannskillet mot Østlandet i sørøst til fylkesgrensa mot Nordland i nord. Forfatteren har derfor foreslått navnet «Trøndelagsovnen» (Espelund 1996a). Anleggstypen er omtalt i tallrike artikler (f.eks. Stenvik 1996, Espelund 1996a). «Østlandsovnen», også fra romersk jernalder og kjent særlig fra arkeologiske utgravinger ved Dokkfløy (Larsen 1991, 1992, Narmo 1996), er en annen og enda større type sjaktovn med slagdrop (uten gjenbruk), av meg kalt I b. Samme ovnstype ser ut til å være representert i Rogaland (Haavaldsen 1988, 1996 b). Også i Hordaland er det påvist ovner fra denne perioden, bl.a. i Sysendalen og ved Seltuftvatn (Johansen 1973, Gustafson 1982).

Type II er som ovn åpenbart slik som i anlegg studert på Møsstrand i Telemark (Martens 1988), Hovden i Setesdal (Rolfson 1992), Dokkfløy i Oppland (Larsen 1992, Narmo 1996), i Rogaland (Haavaldsen 1994, 1996 a) og på Rødsmoen i Hedmark (Narmo 1997). I Trøndelag har forfatteren deltatt sammen med arkeolog Lars F. Stenvik i utgravinger av anlegg med denne ovnstypen ved Håen i Melhus, og ved Tovmoen og i Hendingalen i Midtre Gauldal kommune. De er ikke påvist nord og øst for Gauldalen – Orkdalen i Trøndelag. Kontekst for anleggene er åpenbart av to hovedtyper: plassert inne i hus (mange steder på Østlandet med store slagghauger), eller tilsynelatende som mindre anlegg plassert utendørs uten noen overbygning. Det er sjelden en støter på tegn til smiing ved funnplassene. Men fra samme periode er et meget stort anlegg for bl.a. omsmiing av jern studert på den såkalte Mellagertomta i erkebiskopens Nidaros (Espelund 1992 b, McLees 1997).

Type III med en robust kremmerhusformet og steinsatt grop med blestinntak foran er sterkt utbredt i Nord-Østerdalen. I området er ordet *jernvinna* i behold. *Vinne* står for årstidsbestemt arbeid, er synonymt med *ovn* og ser derfor ut til å ha vært en attåttnæring. Transport av malm og ved foregikk med slede vinters dag, mens smeltinga helst ble utført i oktober etter at all innhøsting var over. Det fins i området en svak muntlig tradisjon om dette arbeidet.

Det er påfallende at det to ganger tilsynelatende er et *opphold* på omlag 100 år mellom bruken av to ulike teknikker, at *morfologien* ved de ulike ovnene ikke er overført fra en periode til den neste og at det er en regional fordeling mellom dem.

Hver av disse typene kan vi nå gjenkjenne ut ifra ytre trekk, uten å måtte foreta utgravinger. Slaggen fra hver av dem er meget karakteristisk. Topografi og kontekst (både for slaggen i slagghaugen og for naturgitte forhold) kan støtte oppfatningene. En full beskrivelse av anleggene av type I og II hører imidlertid ikke med i denne artikkelen.

Ole Evenstad og den yngre jernvinna – med ovn av type III

Det eldste norske dokumentet om denne teknikken har vi fra presten Even Meldal på Voss. Han skrev i 1768 om jernsmelting på Voss i Efterretninger fra Adresse-Contoiret i Bergen i Norge (Meldal 1768).

Langt mer omfattende og detaljert er det manuskriptet Ole Evenstad, bonde og lensmann i Åmot – i dag Stor-Elvdal – i året 1782 leverte til Det Kgl. Danske Landhuusholdnings – Selskab i Kjøbenhavn. For dette ble han tilkjent selskapets andre gullmedalje. Han hadde lært teknikken å kjenne i «Nabosognet» – trolig i Sollia. Manuskriptet ble trykt og utgitt 8 år seinere (Evenstad 1790). Et spørsmål som melder seg er om det angår arkeologer, som må forholde seg til kulturminneloven, der året 1537 er satt som grense framover i tid. Det kan for dem være to eller tre grunner for å interessere seg faglig for dette kildeskrevet:

- 1) – dersom den metoden han beskriver i form av funn kan spores bakover i tid til før reformasjonen i 1537.
- 2) – dersom det inneholder viktige opplysninger om selve teknikken, med overføringsverdi til andre såkalte direkte prosesser (blant dem metodene kalt Ia, Ib og II, der slike kilder mangler).
- 3) – dersom integreringen i samfunnet på 1700-tallet kan kaste lys over forholdene også i andre tidsrom, eventuelt i form av en viss kontrast. Dette punktet vil særlig være av interesse for etnologer.

Her vil jeg søke å påvise at kildeskrevet er meget relevant av alle disse grunnene, – hva gjelder punkt 2 faktisk det viktigste i Nord-Europa. La meg allikevel begynne med funnsituasjonen – punkt 1, etter en kort gjennomgang av hva Evenstad skriver:

I boka med i alt 12 kapitler og et omfang på vel 60 sider i format ca. A 5 er bygging av ovnen og utforming av redskap tatt med på omlag 9 sider i kapittel 5. Han refererer til egne tegninger, her gjengitt i fig. 1 og 2. De viser ovnen utstyrt med trøbelger, som blir løftet av lange myke rajer, redskaper som trengs, og også hvordan malmen blir lagt på ved for røsting.

En må vente at treverket rundt slike ovner råtner etter 10 – 50 år. Derfor vil noe av jorda etter hvert velte ut til sida. Steinene i forkant har ikke lenger noen støtte og velter litt framover, slik at steinmuringa blir oval og kransen på toppen hellende. Alt vil etter hvert gro til med mose og gras.

Funnene av slike ovner er helt i samsvar med hva en kan vente ut ifra boka og alminnelig skjønn. De ligger i tørt, svakt fallende lende. Men Evenstad sier ikke noe om slagghaugen. Den ligger på funnplassene så å si alltid på høyre side, når en står foran blestinntaket. Det forteller at smelteren normalt som nå har vært høyrehendt. Etter endt smelting ble alle restene spadd ut av ovnen, mens han eller hun sto trygt på det flate området på oppsida – motsatt av blestinntaket.

I slagghaugen fins knudrete biter av slag sammen med sot og trekolbiter, endel halvt redusert malm og også fragmenter av jern. Slaggen er brunlig og porøs, ganske annerledes enn hva vi kan kalle tappe- eller flyttslagg. Slagghaugene er normalt på 2 – 5 tonn.

De aller fleste anleggene tilhører et tradisjonsområde fra Røros i nord til Trysil i sør og til Follidal i vest, slik som vist i fig. 3. Dette henger sammen med et stort vest-svensk område. Hos oss er de fleste ovnene (mer enn 100) påvist i Alvdal. Men som en ser av

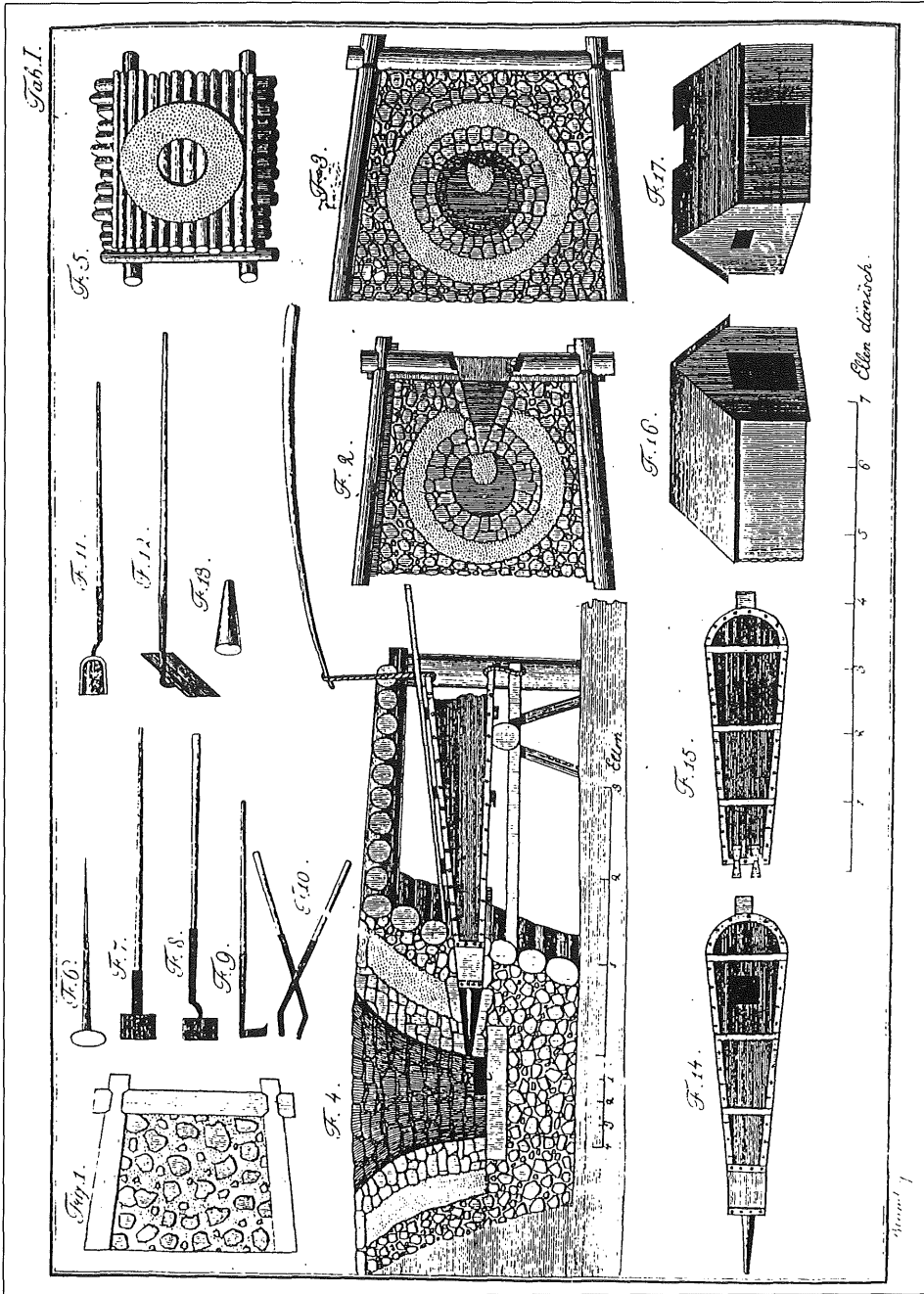

Fig 1. Snitt og plantegning av ovnen med redskap, blesform og blåsebelger. Malmbu og bles-
terbu. Malm klar for røsting. Etter Evenstad 1790.

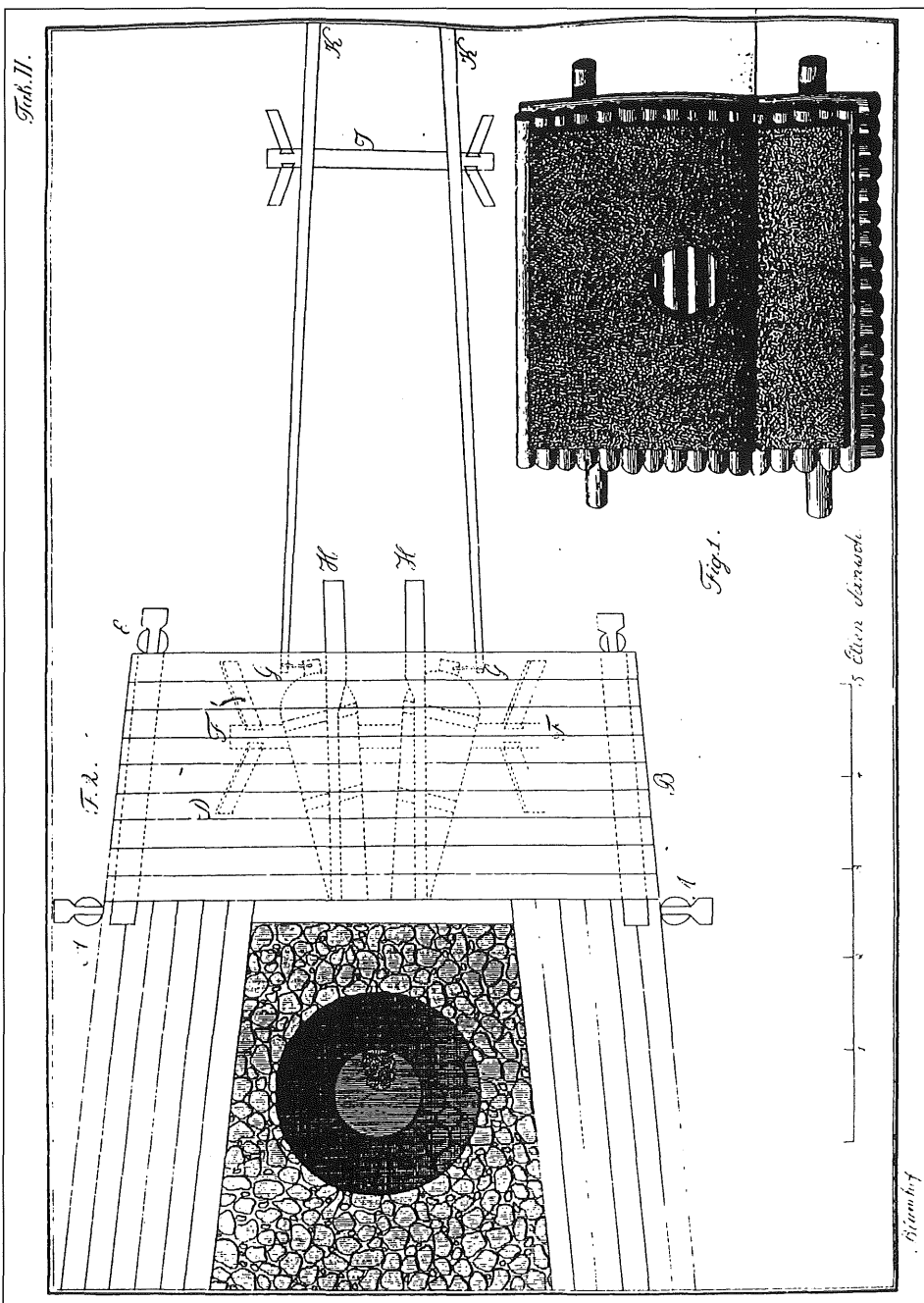

Fig. 2. Plantegning av ovnen med blåsebelger og løftestenger. Malm klar for røsting. Etter Evenstad 1790.

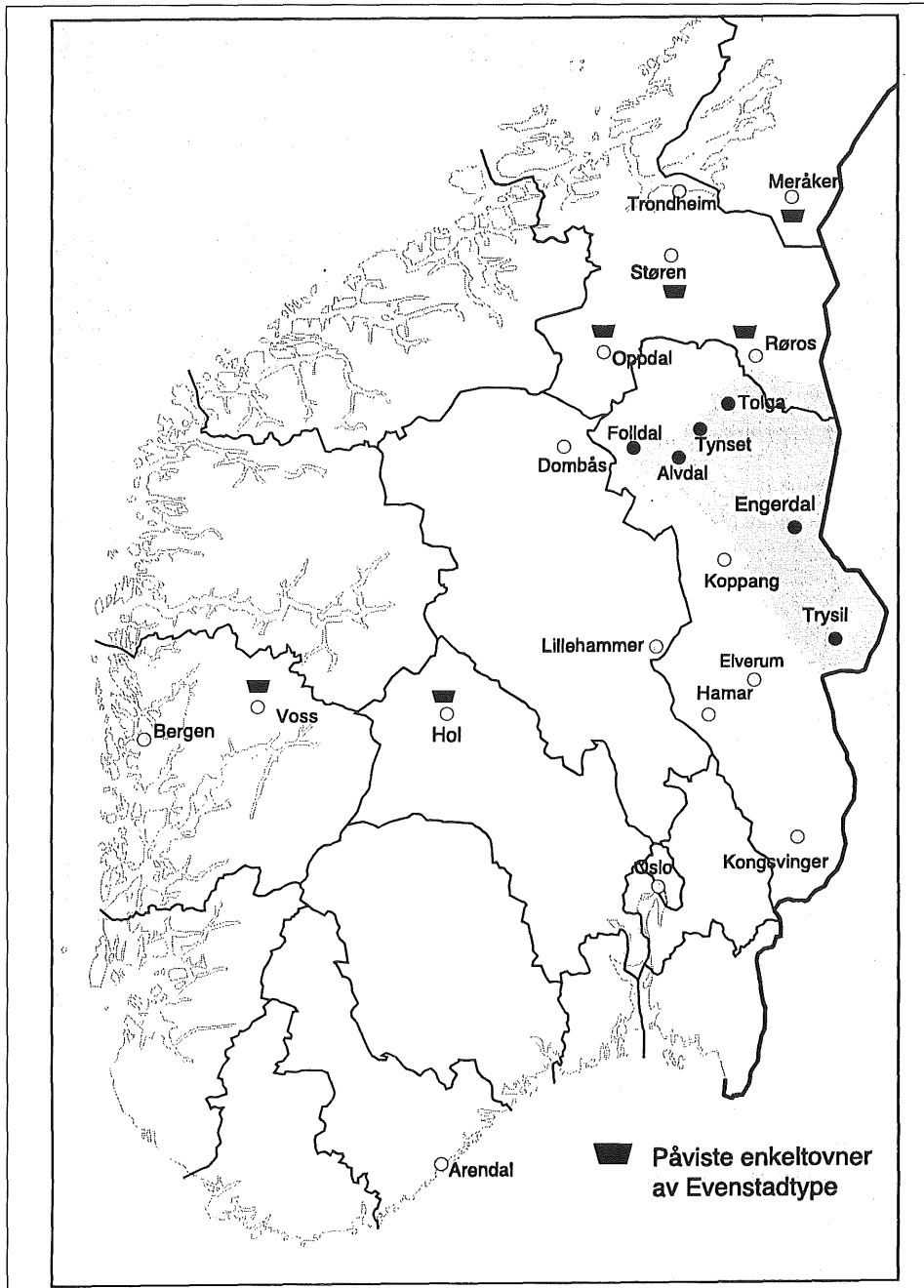

Fig. 3. Fordeling av kjente jernvinnearlegg av Evenstadtype. Tradisjonsområdet er skravert, mens enkeltovner andre steder er markerte med punkt.

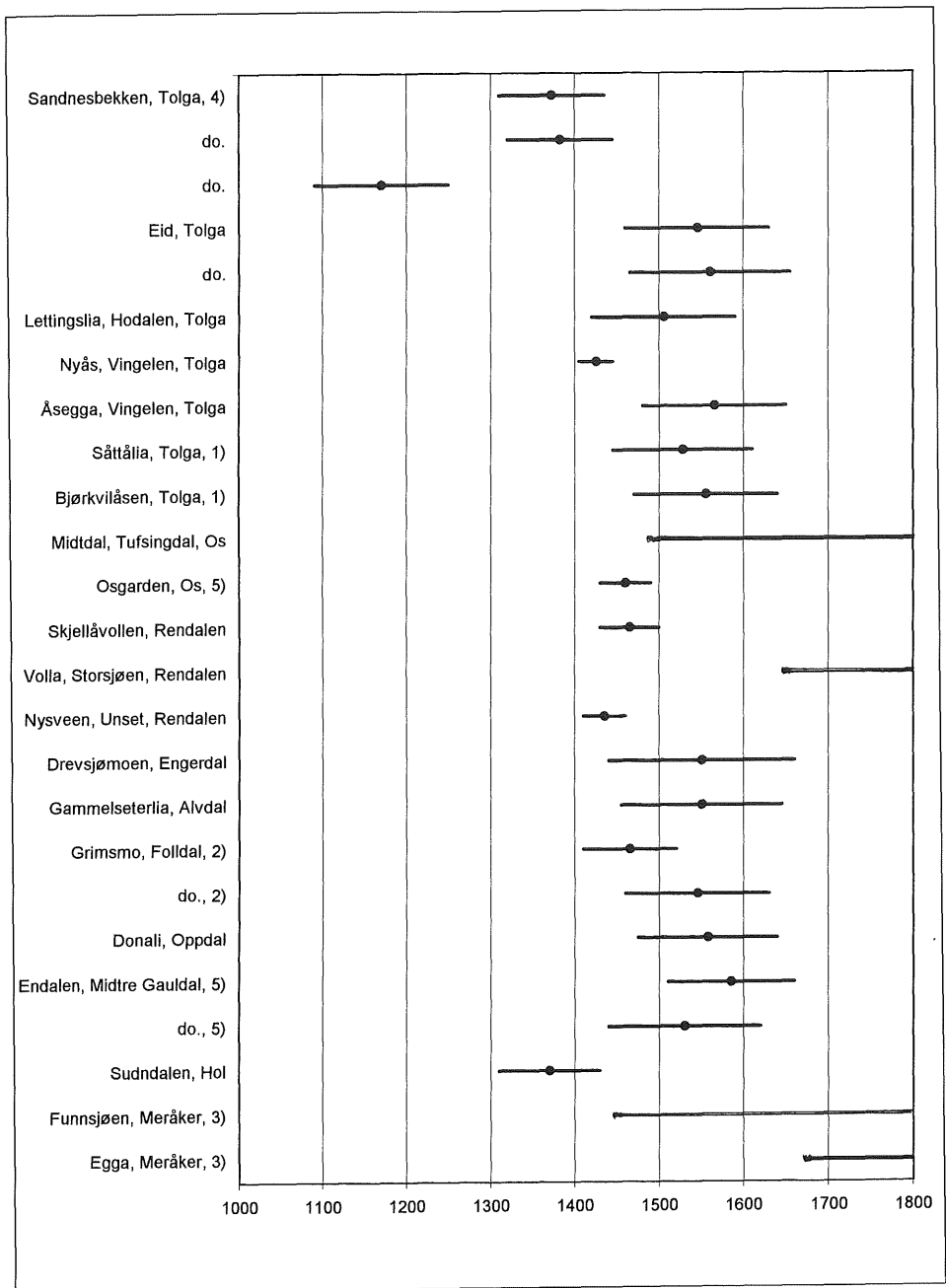

Fig 4. 14C- datering av ulike anlegg av Evenstadtype. De fleste trekolprøver av furu fra slaggvarp. 1) verdier fra J. H. Larsen; 2) fra I. Martens; 3) fra L.F.Stenvik; 4) trekol fra hustuft; 5) trekol fra smiplass.

kartet er det funnet enkeltovner også andre steder i landet. Mange anlegg er blitt datert ved hjelp av trekolbiter fra slagghvarpet. En tabell og et diagram med 25 dateringer fra 22 anlegg er vist i fig 4. På Voss og i Oppdal i Sør-Trøndelag ble smelting åpenbart satt i gang av omreisende svenske blestersmeder (Meldal 1768, Espelund 1996 c). Kanskje de ønsket å bosette seg i Norge etter at Jämtland ble svensk i 1645.

De eneste anleggene forfatteren har sett og som skiller seg ut fra et hundretall andre er den såkalte Vodablesteren nær Storsjøen i Rendalen, et anlegg ved Fjellbudalbekken i Alvdal og et ved Sandnesbekken i Tolga kommune. Disse tre ligger ved ei elv eller en bekk med et naturlig eller kunstig damsted, noe som kan tyde på bruk av vasskraft til belgene..

De to første anleggene er knyttet til muntlig og skriftlig tradisjon, og vitner om drift på 1700- eller 1800-tallet (Bull 1916, Steimoeggen u.å.). Det samme kan en si om anlegget Møssmerbakke blesterverk, omtalt av R. Falck-Muus (1931). Det er påfallende at ingen av dem har slagghauger som vitner om stordrift, noe en kanskje kunne vente ved bruk av vasskraft for drift av belgene..

Anlegget ved Sandnesbekken derimot er på flere måter annerledes. Dateringen er svært gammel. Det ligger meget avsides i det karrige sparagmittområdet og i et terreng som bare blir oppsøkt av streifende jegere, sauesankere og molteplukkere. En ensom seter med frodig slåtteng under garden Røstbakken i Øversjødalen ligger ca. 1.5 km ovenfor anlegget i retning fjellet Gloføken. Fra gammelt har rendøler og tyllidøler hatt jakt- og fiskerett i området.

Anlegget ble funnet av Harald Sundberg ca. 1975 under merking av en sti på vestsida av Langsjøen fra Sømådalen til Øversjødalen. Han underrettet og tilkalte forfatteren, som kjenner området fra mange somre på 1940-tallet. Jeg konstaterte at innholdet av slagghaugen hadde samme karakter som andre anlegg fra nyere tid i området og foretok en forsiktig oppmåling med en vurdering av slagghaugens størrelse. Trekolprøver ble tatt ut for datering. Jeg var først i den sikre tro at anlegget hadde vært drevet i det skjulte av øversjødøler på 1700-tallet, rett utenfor circumferensen til Røros kobberverk, som neppe godtok at trevirke ble brukt til andre formål enn kobbersmelting.

Dateringsresultatet var meget overraskende: vi var tilbake til tida mellom år 1100 og 1450, som vist i fig. 4. Igjen meldte usikkerheten seg på grunn av treslaget furu. Men med tre dateringer blir svaret nokså entydig: 1380 – 1390 er reelle årstall, mens ca. 1180 står for bruk av tørrfuru, brukt ca. 200 år etter at treet døde. Denne vurderingen bygger også på at det er et fullstendig skifte av teknologi rundt Svartedauden. Anlegg av den eldre typen (II) fins ikke så langt fra Sandnesbekken. Forfatteren har sett et ved Kremmartjønna på vei fra Øvre Rendal mot Fiskevollen, og et annet i utmarka ved Unset. Aller nærmest ligger allikevel et anlegg fra nyeste periode med bruk av trøbelger ved Skjellåvollen, tilsynelatende i drift ca. år 1460 (fig 4).

Sommeren 1989 ble det foretatt en mindre utgraving ved Sandnesbekken sammen med arkeologistudent Dagrún Brattset. Vi nøyde oss med å frigjøre toppen og innsida av steinforinga, slik at restene av ovnen ble synlig. Både plassering – avsides, driftspe-

riode – seinmiddelalder og driftsmåte – med vasskraft er overraskende, og en kan selv sagt spørre om det kan være rett å trekke allmenne konklusjoner. Først vil jeg gå gjennom de nevnte trekkene:

Sandnesbekken er ca. 3 m bred og har stabil vassføring. Ca. 20 meter ovenfor anlegget deler en stor jordfast stein bekken i to. Stenges elveløpet på den ene sida, blir vannet tvunget til å passere en relativt trang åpning, som kan være et godt anlegg for ei vassrenne av tre. Den må ha ført vannet fram til et overfallshjul med diameter ca. 1 m ved ovnen. Dette naturlige damstedet anses som viktig for valg av plassering. En skisse av hvordan ovnen med vassrenne og hjul kan ha sett ut er vist i fig. 5.

Ca. 400 meter ovenfor anlegget ligger ei myr der malm dannelsen er godt synlig. Ellers er det tenkelig at malm har vært gravd opp på Røstbakksetra.

Flate steinheller stilt på høykant og en rektangulær forhøyning med noen hjørnestein på plass vitnet om at det hadde vært et lite lafta hus i en avstand på 18 m fra ovnen. Huset med åpning mot ovnen kan neppe ha rummet mer enn 2 personer: kanskje en liggende og den andre sittende. Antallet svarer til vassdrift: Evenstad sier at en mann kan spares i forhold til de tre som trengs ved bruk av trøbelger. – Den ene av de to yngste dateringene stammer fra hustufta.

Det var ingen garder i de nærmeste bygdene Sømødalen eller Øversjødalen før 1600-1700-tallet. Det er derfor trolig at anlegget ble drevet av folk fra Rendalen eller Tyllidalen mens de var på jakt og fiske i området. Vi vet fra egen erfaring og fra litteraturen at smeltinga blir mest vellykket når ovnen blir brukt flere ganger på rad. En kan derfor

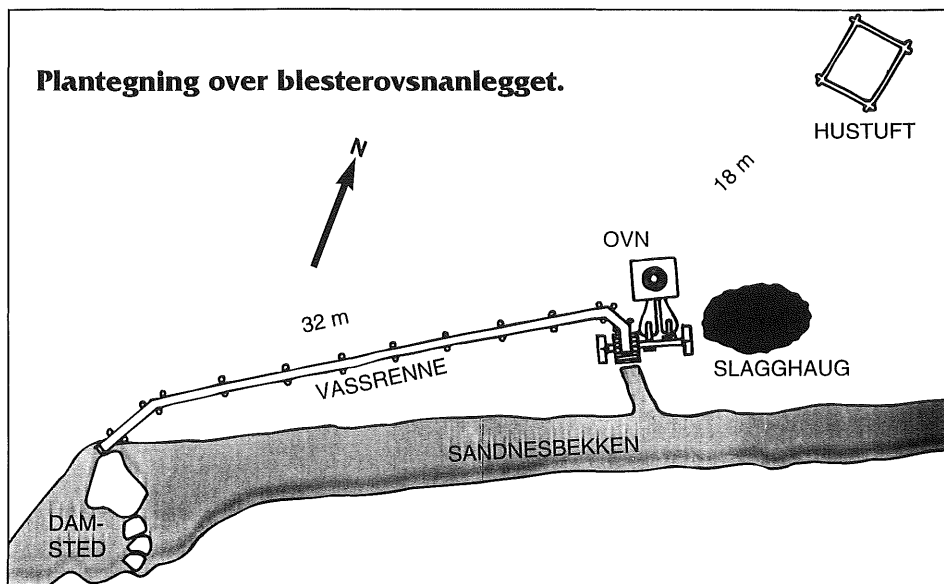

Fig 5. Skisse av damsted, trerenne, vasshjul og ovn med blåsebelger ved Sandnesbekken. Tegning: Helge Ness.

anta at det har vært en form for skiftarbeid ved ovnen. Kanskje de ulike jaktlagene trakk lodd om rekkefølgen.

Oppbygging av trerenner og vasshjul, i tillegg til blåsebelger var den gang som nå et omfattende arbeid, egnet for dugnad under byggingen. Vi står dermed tilbake med inntrykket av en mer kollektiv driftsform enn den vi kjenner fra den typiske gardsblestere med trøbelger på 1600 – 1700 – tallet. Avsides beliggenhet uten fast bosetting i et område brukt til jakt, og vassdrift ved hjelp av relativt komplisert utstyr støtter samlet opp under dette alternativet.

En må regne med at anlegget var i drift maksimalt i 10 år. Kanskje var det slutt på myrmalmen, vasshjulet trengte reparasjon (og det hadde vist seg at bruk av trøbelger var et godt alternativ), eller det var ikke lenger noe grunnlag for dette samvirke-tiltaket som anlegget sto for.

Tolga kommune med bistand av arkitekt Esten Nygård har i samarbeid med Fylkesarkeologen sørget for å merke anlegget, sette opp en gapahuk, skilter o.s.v. En liten brosjyre, beregnet på interesserte fotturister er laget i samarbeid med forfatteren (Espelund u.å.).

Foreløpig er anlegget ved Sandnesbekken med drift i sen-middelalderen det eneste godt dokumenterte med samme type smelteteknikk som i nyere anlegg. Ut ifra slagghaugens størrelse kan en anta at det har vært produsert ca. 10 tonn jern på stedet, så det har ikke vært drevet av amatører og som eksperiment. I Sverige – f.eks. Älvdalen- er innslaget av vassdrevne blestere meget stort. Dessuten har ovnene ofte navn. Samlet gir de inntrykk av spesialisert arbeid av bygdesmeder på 1600- og 1700-tallet, med produkter beregnet på salg bl.a. på Grundset- og Røros-markedet, eller som bytte mot korn

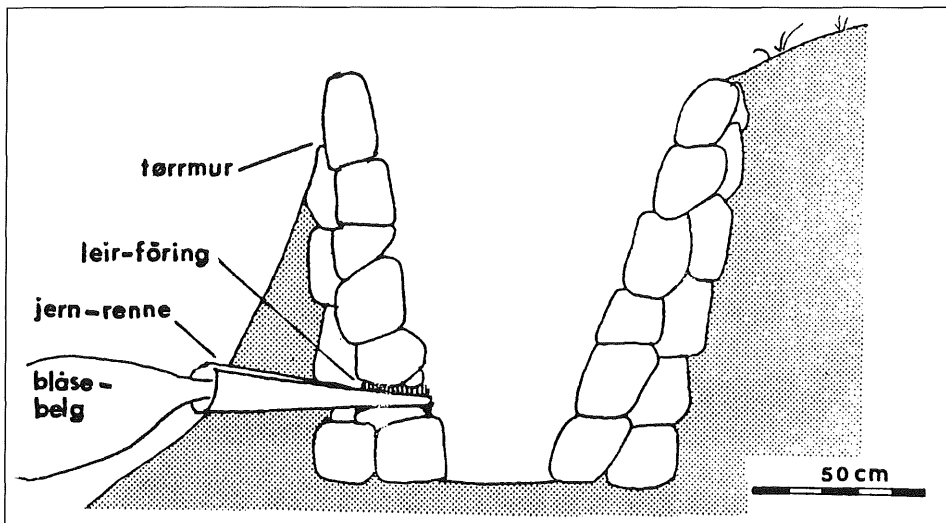

Fig. 6. Skisse av den ovnen Meldal skrev om, tolket av L. Gustafson (1979).

og salt. For mange i vårt naboland var det altså ikke bare snakk om attåtnæring til gardsdrift. Nå når anlegget ved Sandnesbekken er blitt dokumentert ville det være ønskelig med flere dateringer av denne anleggstypen og vurdering av smelteteknikkens plass i samfunnet: som attåtnæring, som spesial- og nærmest heårsarbeid for bygdesmeder, eller som en kollektivt organisert virksomhet. Et meget godt grunnlag av etnologisk art fins i svenske arbeider av Ture Heed (1965-72) og Täpp John-Erik Pettersson (1982).

Vi kan med rimelig grunn konkludere med at *kildeskriftet til Ole Evenstad fra 1782 står for en smeltemetode, som var utviklet så tidlig som like etter Svartedauden*. Det er nokså enestående fordi boka dermed dekker et tidsrom på ca. 400 år for denne teknikken.

Det er påfallende at kong Håkon Magnusson 22. Februar 1358 utstedte en *rettarbot* som bekreftet at bøndene i Østerdalen hadde rett til å utvinne jern i kongens skoger, slik som i fordums dager:

Fyrst at þer skulur engha skatta ne tolla gera. meiri en þer eighur at forno oss at gera. ok ydrir forældrar hafua vaarom forældrum ok oss gort her till, skulu per ok heðan af ok allir adrir þeir sem jarnwinnu vilia plæggha j almæningom varom her frealsleggha niotande verða sinnar orko ok malmss eftir þeim siðuana sem aat forno hefuir veret her j dalenum, swa skulut þer ok frealslega fæyra ydarn varnengh a Heidmork ok j aðra staðe fæyra ok skipta j þan varnengh sem þeim lika, vten hindran ok talman vaarra vmboðs manna. (DN VI, 238)

Dokumentet kan tolkes som uttrykk for et avbrudd, helt i samsvar med de nyere funnene og dateringene som er vist i fig. 4. For øvrig dukker ordet jarnvinna her for første gang opp i skrift.

Evenstads bok ble oversatt til tysk og utgitt i Göttingen (Evenstad 1801). Oversetteren Blumhof, som senere ble professor i metallurgi, forventet ikke at teknikken ville bli tatt i bruk i Tyskland. Han betraktet den, i likhet med forfatteren, som uttrykk for en meget interessant metallurgi og som fortjente å bli kjent.

I Europa er det ellers bare den såkalte Catalanprosessen i Pyreneene som er beskrevet i samtidige kildeskrifter, i utmerket litteratur av vitenskapelig format skrevet ca. 1840. Det viser seg at også Catalanprosessen var ganske sammensatt, men noen sammenheng med den nordiske smeltemetoden kan ikke spores.

Det er ingen større motsetning mellom det Even Meldal skrev i 1768 og det Evenstad leverte inn i 1782. Den ovnen Meldal omtalte er tolket slik som vist i fig. 6 (Gustafson 1979).

Hvor oppsto denne smelteteknikken?

Det går med ca. 1/3 favn ved for hver smelting i ovner av Evenstadtypen. Med et forsiktig anslag for mengden trekol som dannes kommer en til at det forbrukes ca. 3 kg trekol i forhold til 1 kg røsta malm. Det er besnærende å brenne trekol inne i ovnen som et første trinn ved smelting, men svinnet (totalforbrenning til CO₂) er meget stort. Separat framstilling av trekol i mile basert på varmeenergien i flyktige bestanddeler er langt mer økonomisk når forholdet ved/trekol vurderes, trass i et visst svinn av trekol ved handtering etterpå (Espelund 1997 c). Som kjent ble trekol satt direkte til ovnene av type II.

Det er av denne grunn rimelig å tro at denne smelteteknikken ble utviklet i et område med rik tilgang på trevirke, noe som peker i retning Sverige – Norge. Stein for muring er det også nok av i våre land.

Forfatteren har søkt etter anlegg fra samme tid på Kontinentet. I Sven Rinmans bok fra 1782 er stedene Steinbach i Thüringen og Yslar nær Harz i Tyskland nevnt (Rinman 1782). Jeg har besøkt Steinbach og henvendt meg skriftlig til Yslar, uten å få konkrete opplysninger om ovnsanlegg fra nyere tid.

Metallurgien i Evenstad-manuskriptet

En kan trygt regne med at all formidling av «teknikk» i bondesamfunnet i Nord-Østerdalen, hva enten det dreide seg om skogsarbeid, husdyrhold og mjølkestell, onnearbeid eller matlaging skjedde ved deltaking sammen med tradisjonsbærere. At Evenstad skriver om smeltemetoden er et unntak: på den ene sida er tiltakene i løpet av den 4 – 5 timer lange smeltinga slik at de lett lar seg formidle under arbeidet ved ovnen fra lærer til elev, på den annen side blir dette i boka uttrykt meget detaljert i datidens danske språkdrakt. Vi skal senere komme tilbake til forslag for hvorfor Evenstad i det hele tatt skriver og uttrykker seg på en slik måte. Her skal tiltakene under smeltinga presenteres og vurderes metallurgisk. Beskrivelsen dekker ca. tre sider i kapittel 6.

Den kremmerhusliknende ovnen blir først forvarmet. Når smeltinga skal ta til, blir den fylt til over toppen med tørre vedskier kløvd til ca. 2'' x 2''. Veden blir antent og får brenne fritt med åpen blestform til nesten alt er blitt til glødende trekol. Dette tar ca. 3/4 time.

I alt brukes ca. 24 liter røsta malm. Vår erfaring er at romvekta er lav, ofte under 1, slik at mengden kan svare til rundt 20 kg.

Halvparten av denne malmen settes til på toppen når veden har brent til en glødende masse av trekol. Den blir lagt rundt omkretsen, slik at det blir en åpning i midten. I første periode går ovnen på naturlig trekk.

Etter kort tid settes 1/3 = 8 l til ovnen på samme måte. Nå brukes blåsebelgene lang-

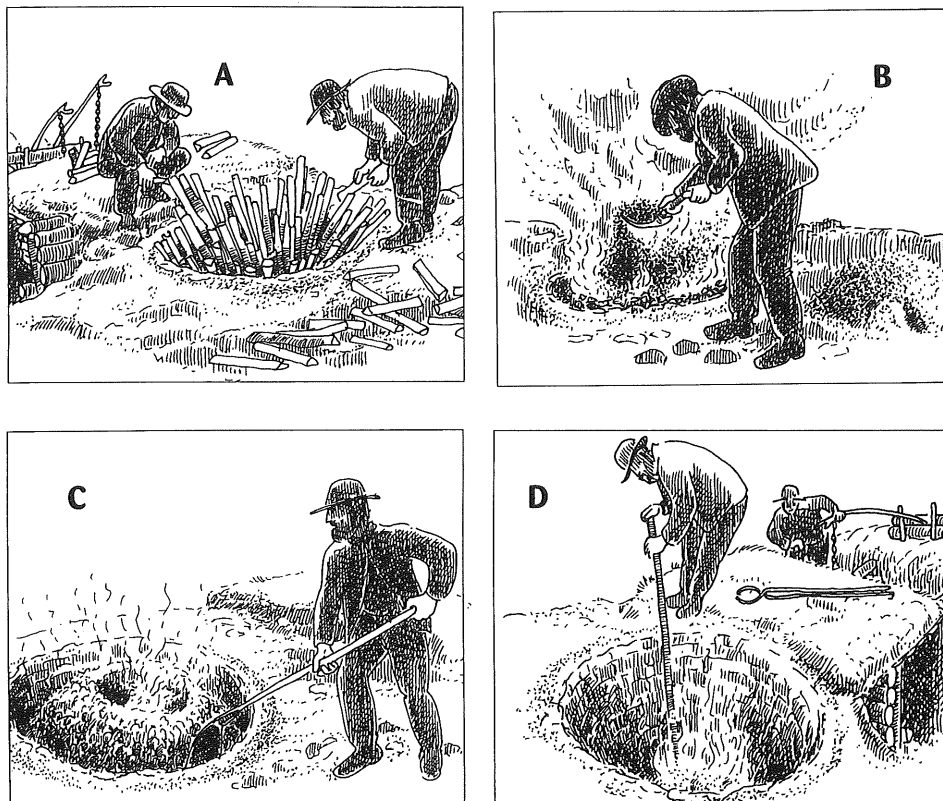

Fig 7. Fire situasjoner under smelting i ovn av Evenstadtype. Tegning: Helge Ness, etter foto fra Musea i Nord-Østerdalen.

somt. Trekolet synker rett som det er sammen («skjærer seg») over blestinntaket. Hver gang skal massen med spade jammes ut slik at det danner seg en lav kjegle inne i ovnen. Etter hvert økes takten på de to belgene.

Når massen er sunket til under halv høyde settes den siste $1/6 = 4\text{ l}$ til. Nå har det gått ca. tre timer. Til slutt føres massen i ovnen (slagg og eventuelt jern) bort fra bleståpningen. Den blir tatt ut av ovnen med en spade, ei tang eller også med en krok, og lagt på bakken ved ovnen. Mens massen ennå er rødvarm blir slagg og metall skilt fra hverandre med hammer eller eventuelt øks. Av smeltinga kunne utbyttet bli opptil 10 kg jern. Fire av disse trinnene er vist i fig. 7.

Det er ingen tiltak ved ovnen som krever bruk av avansert utstyr. Kvantiteter (ved, røsta malm) måles i form av volum. Tida blir bestemt av hvor fort trekolet brenner opp, noe som igjen er en funksjon av belgtrøinga.

Når vi går inn for en metallurgisk vurdering bør en feste seg ved *formen på ovnen, bruken av belgene og tilsatsen av en viss mengde malm mot slutten*:

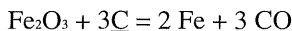
Forbrenningen ved blestinntaket resulterer i en lokal temperatur på opp mot 1250° C ved at en CO-rik gass blir dannet. Den stiger opp og kan redusere jernoksyd trinnvis helt til metall, forutsatt at temperaturen er i et midlere område. Den spesielle formen (konisk) medfører at oppholdstiden ved moderat temperatur blir ganske lang. Dermed kan mye av reduksjonen foregå i *fast form* ved ca. 800° C. «Reduksjon før smelting» er et godt prinsipp i jernmetallurgien – før og nå. Ved det motsatte – smelting før reduksjon – blir resultatet oftest bare slagge fordi overflatearealet til jernoksydet blir sterkt nedsatt.

Når reduksjonen er kommet godt i gang risikerer en imidlertid at dannet fast jern løser for mye karbon ved overføring fra den CO-rike gassen. Metningsgrensen i fast jern ligger ved ca. 1.8 % C, mens jern med mer enn ca. 0.7 % var uønsket av smedene fordi det var for hardt for smiing. I tillegg er det fare for at slaggen, som skulle bestå av en lavtsmeltende blanding av FeO og SiO₂, på grunn av reduksjon til metall blir utarmet på FeO. Dermed størkner den og lar seg knapt fjerne fra det faste jernet.

Her kommer det geniale tiltaket med tilsats av 4 l røsta malm mot slutten til hjelp. Jernoksydet bidrar til å «restituere» slaggen, slik at den blir helt eller delvis flytende. Samtidig blir den med sitt høye FeO-innhold i stand til å begrense karbonopptaket.

Kort uttrykt kan en si at smelteprosessen består av to perioder: en reduksjonsperiode og en «ferskingsperiode», ikke helt ulikt moderne råjern- og stålframstilling, som riktig nok foregår i flytende tilstand og i to ulike reaktorer. I tillegg kommer for denne direkte prosessen produksjonen av trekol fra ved i form av et «forspill».

Den karakteristiske porøse og brunlige slaggen en finner ved anlegg fra denne perioden vitner nettopp om at røsta malm ble tilsatt mot slutten. Porøsiteten oppstår når reaksjonen

med CO-utvikling og dannelse av finfordelt jern foregår. (I likningen står C for karbon oppløst i fast jern).

En mer inngående behandling av denne metallurgien er nylig foretatt av forfatteren (Espelund 1996 d).

Som konklusjon kan vi sette at Evenstads «oppskrift» gir klare svar på de fleste av de vanskelige kravene en metallurg vil stille. Det er uten sidestykke i Europa, bortsett fra det vi kan lese om Catalanprosessen – på 1800-tallet en konkurrent til verk med masovn og ferskingsherder.

Prosessen er utprøvd rundt 100 ganger, spesielt ved innsats av undervisningsinspektør Ivar Berre fra Skogn og museumspedagog Ingvar Haugen ved Norsk Skogbruksmuseum på Elverum, i ovner bygd etter Evenstads tegninger. For en av disse smeltingene foreligger et «regnskap» for massene som inngår og dessuten en vurdering av kvaliteten (Espelund 1993).

En bør merke seg at prosessen er trinnvis, og den kan derfor bare illustreres med en tegneserie, slik som i fig. 7.

Hadde vi bare hatt utgravningsresultatet for denne ovnstypen skulle vi aldri ha klart å skaffe oss innsikt i driftsmåten. Funnene står for det samme som sluttscenen i et skuespill. Teknikken svarer til en *integrert løsning på komplekse problemer*. Det er derfor lett å innse hvorfor det er vanskelig å gjenskape andre prosesser ut ifra arkeologiske funn alene, slik som presentert i en artikkel om forsøkssmelting i en ovn av middelalderstype (II) (Jakobsen et al. 1988). Det er ikke i dette arbeidet gjort noe forsøk på å formulere de sammensatte problemene ved framstilling av jern. Ovnen er tilsynelatende drevet med konstant lufttilførsel, som om den var en masovn. Metallisk jern, funnet i slaggen, er vist ved 1150 x forstørrelse, mens vi kjenner til museumsfunn av blåsterjern fra denne perioden av høy kvalitet og som veier rundt 10 kg (Martens 1979).

Det er en rekke misforståelser i arkeologisk litteratur. «Det spesielle med myrsmalm i forhold til bergmalm, som ble tatt i bruk på 1500-tallet, er at avfallstoffene i myrsmalmen har et lavere smeltepunkt enn jernet.» (Narmo 1991), Dette er å snu tingene på hodet: det er *råjernet*, framstilt av bergmalm som har et vesentlig lavere smeltepunkt enn det smibare jernet som tas ut av blesterovnen. Slagg-smeltetemperaturene for de to typene prosesser er sammenliknbare. Men i motsetning til råjernslaggen, som er stabil i sin sammensetning i forhold til metall og glødende karbon (f.eks. trekol), så er blesterovnslaggen i en «transient» situasjon. Blir den på grunn av reduksjon utarmet på FeO, vil den størkne og skape problemer for ovnsdriften. Av den siste grunnen er heller ikke maksimal redusibilitet ønskelig; en egnet blesterovnslag skal inneholde ca. 50 % FeO.

Hvorfor skrev Ole Evenstad så detaljert?

Som nevnt ovenfor måtte teknikk i gammel tid når den først var innarbeidet overføres fra lærer til elev gjennom deltaking. Det blir dermed et påtrengende spørsmål *hvorfor* Evenstad skrev så detaljert, nesten som en kokebok. Noen ganger er han nesten pedantisk, som i det han sier om bløsebelgene: *Tvende eensformede Bløse-Bælge. Naaer jeg beskriver den ene, saa sees deraf hvorledes begge bør være.*

Den andre halvdel av 1700-tallet var preget av opplysningstida. I Trondheim ble Det kgl. Norske Videnskabers Selskab stiftet, og rundt om i landet ble det dannet flere landbrukspatriotiske selskap. I dagens Stor-Elvdal oppsto Det Aamodske Patriotiske Selskab med presten Wulfsberg som drivkraft og med Ole Evenstad som viktig medlem. Dette selskapet skilte seg litt ut fra de andre ved at det gikk inn for *industrireising*. Et konkret resultat var fabrikken «Enighed», der ungdom fikk opplæring i moderne tekstilbehandling. Fabrikken produserte og solgte vevde og strikkede ferdigprodukter. Steinar Sørensen ved Glomdalsmuseet har laget en god oversikt over miljøet og selskapet (Sørensen 1984).

En kan altså fastslå at troen på at kunnskap ville lede til framskritt preget storbønderne der Evenstad bodde.

I sammenheng med innføring av moderne metoder for tekstilbehandling hadde medlemmer av selskapet kontakt med myndighetene i Kjøbenhavn. Storbønderne i Åmot – Stor-Elvdal må ha kjent til virksomheten til landhusholdningsselskapet og utdelingen av priser. Disse sidene må ha vært motiverende for den arbeids- og skriveglade Ole Evenstad.

Ole Evenstad var en velstående jord- og skogbruker. Han var tømmermerker for Karen Anker og hennes sønn Bernt Anker, som blant annet eide Moss jernverk. Det er nesten utenkelig at han var ukjent med driften ved moderne jernverk, med bruk av vasskraft for tilførsel av blestluft til masovner som smeltet bergmalm og for drift av alle slags hammere.

Forsida av et handskrevet hefte med tittel *Regenskabs Bog over JernBlæster og Hammeren ved Neeta. Paabegyndt Aar 1782 af Ole Evenstad og Ole Furuset* er bevart som fotografisk plate ved Norsk teknisk museum i Oslo. Det kan gi oss en ledetråd.

Ved leting langs elva Neta, som renner ut i Glomma ca. 5 km sør for garden Evenstad, er det bare fossen ved Kløvet som peker seg ut som mulig energikilde for en vassdrevet blesterovn og/eller hammer. Men det er ingen rester etter et slikt anlegg, heller ikke noe slag å finne. Derimot ligger det to flate kolmiletufter i nærheten, mens det ellers knapt er spor etter slik brenning i denne delen av Østerdalen – langt fra de sjaktovnene som ble brukt fra 1600-tallet i kobber- og jernverkene.

Det blir hevdet at Evenstad hentet en smidd hammer i Moss, uten at det har lyktes å oppspore denne i være dager. På garden Furuset fins imidlertid en rektangulær blokk av støpegods med vekt ca. 400 kg.

Til tross for at virksomheten ved Neta av flere forfattere blir omtalt som svært omfattende er det dermed grunn til å hevde at Ole Furuset og Ole Evenstad hadde planer om å bygge et *hammerverk* ved Neta. En hammer med ambolt (støpejernblokken) var anskaffet, og trekol brent med henblikk på oppvarming av jernemner. Evenstad sier i kapittel 8, der han omtaler bygging av anlegg for vassdrift av blåsebelger og hammer: *Jeg har begyndt derpaa, men er endnu ikke kommet til nogen Ende dermed.* Når han skrev så detaljert om jernframstilling var det derfor for å *oppfordre bønderne i området til å sette i gang slik smelting.* Dette blir ytterligere understreket av hans detaljerte regnskap for bygging av et ovnsanlegg i kapittel 10 og for smelting i kapittel 11. De munner ut i gevinst for den som eier skog og grunn med myrmalm. Det er ikke funnet rester av denne ovnstypen i området, slik at tradisjonen manglet – mens smelting på 1780-tallet ennå foregikk i bl.a. Sollia.

Det skulle ta 8 år før manuskriptet til Ole Evenstad ble trykt. Vi har ingen tegn på at noen tok opp slik smelting ut ifra dette kildeskiftet, hverken på Østlandet eller i Bardu og Målselv, dit mange østerdøler flyttet på denne tida. Tida hadde løpt fra den eldre metoden. Folk fikk det jernet de trengte fra Sverige eller fra jernverkene, de fleste plassert i Sørlandsområdet.

Den eneste som uttaler seg positivt om Ole Evenstad som gründer og jernsmelter er sogneprest A. Smith i Trysils beskrivelse (Smith 1784).

Det bør nevnes til slutt at litteraturen om den yngre jernvinna er omfattende i vårt naboland Sverige. Allikevel er det ingen som skriver så detaljert og med det utgangspunktet som Ole Evenstad hadde. Noen av de svenske forfatterne var såkalte auskultanter (studenter) og skrev hva en kan kalle årsoppgaver, beregnet på deres lærere i Stockholm, andre var «oppdagelsesreisende» i Bygde-Sverige. Mye som angår driften er oppgitt på samme måte som hos Evenstad. Men den tegningen som ble laget av Schultze (1732), gjengitt av Swedenborg (1734) og også av Agander (1781) er av en alt for stor ovn, som aldri har vært påvist i nyere tid. Mest opplysende er rapporten fra J.A.W. Busch sendt til Bergskollegiet i Stockholm om smelting i Älvdalen i 1851. Han oppgir ovnsstørrelse og drift som svarer rimelig godt til det Evenstad oppga (Busch 1851).

Forfatteren har nylig utformet brosjyre med norsk og engelsk tekst om den teknikken Evenstad beskriver (Espelund 1997 a,b).

Overføringsverdi til andre typer prosesser?

For vellykket direkte framstilling av smibart jern kan en sette opp fem metallurgiske krav:

oppheting, reduksjon til fast jern, kontroll av karboninnholdet, sammensintring av partikler til en dimensjon egnet for smiing, og «dekantering» av flytende slagg. Kvalitativt sett har Evenstad gjennom min tolkning svar på hvordan kravene nr. 1, 2 og 3, delvis også 5 ble møtt.

De fem kravene er like aktuelle i prosesser som vi bare kjenner i form av funn. Prosessene Ia og II baserer seg imidlertid på helt andre ovner, der slaggen som en homogen smelte ble skilt fysisk fra jernet ved tapping («aktiv» (type II) eller «passiv» (type Ia)). Slaggen har ikke den mikroporøsiteten vi kjenner fra den nyeste teknikken. Det viktige trekket med «fersking» ved malmtilsats mot slutten av ei smelteøkt er dermed noe en trolig kan se bort ifra for de eldre metodene. Den relativt trange ovnssjakta som karakteriserer ovn II er heller ikke egnet for typiske slagg-metall-reaksjoner i en herd.

Bare de aller enkleste prosessene, slik som råjernsmelting i en masovn, lar seg gjennomføre som en kontinuerlig prosess. Som kjent tar en ikke hensyn til smibarhet for råjernet, – det får et karboninnhold nær metning i flytende fase. Med de sammensatte kravene når produktet skal være smibart, slik som i blestrovner, må en som vist forvente ulike trinn som følger hverandre: i det minste reduksjon ved moderat temperatur, fulgt av slaggdrenering ved høy temperatur.

Mange av de moderne forsøk som blir gjort med blestrovner virker lite gjennomtenkte i forhold til de metallurgiske kravene. At det tok ca. 1000 år fra Lilleasia til Norge før være forfedre klarte å lage jern, dessuten at prosessene tilsynelatende ble avglemt hver gang det var en krise burde stemme til ettertanke. Det er utrolig mange parametre:

alt fra malmanalyse og blandingsforhold malm/trekol til variasjon i lufttilførsel, rekkefølge på tilsatsen, høyde på beskikningen i ovnen og tappe-frekvensen. Mye av dette må være en funksjon av tida, noe vi kjenner fra Evenstads bok. Samtidig må forfatteren med metallurgisk bakgrunn medgi at han ennå ikke kan gi klare svar på hvordan våre forfedre klarte å lage sitt gode jern på en så overbevisende, ja, nesten elegant måte som påvist ved tolkning av utgravingsresultat for de eldre prosessene. Egentlig er jeg i godt selskap: ingen av dem som har arbeidet intenst med jernvinna – også dens tekniske sider – har avklart teknikken for drift av de smelteovnene de har studert. Fordi ingen har klart uttrykt hva problemene går ut på ville det heller ikke være å vente!

I Trøndelag føler vi at vi nærmer oss en løsning på romertidas smeltemetode, kalt Ia ovenfor. Arbeidet som Ivar Berre i Skogn har støtt for har vært styrt av prøving og feiling, ut ifra et rikt funnmateriale og egne erfaringer. Det skal bli spennende å se om vi kommer fram til et vellykket resultat, som kan karakteriseres metallurgisk like godt som Evenstadprosessen.

Vi er overbevist om at Trøndelagsovnen fra eldre jernalder ble drevet med naturlig trekk, altså uten bruk av blåsebelg, at trekol ble laget av ved inne i ovnssjakta, og at driften var syklisk, med vedtilsats, trekolbrenning og malmtilsats. Forbrenning av ved til trekol i toppen av ovnen skapte den økte forbrenningen/temperaturøkningen lenger ned, som var nødvendig for sammensintring av metallfragmentene og drenering av flytende slag. Ved hver av blestøpningene (4 eller 5) ble det dannet blåsterjern, hvert etter vår mening av vekt ca. 18 kg. Oppfatningene skiller seg drastisk fra andre påstander (Narmo 1991). – Funnene med utgravinger og et eksperiment med denne ovnstypen er vist på en videofilm kalt «Trøndelagsovnen» (Espelund 1996 b).

Oppsummering

Ole Evenstads kildekrift fra 1782 er representativt for en 400 årig tradisjon for jernvinna i Nord- Østerdalen, nabodalene mot vest og de nærliggende grensetraktene. Tiltakene under smelting er som ventet slik, at de kunne bli overført fra mester til læregutt under arbeidet ved ovnen. At Evenstad allikevel skrev dette ned i minste detalj med svar på «hva» og «hvordan» henger sammen med visse økonomiske motiver og dessuten med filosofien i opplysningstida.

Fordi skriftet er så utførlig kan arbeidet ved ovnen tolkes ut ifra moderne metallurgi og gi svar på «hvorfor». På en overbevisende måte møter det de fleste av de sammensatte kravene for direkte framstilling av smibart jern, uten at noen i våre dager kan hevde å ha kommet på liknende geniale løsninger med de rammebetingelsene en den gangen hadde og de kravene som ble stilt.

Selv om våre forfedre utviklet prosessen uten de detaljkunnskaper vi sitter inne med er det etter forfatterens mening mer folklorisme enn vitenskap å prøve seg på gjenskapning av andre prosesser, uten bruk av dagens naturvitenskapelige kunnskap. Den vel-

lykte veien fra Evenstads beskrivelse til metallurgisk tolkning bør gi håp for en brobygging mellom arkeologisk tolkning av andre funntyper etter utgraving, og metallurgiske prinsipper. I sin tur bør dette lede fram til vellykket reproduksjon av andre smelteteknikker. I dette arbeidet bør «prosessen» være like viktig som den endelige konklusjonen. Hva konklusjonen angår må den gi svar på «hvorfor» i forhold til de metallurgiske kravene som blir stilt.

Jeg vil slutte med å takke mine medspillere arkeolog Lars F. Stenvik og undervisningsinspektør Ivar Berre – nå pensjonist – for mangeårig samarbeid.

Summary

Ole Evenstad and the most recent bloomery process in Norway.

There are two relict areas in Europe where iron continued to be produced using the so-called bloomery process until recent times: the Pyrenees, including the Basque country, and on both sides of the present border between Sweden and Norway, around 62 – 63° latitude. For both areas these methods are well documented in the literature of the period: the Catalan method by scientists around 1840, and the «Nordic» method primarily by «on-lookers» in the 18th century with varying degrees of precision. While the Catalan type of production was organized along the lines of a small industry adapted to a village economy, the Nordic type was primarily centered around the farm, and run as a seasonal activity.

Outstanding with respect to its comprehensive attention to details is the contribution made by Ole Evenstad from the year 1782. Using drawings and descriptions, Evenstad gives simple instructions, which when interpreted, satisfy the demands of the complex metallurgic processes involved in the production of malleable iron. Each smelting lasted four to five hours and followed a complex set of procedures comparable to the acts of a play.

The paper also presents the dating results for a total of 22 sites, including a water-powered unit at Sandnesbekken, which was dated by the 14C method to the end of the 14th century. The majority of these sites were in operation in the 16th and 17th centuries. The remains of the furnace and the slag found at the Sandnesbekken site indicate that they were similar in type to the «standard» Nordic furnace. Thus it is justified to say that Evenstad's publication describes a method that was established towards the end of the Middle Ages and continued in use for at least 400 years.

Why then is Evenstad's work so reliable? Firstly, it was his ambition to obtain a reward from the Royal Danish Agricultural Society, and secondly he wanted to establish a water-powered hammer mill to work the blooms produced by local farmers. His description is therefore as accurate as a cook book. Although he achieved his first goal

and received a gold medal, his hammer mill was never established. It seems that no one followed his advice to recommence the production of bloomery iron by the time the book was published in 1790. Instead iron was produced and distributed from the new iron works. His book was, however, translated into German and issued in 1801. It was regarded as an example of an interesting method.

In recent years, some ten furnaces of the Evenstad type have been built and operated in connection with school projects or at museums, mostly with success.

The author expresses scepticism to experiments which are based solely on the morphology of bloomery furnaces, studied by archaeological excavations.

Litteratur

- Agander, J. 1781: *Metallurgisk Afhandling om Myr-Järnets Tilwärckning*. Åbo.
- Bjørklund, 1982 (red): *Lima och Transtrand. Ur två socknars historia. I. Myrjörn och smide*. Malung.
- Bull, J.B. 1916: *Rendalen I*.
- Busch, J. A. W. 1851: Järntillverkning i Nornäs 1851. Datert Stockholm 11. sept. 1851. *Bergskollegii arkivserie*, Brev och suppliker, supplementserien 1830-1857. Som gjengitt i Solders (1946).
- (Espelund, A. red.: 1991-1993: *Bloomery ironmaking during 2000 years*, Vol. 1 – 3.. Trondheim)
- Espelund, A. 1992 a: (*O.Evenstad: Fra Myr-Malm til Jern og Staal*). *Ole Evenstad: Liv og virke. Den yngre jernvinna i deler av Norge og Sverige. Kilder – historie – metallurgi – funn m.m.* Trondheim.
- Espelund, A. 1992 b: *The Mellager site in Trondheim – a complex of metal workshops and its role in medieval iron metallurgy*. I Espelund (red.) 1991-1993 (vol. II).
- Espelund, A. 1993: *The value of a tradition in ironmaking*. I (Espelund (red.)), 1991 – 93 (Vol III).
- Espelund, A. 1996 a: *Rapport fra de arkeologiske utgravingene ved Øst-Fjergen 1992 – 93. Metallurgisk del*. I Stenvik (red.) 1996.
- Espelund, A. 1996 b: *Trøndelagsovnen. Fra myrmalm til jern i eldre jernalder*. Video-film. Trondheim
- Espelund, A. 1996 c: *Fra jernets historie i Oppdal. Bøgda vår*. (Oppdal historielag).
- Espelund, A. 1996 d: *Archäo-Metallurgie, von Norwegen aus betrachtet*. *Ferrum* No. 68. Eisenbibliothek. Schaffhausen.
- Espelund, A. 1997 a: *Jernblestervner fra nyere tid*. Trondheim/ Elverum/ Meråker.
- Espelund, A. 1997 b: *Iron production in bloomery furnaces from a recent period in Norway*. Trondheim/ Elverum/ Meråker.
- Espelund, A. 1997 c: *Trevirke til framstilling av metaller*. I Skogen og trebruken (Sør-Trøndelag Skogselskap). Under redigering. Trondheim

- Espelund, A., u.å.: *Blesterovnsanlegget ved Sandnesbekken*. Tolga.
- Evenstad, O., 1790: *Afhandling om Jern-Malm, som findes i Myrer og Moradser i Norge, og Omgangsmaaden med at forvandle den til Jern og Staal*. København. Facsimile Trondheim 1960. Se også Espelund, A., 1992 a.
- Evenstad, O. 1801: *Praktische Abhandlung von den Sumpff- und Morast-Eisensteinen in Norwegen und von der Methode solche in so genannten Bauer oder Blaseöfen in Eisen und Stahl zu verwandeln*. (Tysk oversettelse av J.G.L. Blumhof). Göttingen. Ny utgave v/ A. Espelund 1991. Trondheim.
- Falck-Muus, R., 1931: Grensetraktenes jernsaga. *Den norske turistforenings årbok*. Oslo.
- Farbregd, O., Gustafson, L., Stenvik, L.F., 1985: Tidlig jernproduksjon i Trøndelag. Undersøkelsene på Heglesvollen. *Viking* (1984). Oslo.
- Gustafson, L., 1979: *Jernvinna på Vestlandet*. Bergens Tidende 1. Des.
- Gustafson, L. 1982: *Arkeologiske registreringer i Flåms- og Undredalsvassdraget*. Arkeologiske rapporter 2. Bergen.
- Heed, T. 1965-72: *Bondejärn i Dalarna*. Dissertation. Gøteborg, som gjengitt i Bergshandteringens vänner. Årsbok 1965-66-67-68-70-71-72. Stockholm.
- Haavaldsen, P., 1988: Spennende funn fra Håvodl, Sæland i Time. *Frå haug ok heidni*. No. 1. Stavanger.
- Haavaldsen, P. 1994: Et jernvinneanlegg fra slutten av vikingtid. *Idem*. No. 4.
- Haavaldsen, P. 1996 a: En jernframstillingsplass fra høgmiddelalderen ved Yrkjesfjorden. *Idem*. No. 2.
- Haavaldsen, P. 1996 b: En jernframstillingsplass fra eldre jernalder på Tagholt i Lund. *Idem*. No. 4.
- Jakobsen, S., Larsen, J.H., Narmo, L. E., 1988: Nå blestres det igjen jern ved Dokkfløy. Et forsøk på eksperimentell arkeologi. *Viking*. Oslo.
- Johansen, A.B., 1973: Iron Production as a Factor in the Settlement History of the Mountain Valleys Surrounding Hardangervidda. *Norw. Arch. Rev.* 6.
- Larsen, J.H., 1991: *Jernvinna ved Dokkfløyvatn*. Universitetets Oldsaksamling. Varia 23. Oslo.
- Larsen, J.H. 1992: Iron Production at Dokkfløy in Oppland, Norway. I Espelund, (red.) 1991 – 93 Vol. II. Trondheim.
- Magnusson, G., 1986: *Lågteknisk järnhantering i Jämtland*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie Nr 22. Stockholm.
- Martens, I., 1979: *Blåsterjern og fellujern. Noen synspunkter på en lite påaktet funn-gruppe*. Universitetets Oldsaksamling. Oslo
- Martens, I. 1988: *Jernvinna på Møsstrand i Telemark*. Norske Oldfunn XIII. Oldsaksamlingen. Oslo.
- McLees, C., 1997: Metallhåndverket i middelalderens Trondheim – ambulerende håndverkere, permanente smier og erkebiskopens myntverksted. *SPOR* Nr. 1.
- Meldal, E., 1768: Underretning om den Jern-Jord eller Malm, som udi forige Aargang

- af de bergenske Adresse-Efterretninger No. 35 til No. 37 er anmelded, at bønderne paa Vaas opgrave og smelte Jern af, samt deres Berednings og Smeltnings Maade, indhented deels af bøndernes Forklaring, deels af egen Tilskuelse. *Efterretninger fra Adresse-Contoiret i Bergen i Norge* No. 28 – 30, 32, 34 – 36. Bergen.
- Narmo, L.E. 1991: Teknologiske hovedtrekk i jernvinna fra jernalder og middelalder. *Arkeo* No 2.
- Narmo, L.E. 1996: *Jernvinna i Valdres og Gausdal. Et fragment av middelalderens økonomi*. Varia 38. Universitetes Oldsaksamling. Oslo
- Narmo, L.E. 1997: *Jernvinne, smie og kullproduksjon i Østerdalen. Arkeologiske undersøkelser på Rødsmoen 1994-96*. Varia 43. Oslo.
- Pettersson, T. J.-E. 1982: *Källmaterial och redigering. Myrmalmen och dess rostning. Blästan och blåsningsen. Myrjärnshanteringen storhetstid och nedgång. Produktion och avyttring*. I Björklund (red.): Lima och Transtrand. Ur två socknars historia. 1. Myrjörn och smide. Malung.
- Reichborn-Kjennerud, J., 1934. *Den norske dvergtradisjon*. Norsk Folkekultur pp. 85 – 141. Skien.
- Rinman, S., 1782: *Försök till Järnets Historia, med Tillämpning för Slögder och Handtwerk*. Stockholm.
- Rolfsen, P., 1992: Iron Production in the upper part of the valley of Setesdal, Norway. I Espelund, (red.) 1991-3 (Vol II). Trondheim.
- Rosenqvist, A.M., 1988: *Kjemiske og mineralogiske undersøkelser*. I Martens, I.: *Jernvinna på Møsstrand i Telemark*. Norske Oldfunn XIII pp 165 – 189. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Schultze, L. T., 1732: *Kort Berettelse om Myr-Ugnar eller så kallade Bläster-Werk, uti Östra- och Wästra-Dahle-Orterne brukelige*. Gjengitt hos Björklund (1982).
- Smith, A.C. 1784: *Beskrivelse over Trysild Præstegjeld*. Ny utgave Elverum, u.å.
- Solders, S. 1946: *Myrjärn – Hemsmide – Liebruk. Älvdalens Sockens Historia III. Älvdalen & Stockholm*.
- Steimoeggen, E., u.å.: *Älvdal. Ei bygdebok. Bygda gjennom tidene*. Älvdal.
- Stenvik, L.F., 1996: *De arkeologiske undersøkelser av et jernframstillingsanlegg ved Fjergen i Meråker*. I Stenvik (red.): *Undersøkelser i forbindelse med kraftutbygging i Meråker, Nord-Trøndelag*. Rapport Arkeologisk serie 1996 – 1. Trondheim.
- Swedenborg, E. 1734. *De ferro*. Leipzig. Svensk utgave «*Om Järnet*». Stockholm 1923.
- Sørensen, S. 1984: *Fremskrittsmenn og patriotisk flid i Sør-Østerdalen*. Nytt om gammalt. Elverum.

Nr.	Sted	Alder	Anmerkning
1	Sandnesbekken, Tolga	1310-1435	Hustuft
2	«	1320-1445	Vassdrevet
3	«	1090-1250	«
4	Eid, Tolga	1460 – 1630	
5	«	1465-1655	
6	Lettingslia, Hodalen, Tolga	1420-1590	
7	Nyås, Vingelen, Tolga	1405 – 1445	
8	Åsegga, Vingelen, Tolga	1480 – 1650	
9	Såttålia, Tolga	1445 – 1610	Fra J.H.Larsen
10	Bjørkvilåsen, Tolga	1470-1640	«
11	Midtdal, Tufsingdal, Os	y.e. 1490	
12	Osgarden, Os	1430-1490	Smiplass
13	Skjellåvollen, Rendalen	1430-1500	
14	Volla, Storsjøen, Rendalen	y.e. 1650	Vassdrevet
15	Nysveen, Unset, Rendalen	1410-1460	
16	Drevsjømoen, Engerdal	1440 – 1660	
17	Gammelseterlia, Alvdal	1455-1645	
18	Grimsmo, Folldal	1410-1520	Fra I.Martens
19	«	1460-1630	«
20	Donali, Oppdal	1475-1640	
21	Endalen, Midtre Gauldal	1510-1660	Smiplass
22	«	1440-1620	«
23	Sudndalen, Hol	1310-1430	
24	Funnsjøen, Meråker	y.e.1450	Fra L.F.Stenvik
25	Egga, Meråker	y.e.1675	«

Norsk Arkeologisk Selskap 60 år

23. november 1996 er Norsk Arkeologisk Selskap 60 år. – Det var under forberedelsene til den store internasjonale arkeologkongressen som ble holdt i Oslo sommeren 1936 at Eivind S. Engelstad fikk ideen om å stifte et norsk arkeologisk selskap. Kongressens president, professor A.W. Brøgger ga ideen sin fulle tilslutning. (I Viking 1996 er det en underholdende artikkel om den internasjonale arkeologkongressen i Oslo i 1936, skrevet av Irmelin Martens, også det altså et 60-årsminne i 1996). I april 1936 sendte museumslederene ved de arkeologiske museene i Oslo, Stavanger, Bergen og Trondheim uten en innbydelse til stiftelse av selskapet.

Formålet til «Norsk arkeologisk Selskap», heter det i innbydelsen, «skulde være å arbeide for fremme av forskningen av norsk forhistorie og middelalder, og vi hadde i den anledning tenkt oss at det hvert år skulde holdes et medlemsmøte. Her skulde det være foredrag over emner av almindelig interesse og demonstrasjon av innkomne oldfunn i siste år. For øvrig hadde man tenkt at selskapet skulde starte en publikasjonsserie, som kunde komme med et bind om året.»

Henvendelsen ga som resultat 45 stiftende medlemmer, som hver betalte en kontingent på kr 100,- pr. år. Halvparten av de inkomne pengene, kr 2.259,-, ble benyttet til en mottagelse for den internasjonale kongressen på restaurant «Dronningen» på kongressens første kveld. Selskapets konstituerende møte ble holdt på Universitetet mandag 23. november 1936, hvor statuttene ble lagt fram. De ble vedtatt på generalforsamlingen i selskapet året etter, i 1937.

På det konstituerende møtet ble Henrik Bergh valgt til preses og Chr. Hansson og F.M. Treschow til styremedlemmer. A.W. Brøgger ble valgt til generalsekretær og Eivind S. Engelstad til sekretær og kasserer.

Medlemsverving ble en viktig oppgave de første årene. Allerede ved utgangen av 1937 var det nærmere 500 medlemmer, og antallet økte år for år. Det nådde en topp i 1949, med 1342 medlemmer. I dag er det i underkant av 900 medlemmer (inkludert abonnenter på Viking).

Utgivelsen av tidsskriftet, eller snarere årboken «Viking» sto sentralt fra første stund. I det første bindet av Viking, fra 1937, trakk Brøgger opp rammene for tidsskriftet:

Det skulle «dels fremme norsk arkeologisk forskning ved å gi plass for avhandlinger og artikler, som enten bringer helt nytt stoff frem i dagen eller samler nye synspunkter

og ny bearbeidelse av kjent stoff. Dels – og hånd i hånd med dette – søke å nå den størst mulige krets av folk i Norge som spør etter kunnskap om dets oldtidshistorie. Begge disse mål hører sammen. Vi søker ikke popularisering i den gamle forstand, hvor det ble skilt mellom vitenskap og folkelesning. Tidsskriftet skulle gjøre sitt til å få arkeologene til å kunne skrive og folk til å kunne lese.»

Dette er en målsetning som har vært ledetråd for «Viking» i alle år siden. Det har ikke vært like lett hele tid å leve opp til en slik målsetning, men jeg håper vi langt på vei har lykket. Viking har betydd svært mye for norsk arkeologi. Her har nyutdannede arkeologer ofte fått sin debut, med sin første artikkel, like gjerne som de mer erfarene og til-årskommede har kommet med sine bidrag. I Viking har en fått presentert de nyeste undersøkelser og resultater, mer aktuelt enn i noe annet arkeologisk tidsskrift i Norge. Vil en føle norsk arkeologi på pulsen, er det Viking en skal gå til. Mange er de artiklene herfra som også har vært på pensumlistene for arkeologistudenter. For mange medlemmer rundt i landet har Viking vært det viktigste bindeleddet mellom dem og Selskapet. For alle har det skullet være et bindeledd også mellom fagarkeologer og en arkeologisk interessert allmennhet.

De nåværende redaktører, Petter B. Molaug og Egil Mikkelsen, har sittet i redaksjonen av Viking siden 1982, fra 1991 alene.

Ved siden av Viking har det vært årsmøtene med sine foredrag og turene, som har stått sentralt i Selskapets virksomhet. Arne Skjølsvold har i sin beretning til Selskapets 50-års jubileum fortalt om de første 50 årene. Jeg skal nevne noen av aktivitetene de siste 10 årene.

Preses i de siste år har vært følgende:

Harald Meltzer fram til og med 1989, Jens W. Berg i 1990 og Lise Tschudi fra 1991. Øystein Johansen har vært generalsekretær 1986-1989, Egil Mikkelsen fra 1990. Erling Johansen ble innvalgt som honorært styremedlem i Selskapet fra 1990.

Det har vært ekstra stor aktivitet på turfronten de siste 10 årene, vanligvis med både en lengre og en kortere tur hvert år. Utenlandsturene har gått til Orknøyene, Normandie og Bretagne, Russland og Latvia, Jylland, Irland, Stockholm og Nord-Italia. 58-93 medlemmer har deltatt her. På de lengre turene innenlands har vi vært i Finnmark, Trøndelag, Sognefjorden, Lista og Jæren, med 44-90 deltagere. I tillegg har det vært arrangert dagsturer i Østlandsområdet.

Turene må sies å ha holdt en høy faglig standard, med guider som har vært spesialister på hver sine felt. Retningslinjene for turene har vært å studere nordisk arkeologi og forbindelser fra Norden til andre deler av Europa. Det er en stor kjerne av faste deltagere, som har visst å sette pris på disse turene, men noen kommer til hvert år og oppdager hvor fine arrangement dette i virkeligheten er. Generalforsamlingen eller årsmøtet er også ett av de faste punktene i Selskapets liv, som holdes i slutten av november hvert år. Etter de obligatoriske poster, følger foredrag og selskapeleg samvær (fram til 1990 van-

ligvis holdt i Oldsaksamlingens lokaler). Her, liksom gjennom Viking, blir medlemmene holdt oppdatert på det nyeste av det som skjer innenfor norsk arkeologi. Forskjellige sider av den såkalte høyfjellsarkeologien er blitt belyst, vi har hørt om bronsealderboplassen på Forsand, arkeologi fra luften, pollenanalyser, det norske klostervesenet, Maldivene, og vi har hatt foredrag med temaer knyttet til planlagte turer: Russland, Irland og Italia. Enkelte foredragsaftener ellers har også blitt arrangert.

I årene 1987-1992 utga Selskapet et enkelt informasjonsblad 3 ganger i året. Det var først og fremst basert på avisutklipp med ferske nyheter om den arkeologiske virksomheten i Norge. Det var Selskapets sekretær Hilde Asplund som drev dette tiltaket, som dessverre måtte gå inn da det ble for dyrt og krevet en for stor arbeidsinnsats fra sekretærens side.

En viktig side ved Selskapets virksomhet er og har vært økonomisk støtte til arkeologisk virksomhet i Norge eller til norske arkeologer og arkeologistuderenter. I alle år har en bevilget større og mindre beløp fra Selskapets fond. I siste 10-år har Charlotte Blindheims Kaupang-prosjekt fått kr 50.000,- og Jellhaug-prosjektet kr 30.000,-.

Allerede i 1971 tok Richard Fuglesang initiativet til opprettelsen av et reisestipend for arkeologistuderenter. Han ga de første kr 10.000,- og senere flere tilsvarende beløp. Senere ble dette fondet gitt navnet Ida og Richard Fuglesangs reisestipendfond. Mange er de studentene som har hatt glede av disse bidragene, og som har kunnet foreta sine studiereiser med midler herfra.

I 1990 overførte Selskapet en sum på kr 100.000,- til opprettelsen av et Arkeologisk Fond, med første utdeling i 1991. Fra 1994 ble reisestipendiet også overført dit. De siste 6 årene er det delt ut kr 65.000,- herfra, også det kjærkommende midler til den arkeologiske virksomheten i Norge

I 1995, skjedde noen viktige begivenheter i Selskapets historie. Det ble vedtatt å opprette en ærespris, og de første som fikk denne var Anne Stine og Helge Ingstad, for sin enestående arkeologiske virksomhet i forbindelse med oppdagelsen og undersøkelsene av den norrøne bosetningen i Nord-Amerika. De to er spesielt invitert til årets jubileumsmøte slik at en større del av Selskapets medlemmer også skal få anledning til å hylde dem.

Videre ble vedtektene for Selskapets virksomhet endret slik at det nå heter at «Norsk Arkeologisk Selskaps formål er å støtte arkeologisk arbeide i Norge og norsk arkeologisk virksomhet i utlandet». Dette markerer et større internasjonalt perspektiv på Selskapets virksomhet i fremtiden. Samtidig ble Viking endret fra å hete «Tidsskrift for norrøn arkeologi» til «Norsk Arkeologisk Årbok»; en pretensiøs tittel, som vi mener den allerede lever opp til.

Er det noe en skulle ønske seg ved dette 60-årsjubileum, måtte det være at Selskapets Arkeologiske Fond kunne bli tilført flere midler, gjerne ved nye donasjoner, slik at det ble enda mer som kunne deles ut til den arkeologiske virksomheten. Norge er fattig på

denne typen fonds. Når vi ser hvor mange søknader det kommer inn til gode formål (i 1996 var det hele 21 søknader), viser det hvor stort behov en har for å få finansiert en del arkeologisk virksomhet, ikke minst blant de mindre etablerte.

I sin tale ved 50-årsjubileet for Selskapet for 10 år siden, kunne daværende generalsekretær professor Arne Skjølvold gi jublanten helseattesten tilfredsstillende. Jeg håper de tilstedeværende – selv om sikkert mange kunne ønske seg både det ene og det andre i form av aktiviteter og innsats – må kunne enes om at jublanten fortsatt holder seg godt, og i høyeste grad er oppegående. Med et kjent sitat ønsker jeg å uttrykke: «Vi ser fortiden lyst i møte».

Foredrag holdt under middagen i Vitenskapsakademiet på Selskapets 60-årsdag 23.november 1996.

Norsk Arkeologisk Selskap

Årsberetning 1.11.1995 – 31.10.1996 og regnskap pr. 1.11.1996

Den ordinære generalforsamling for 1995 ble holdt den 23. november 1995 i Det norske Videnskaps-Akademis lokaler, Drammensveien 78 i Oslo. Tilstede var ca. 90 medlemmer.

Følgende ble protokollert fra generalforsamlingen:

Preses Lise Tschudi ønsket velkommen til det 59. årsmøte. Ingen hadde noe å bemerke til innkallelsen. Til å underskrive protokollen ble valgt Eva Zernin og Finn Sollie. Preses orienterte nærmere om utdelingen av æresprisen til Anne Stine og Helge Ingstad. Æresprisen var et kobberstikk av Anne Lise Knoff. Motivet blir vårt blikkfang i annonser i fremtiden.

Årsberetningen og regnskapet var sendt ut sammen med innkallelsen til generalforsamlingen. Lise Tschudi leste revisjonsberetningen. Det var ingen kommentarer til disse, og de ble vedtatt av generalforsamlingen.

Valg av styre. Tor Tank-Nielsen redegjorde for valgkomitéens forslag til styresammensetning for 1996. Forslaget var sendt ut sammen med innkallelsen til generalforsamlingen.

Preses:	Lise Tschudi
Styremedlemmer:	Tom Bloch-Nakkerud Erling Finne Olaf Kortner Anne-Sophie Thommessen
Varamedlemmer:	Jens Berg Clarín Moestue Jorunn Vandvik Johnsen Henry Tschudi
Honorært styremedlem:	Erling Johansen
Generalsekretær:	Egil Mikkelsen

Valgkomitéens forslag ble vedtatt.

Valgkomitéen ved Tor Tank-Nielsen foreslo så Hans Heitmann til ny revisor for Norsk Arkeologisk Selskap 1996-97.

Forslaget ble vedtatt.

Deretter takket Lise Tschudi Kristian Arnesen for 25 års innsats som revisor for Norsk Arkeologisk Selskap.

Styrets forslag til valgkomité for 1996 var gjenvalg av Maren Hertzberg Erichsen, Reidar Stockfleth og Tor Tank-Nielsen. Disse hadde alle sagt seg villig.

Forslaget ble vedtatt.

Kontingenten ble foreslått forhøyet fra 1996:

fra kr. 180,- for enkeltmedlemmer til kr. 200,-

fra kr. 240,- for familiemedlemmer til kr. 250,-

fra kr. 90,- for studenter til kr. 100,-.

Livsvarig medlemskap er 20 ganger kontingenten for enkeltmedlemmer.

Forslaget ble vedtatt.

Generalsekretær Egil Mikkelsen redegjorde så for arbeidet med **statuttene til ærespri- sen**. Arbeidet hadde gitt en anledning til å gjennomgå og fastslå også våre andre æresbevisninger.

Generalsekretæren leste så opp det på forhånd utsendte forslaget til statutter for Norsk Arkeologisk Selskaps æresbevisninger.

Forslaget ble vedtatt.

Paragraf 1 i vedtektene for Selskapet var også foreslått endret. Forslaget var sendt ut med innkallelsen.

Forslag til ny ordlyd i paragraf 1: «Norsk Arkeologisk Selskaps formål er å støtte arkeologisk arbeid i Norge og norsk arkeologisk virksomhet i utlandet. Selskapet utgir årboken «Viking».

Generalsekretæren begrunnet forslaget til endringen med at nordisk arkeologi i dag har utvidet sitt arbeidsområde, og vår paragraf 1 ble derfor for snever i forhold til fagområdet.

I henhold til denne endringen ble det foreslått at Viking skulle kalles årbok i stedet for tidsskrift.

Forslaget ble vedtatt.

Den formelle delen av generalforsamlingen ble så avsluttet.

Deretter fortsatte årsmøtet. Generalsekretær Egil Mikkelsen redegjorde for neste års tur:

«I langobardenes fotspor i Italia» – 19. til 26. april.

Han presenterte kveldens foredragsholder, kunsthistoriker prof. Jan Svanberg fra Stockholm.

Foredragets tittel: Langobardene i Italia. Foredraget ble ledsaget av lysbilder.

Preses takket Jan Svanberg og overrakte ham selskapets vingave.

Årsmøtet ble så avsluttet. Deretter ble det ønsket velkommen til servering. Ca. 70 medlemmer deltok.

Aktiviteter

26. mars. Gjesteforelesning av Marcello Rotili, italiensk spesialist på langobardene.

16. april. Omvisning ved Egil Mikkelsen i Oldsaksamlingens nye utstilling i Historisk Museum.

19. – 26. april. Tur til Italia: « I langobardenes fotspor». Faglig leder var Egil Mikkelsen, spesialguider var professor Siri Sande fra Universitetet i Oslo og arkeolog Lars Jørgensen fra Nationalmuseet i København. 79 personer deltok.

8. september. Høsttur til Hovedøen og Gamlebyen. Faglige ledere var Egil Mikkelsen, Martin Blindheim og Petter B. Molaug. Ca. 115 deltok.

Viking 1996 trykkes hos Tangen Grafiske Senter i Drammen og ventes ferdig i begynnelsen av november.

Til **Arkeologisk Fond** kom det inn 21 søknader. Styret besluttet å tildele:

Mona Beate Buckholm kr. 3.500,- (Hovedfagsoppgave: «Nedlagte kirker og kirkesteder fra middelalderen i Hordaland og Sogn og Fjordane».

Gro Anita Bårdseth kr. 3.000,- (Hovedfagsoppgave om depot- og votivfunn fra neolitisk tid på Møre-kysten)

David Vogt kr. 2.600,- (Hovedfagsoppgave om helleristninger i Skjeberg)

Zanette Tsigaridas kr. 878,- (Hovedfagsoppgave om kvinnegraver fra eldre jernalder i Vest-Agder)

Det har vært holdt 4 styremøter i løpet av året.

Antall medlemmer og abonnenter utgjør totalt 850. Det er registrert 47 innmeldinger og 28 utmeldinger.

Tur til Nord-Italia 19.-26.april 1996 – »I langobardenes fotspor«

79 personer var med på turen, som gikk med fly fra Oslo til Milano, med to busser videre i Italia; første dag fredag 19.april fra Milano til Udine og Hotel Ambassador. Ekspertguider på turen var Siri Sande, Oslo og Lars Jørgensen, København.

Lørdag 20.april

ble tilbragt i den lille byen Cividale, lengst øst i Italia, nær grensen til Slovenia. Her kunne vi studere sporene etter langobardene gjennom de fine samlingene av gjenstander i Museo Archeologico Nazionale. Parallellene til det nordiske materialet fra folkevandringstid og merovingertid var frapperende, både i former og stil. I domkirken i Cividale så vi eksempler på langobardenes kirkekunst. Det var god tid til å vandre omkring i den vakre byen. Etter lunsj på »Taverna Langobarda« besøkte vi Il Tempietto, en liten langobardisk kirke der de eldste delene går tilbake til ca. 750 e.Kr.

Søndag 21.april

gikk reisen fra Udine til Aquileia, en gammel romersk havneby ved Adriaterhavet, grunnlagt 181 f.Kr. Her var gravet frem deler av byen og havneanleggene. Basilica di Aquileia var bygget på de nedre deler av patrisierhus og tidlige kirker og inneholdt store og praktfulle mosaikkgulv med livfulle scener, ikke minst hentet fra naturen. Turen gikk videre til Padova og Cappella degli Scrovegni, viet til den hellige Antonius og grunnlagt i år 1305. Her finnes de berømte fresker over Maria og Jesu liv av Giotto og hans verksted. I det arkeologiske museet i nærheten fantes også funn fra langobardene. Om kvelden ankom vi vårt Hotell Gritti i Bardolino ved Gardasjøen, som skulle være utgangspunkt for reisene de neste dager.

Mandag 22.april

gikk turen til Pavia og Chiesa di San Eusebio, med en godt bevarte krypt, muligens tilhørende en gammel gotisk kirke. Vi besøkte også Chiesa di Pietro Cielo D'oro, med relikvier av den hellige Antonius ved alteret, og med eksempler på langobardisk kunst. San Michele kirken, opprinnelig grunnlagt av langobardene, har vakkert utformete portaler.

Tirsdag 23.april

besøkte vi Verona. Museo Castelvecchio er bygget på ruinene av romerske bygninger fra 200-tallet. Av langobardiske funn finnes det her en liten, men fin samling av våpen, rytterutstyr og smykker. Veronas romerske amfiteater stod også på programmet. Dette er det best bevarte og restaurerte antikke teater i Italia, og brukes i dag til opera- og musikkarrangementer. Det ble også tid til en liten byvandring i det vakre Verona, med sine smale gater, vakre torg og palasser. På veien tilbake til Garda var det stans ved San Zeno-kirken, med en harmonisk romansk fasade og bronsedører fra 10-1100-tallet.

Onsdag 24.april

Var dagen da en kunne velge mellom turer til Venezia, Ravenna og Gardasjøen.

Torsdag 25.april

gikk reisen til Monsa, like utenfor Milano, til langobardenes by, med Il Duomo med Il Tesoro og museet i krypten inntil. Mest berømt her er den såkalte Jernkronen, laget til langobarderkongen Agiluf på 600-tallet. I kapellet var en freske over dronning Theodolinda og hennes sarkofag, og i museet hennes praktfulle gravgods, bl.a et gullkors og gullkrone med edelstener. Gullhønen er også et langobardisk praktstykke, fra 6. eller 7. århundre. Her fantes også flere andre praktstykker i museet. Byen Bergamo, anlagt av romerne i 1.årh. f.Kr., bygget på et fjell, var neste post på programmet. I Civico Museo Archeologico fantes også noen langobarderfunn. Byvandringen med lokale guider i Bergamo bragte oss gjennom trange gater med middelalderpreg, forbi Rådhuset, inn i Domkirken, før bussene tok oss tilbake til Garda.

Fredag 26.april

var siste dag og avreise fra Hotell Gritti til Milano. Her besøkte vi Museo Archeologico, med rike romerske og langobardiske funn. Hjemreisen med fly fra Milano foregikk i to puljer, tilbake til Oslo.

Anne-Sophie Thommessen/Egil Mikkelsen

Norsk Arkeologisk Selskap – Regnskap pr. 1.11.1996
Balanse pr. 1.11.1996

Eiendeler	Gjeld og egenkapital		
Kasse	550	Skyldig skattetrekk	12.200
DnB 7001.06.00365	63.805	Skyldig arbeidsgiveravgift	4.783
DnB 7056.66.15191	7.531	Skyldige feriepenger	5.940
DnB 7056.63.37663	291	Skyldige trykkekostn. Viking	80.000
Skattetrekskonto	12.200	<i>Arkeologisk Fond:</i>	
Postgirokonto	36.846	Pr. 1.11.95	127.905
DnB rentefond	244.241	– utbetalt	9.978
Norsk Hydro obligasjoner	291.980	+ renter	6.485
Påløpne renter	15.765	+ andel overskudd	<u>30.000</u> 154.412
Utestående kontingenter	19.374	<i>Kapitalkonto:</i>	
		Pr. 1.11.95	410.758
Sum eiendeler	692.583	+ andel overskudd	<u>24.490</u> 435.248
		Sum gjeld og egenkapital	692.583

Resultatregnskap

Medlemskontingent	133.990	
Salg av Viking	39.986	
Støtte Norsk Forskningsråd	40.000	
Gaver	9.000	
Diverse inntekter	1.987	
Vårtur til Italia	21.777	1)
Renteinntekter	21.914	2)
Høsttur til Hovedøen/Gamlebyen	13.773	1)
Generalforsamling 1995	1.358	
Lønninger	– 96.029	
Arbeidsgiveravgift	– 13.648	
Diverse utgifter	– 11.927	
EDB-anlegg/kontormaskiner	– 12.991	
Trykkekostnader Viking	– 80.000	
Kontorrekv. porto, telefon	– 10.084	
Bankomkostninger	– 4.616	
Overført Arkeologisk Fond	– 30.000	
Årets overskudd	24.490	

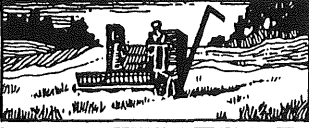

Noter:

- 1) Beløpet er ikke et reelt overskudd. Sekretariatets utgifter er ikke inkalkulert.
- 2) Renter er i likhet med fjoråret periodisert frem til tidspunktet for regnskapsavslutningen.

Tschudi & Eitzen

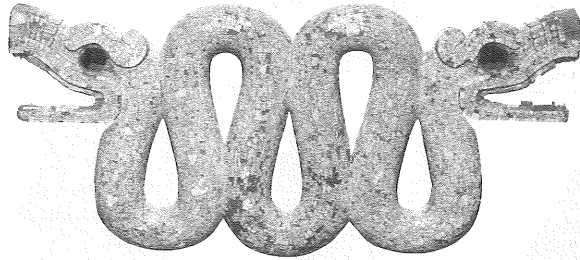
- følger med i tiden

		Nyere tid	1991	
		Middelalder	1537	<ul style="list-style-type: none"> • Jernvinna (s. 109) • Musikkliv (s. 69) • Innskrifter (s. 95) • Stenkirker (s. 85)
	Yngre jernalder	Vikingtid	1050	
		Merovingertid	800	<ul style="list-style-type: none"> • Halvdan Svarte (s. 59)
	Eldre jernalder	Folkevandringstid	600	<ul style="list-style-type: none"> • Raknehaugen (s. 7)
		Romertid	400	<ul style="list-style-type: none"> • Det hellige hvite (s. 43)
		Før-romersk jernalder (Keltertid)	Kr. f.	
		Yngre bronsealder	500 f.Kr	
		Eldre bronsealder	1000 f.Kr.	
		Yngre steinalder	1800 f.Kr.	
		Eldre steinalder	3800 f.Kr.	
			8000 f. Kr.	

Arkeologi

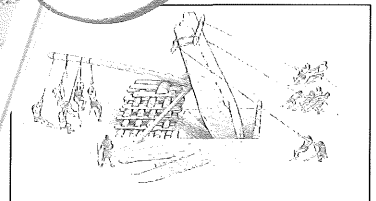
NORAH MOLONEY

Bli med på en reise gjennom tiden...

... og bli kjent med arkeologiens historie og metoder, hvordan forskerne finner og fortolker de levningene fortidens mennesker har etterlatt seg, fra steinalderen og frem til vår nære fortid.

Overdådig illustrert med fotografier og fargerike rekonstruksjonstegninger.

Oversatt av Bjarte Kaldhol
Forord av Anne Stine Ingstad
Ib. 298,-

HASCHEHOUG & CO

125 år 1872 • 1997